

Жамоатчилик кенгаши:

Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Омонулла ЮНУСОВ
Муҳаммад АЛИ
Абдухалил МАВРУЛОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шуҳрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ
Хуришд ДЎСТМУҲАММАД

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир:
Шуҳрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Отабек САФАРОВ
Дилдорхон АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОҒАБОВ
Даврон РАЖАБОВ
Севара АЛИЖОНОВА
Рахиона АҲМЕДОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Хўблар минг бўлсалар... (Рус ва инглиз тилларига Н.Буров ва Н.Қамбаров тарж.)..... 3

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 575 ЙИЛЛИГИ

Ҳ.БОЛТАБОВЕВ. Алишер Навоийнинг илк юбилеи. 129
З.МАМАДАЛИЕВА. Мунда рамзедур дақик. 138
В.КОВУСИЙ. Санъат ва маданият хомийси. (Форс тилидан М.Обидов тарж.). 150
М.ХОЛБЕКОВ. Ҳазрат Навоий мероси Францияда. 157
З.МИРЗАЕВА. Жаҳон навоийшунослиги: кеча ва бугун. 166
М.ТОУТАНТ. Навоий ва Жомий. (Инглиз тилидан З.Мирзаева тарж.). 170
Ф.ОЛИМ. Жомийнинг фарзандлари. 183

ЭПОС – ТАФАККУР ДУРДОНАСИ

А.ПУМПУР. Лачплесис – латиш халқ қаҳрамони. Эпос. (Рус тилидан М.Кўшимқов, К.Жўраев тарж.). 7

НАСР

ПРЕМЧАНД. Нирмала. Роман. (Ҳиндий тилидан А.Файзулла тарж.). 19

НОБЕЛЬ СОВРИНДОРЛАРИ

С.АЛЕКСИЕВИЧ. Уруш аёллар иши эмас. Хужжатли қисса. (Рус тилидан М.Мирзо ва А.Пардаев тарж.). 68

УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН

ТОҒАЙ МУРОД. 110

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ, САНЪАТИ

М.МУҲАМЕДОВА, Ч.ҒАНИЕВА. “Қора квадрат” сири. 187

ТАРИХДА БУ КУН

Навоийхонлик давом этади. 192

Бир кунда икки йўқотиш. 199

Муковамизда. 202

Тақвим. 204

Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни. 206

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441–1501)

ХЎБЛАР МИНГ БЎЛСАЛАР...

*Хўблар минг бўлсалар, мен хастага бир ёр бас,
Анда меҳр атворининг мингдин бири гар бор, бас.*

*Айтмонким, ҳар вафо қилсам, жафое қилмасун,
Ҳар вафога минг жафо гар айламас изҳор, бас.*

*Ҳар вафога минг жафо ҳам қилса қилсун, мунчаким,
Ёр анга маҳруму маҳрам бўлмаса агёр бас.*

*Эй висол аҳли, сизу иззат саририким, менга –
Ҳажр кўйи итлари оллида бўлмоқ хор бас.*

*Мен киму нўши лабингдин истамак қути ҳаёт,
Айласа гамзанг синони қатл бу миқдор бас.*

*Эй кўнгул, гамгин эсанг кўп, қуйса соқий оғзингга
Зарфни, сипқармагунча қилмагил зинҳор бас.*

*Юз бало келса бошингга сабр қилгил, эй кўнгул,
Ё халойиқ ихтилотин қил Навоийвор бас.*

“Наводир уш-шабоб”, 240-газал

ЛУҒАТ

Хўблар – гўзаллар
Меҳр атвори – меҳр кўрсатиш
Айтмон – айтмайман
Маҳрум – узокда қолмоқ
Маҳрам – яқин бўлмоқ
Сарир – тахт

Кўй – кўча
Нўши лаб – лабдан бўса олиш
Қути ҳаёт – ҳаёт неъмат
Ғамза – киприк
Зарф – жом, қадах
Халойиқ ихтилотин – одамларга
аралашиб юриш

Ғазалнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Гўзаллар мингта бўлса ҳам, мен хастага бир ёрим бўлса кифоя, агар унда меҳр фазилатининг мингдан бири бўлса ҳам, шунинг ўзи менга етарли.
2. Мен қилган вафоларга жафо қилмасин, демайман. Аммо бир вафо қилсам, унга жавобан минг жафо кўрсатмаса, бас.
3. Майли, мен кўрсатган ҳар вафога минг жафо қилса қилсин, фақат мени шу жафодан маҳруму, ағёрни бу жафоларга маҳрам қилмаса бўлгани.
4. Эй висол аҳли, Сизга иззатдан тахту, менга ёр ҳижрони кўчасининг итларига хор бўлиш мартабаси муносиб (етарли)дир.
5. Мен ким бўлибманки, сенинг лабинг бўсасидан ҳаёт неъматини истасам! Киприкларинг найзаси мени қатл этса, шу етарли.
6. Эй кўнгил, агар қайғуда бўлсангу, соқий оғзингга май қуйса, жомдаги май тугагунча тўхтамасдан ичавер!
7. Эй кўнгил, бошингга юз бало келса ҳам, сабр қил ёки Навоий каби халойиққа аралашиб юришни бас қил!

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Умумий маънода ушбу ғазал Навоийнинг ошиқона ғазаллари туркумига киради, лекин унда ишқий мавзу билан орифоналик муайян маънода бирлашиб кетган. Мумтоз шеърят, хусусан, Навоий ижодида ишқ-муҳаббат бир вақтнинг ўзида олам ва ундаги яратикларга ҳамда Яратганга қаратилган бўлиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, ғазалдаги ёр тимсоли орқали маъшуқа, дўст, пири комил тушунилади ва унга муҳаббат орқали илоҳий кудрат кашф этилади. Ғазалнинг дастлабки икки байтида ошиқнинг вафодорлиги-ю ёрнинг жафокорлигини таъкидлаш орқали илоҳий ишқ йўлининг ранжу изтироб ва машаққатларга тўла эканлигига ишора қилинади. Учинчи байтда ошиқ ёр унга минг жафо кўрсатса ҳам бунга рози, фақат рақиб ёрга маҳрам (дўст) бўлиб қолишидан хавотирда эканлиги баён қилинган. Байтда вафо – жафо, ёр – ағёр, маҳрум – маҳрам каби жуфтликларни келтириш орқали тазод санъатининг бетакрор намунаси яратилган. Кейинги байтда ошиқ ёр висолига етганларга мурожаат қилиб, уларга иззат тахти, ўзига эса ҳижрон кўчасининг итлари олдида хор бўлиш муносиб эканлигини таъкидлайди. Бешинчи байтдан ошиқнинг ҳолати бевосита рамзий тил орқали ифода қилинади. Нўши лаб бирикмаси остида пири комилнинг ҳаётбахш суҳбатлари англашилса, зарф (қадах) орқали ошиқнинг ишққа ташна қалби, соқийнинг қадахга май қуйиши воситасида эса пири муршиднинг ишқ йўлида солиққа раҳнамолиги назарда тутилади. Тасаввуф таълимотига кўра, тариқатга кирган солиқ ўз инон-ихтиёрини муршидга мутлақо топшириши талаб қилинади. Муршид унинг қалбини тарбиялайди, руҳини нопокликдан, ножўя хаёллардан тозалаш йўлларини ўргатади. Лирик қаҳрамон ўз кўнглига қарата соқий тутган жомни сўнгига қадар бўшатишни айтар экан, бу орқали муршиднинг амрларини сидқидилдан адо қилиш шартлиги ифода этилган.

Мақтаъда айтилган юз бало бирикмаси замирида нафсга келадиган синовларни, муршид тарбияси туфайли қалб покланиб, Ҳаққа бўлган муҳаббат кучайгач, уйғонадиган ҳажрни тушуниш мумкин. Шоир буларнинг барчасига сабр қилиш зарурлигини уқтиради ёки халқдан ажралиб зикр қилишга ундайди.

Албатта, халойиқ ихтилоти – одамлардан ажралиш тушунчасини бу ўринда тўғридан-тўғри қабул қила олмаймиз. Чунки Навоий мансуби бўлган нақшбандия тариқатида халойиқдан айри тушиш хилват дар анжуман – анжуман аро хилватда бўлишдир. Бунда солиқ одамлар орасида бўлади, кундалиқ вазифаларини адо қилади, элу халққа кўлидан келгунча манфаат етказди, лекин бир лаҳза ҳам Ҳакни зикр қилишдан тўхтамайди. Шунда у ҳамиша Ҳақ билан хилватда бўлиш мақомига эришади. Мақтаъда ҳазрат Навоий халойиқ ихтилоти ҳақида сўзлар экан, айнан мана шунга ишора қилган.

Умуман олганда, Алишер Навоий ғазалларидаги рамзийлик замирида акс этган бу каби маъноларни англаш китобхондан тасаввуф тарихи, унинг қонун-қоидалари ҳақида ҳам муайян билимга эга бўлишни талаб қилади.

Ғазалнинг русча таржимаси¹

Таржимон – Н. БУРОВ

*Из всех красавиц мне одной достаточно,
Бутоно первого весной – достаточно.*

*Из тысячи достоинств я одним довольствуюсь –
Ее беспечности сомной – достаточно.*

*Пусть будут верности моей ответом дерзости –
Быть рядом с ней любой ценой – достаточно.*

*Пусть радуются без конца достигшие свидания –
Мне псом быть пред своей луной – достаточно.*

*Во мне нет дерзостной мечты коснуться губ твоих –
Твоей улыбки озорной – достаточно.*

*Пусть кравчий льет в бокал вино багровое –
Забыться влагою хмельной – достаточно.*

*Умер, о сердце Навои, свои стенания –
Боль обнажать перед толпой – достаточно.*

Ғазалнинг инглизча тағлама таржимаси

Таржимон – Носиржон ҚАМБАРОВ

Although there are many beauties, one is enough for me,
And one thousand ways of being kind, one is enough for me.

In case of her devotedness she will not torture me, it will be enough for me,
Let torture me for each devotedness but

My beloved not be deprived of it,
It is enough for her not to be a foe,

¹ Ушбу таржима Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейи муносабати билан чоп этилган китобдан олинмоқда. Узингизга маълумки, собиқ шўролар даврида турли омиллар сабабли ҳазрат Алишер Навоий асарлари, умуман, мумтоз адабиётимиз намуналарининг тасаввуфий-ирфоний маъноларидан четлаб ўтилган. Н.Бутов таржимасида ҳам улуғ шоир ғазалидаги тасаввуфий қарашлар маиший маънода талқин этилган. – Таҳр.

Oh, those who are in love, the throne of respect is for you
And it is enough for me to be needy under the dogs of separation.

Who I am that will seek for delight of life from your lips?
It will be enough that your eye-lashes' pike thrust into my heart,

Oh my heart, if you are sad and a toastmaster
will pour wine into your mouth.

Do not stop to drink up the wine till the last drop,
Oh my heart, be patient even if you have a lot of misfortune.

Or disconnect your relations with people like Navoi,
Therefore I can't say to my beloved to be faithful.

ҚАДИМГИ ҲИНД ҲИКМАТЛАРИ

Узоқ йиллик ҳаётий тажрибалар, турмуш сабоқлари маҳсули бўлмиш ҳикматлар фикрлар қаймоғидир, улар илму дониш, маданият ва маърифатни, ахлоқ-одобни, соғлом ва мазмунли яшаш тарзини, комил инсонлик йўллари, талабларини мужассам этади. Қадимий ҳинд эпослари, дostonлари, мақол ва бошқа жанрлардаги асарлардан олинган ҳикматлар ҳам умр моҳиятидан сўз очади. Тўғри, ҳикматларнинг айримлари таниш ва жўнроқдай туюлиши мумкин. Лекин уларнинг минг йиллар муқаддам айтилгани инобатга олинса, айни замондаги маънавий-ахлоқий муаммолар илдизи ўша даврларга бориб тақалишига ишонч ҳосил қилинади. Журналимизнинг ушбу сониди адиб Қамчибек Кенжа ўзбекчалаштирган қадимги ҳинд ҳикматларидан намуналар эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

БУРЧ ҲАҚИДА

Бурчни адо этишга киришар экансан, бунинг оқибати ҳақида, яъни бу сенга бахт келтирадимми, бахтсизликми – ўйлаб ўтирмаслик керак. Кимки ўз бурчини осойишталик билан, ортиқча қувониб кетмай, ортиқча ғам чекмай, ҳар қандай ҳолатга тайёр ҳолда бажарар экан, у ҳақиқатан буюк қалб эгасидир.

* * *

Бошқаларнинг бурчларини қойилмақом қилгандан кўра, ўз бурчинини баҳоли қудрат ўринлат. Ўз феъли, табиатига зид иш қилмаган киши гуноҳга йўл қўймайди.

* * *

Уч асосий тоифа мавжуд: кимдир ҳаётдан юз ўгириб тарки дунё қилади, кимдир турмуш ташвишларига бўйсуниб кун кечиради, кимдир ишқ лаззатини суриб яшайди.

* * *

Ҳаётнинг азалий қоидаси шуки, ножоиз ишга, бўйнингда қилич турса ҳам қўл урма, жоиз ишни кейинга сурма.

* * *

Тартибсиз юз йил яшагандан кўра, бир муддат тартибли яшаган афзал.

Андрей ПУМПУР

(1841–1902)

ЛАЧПЛЕСИС – ЛАТИШ ХАЛҚ ҚАҲРАМОНИ

Халқ ривоятлари асосида яратилган латиш эпоси

*Рус тилидан
Муҳаммадали ҚЎШМОҚОВ,
Комилжон ЖЎРАЕВ
таржимаси*

Латиш миллий адабиётининг илк йирик намуналаридан ҳисобланган “Лачплесис” достони шоир Андрей Пумпур (Пумпурс; 1841–1902) қаламига мансуб бўлиб, 1888 йили нашр этилган. Бу достон, айти пайтда, латиш миллий адабиёти жаҳон адабиёти хазинасига қўшган тўнғич ва салмоқли ҳисса, яна ҳам аниқроғи, латиш адабиётини жаҳон адабиёти мақомига кўтарган, бу, юксак ижодий муҳитнинг қайноқ жараёнига бошлаб кирган, унинг муносиб намояндасига айлантирган асардир.

Латиш халқ оғзаки поэтик ижоди ниҳоятда бой. Лекин, афсуски, латиш халқ қаҳрамонлик эпоси, халқ достонлари кейинги авлодларга жонли ижрода етиб келмаган. У аслида мавжуд бўлгану сўнгга, турли сабабларга кўра, унутилганми ёки умуман шаклланмаганми – фан буни ҳозирча аниқлаган эмас.

Шу ўринда: “Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмас”, деган ўзбек халқ мақолини эсга олиш жоиздир. “Лачплесис” – латиш халқ қаҳрамони ҳақидаги эпоснинг рўёбга чиқиши бунинг яна бир тасдиғи. Латиш халқининг ажойиб фарзандларидан бири – шоир Андрей Пумпурга маънавий жасорат кўрсатиш – жасоратлар гултожига эришиш, яъни она халқининг бош қўшиғини – эпосини ўз ижоди асосида тиклаш, қайтадан бунёд этиш шарафи насиб этди.

Андрей Пумпур бундай натижага ўзидан аввалроқ айти шу тарздаги синовлардан ёруғ юз билан ўтган ижодкорларнинг тажрибасидан фойдаланган ҳолда эришди. Масалан, XIX асрнинг 10–20-йилларида фин фольклори намуналарини тўплаган, ўрганган фан ва маданият арбоблари ягона фольклорий-эпик мажмуа яратиш ғоясини ўртага ташладилар. Чунончи, Карл Готлунд (1796–1875) 1817 йилда ёзган бир мақоласида шундай деган эди: “...агарда

* Манба: Пумпур А. Лачплесис. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1975. С. 350.

бизнинг қадимги халқ қўшиқларимизни бир жойга йиғиш муддаоси туғилиб, улардан расо, яхлит (асар) – бу эпос, драма ёки бошқа нарса бўладими – ҳосил қилинса эди, биз янги Ҳомер, Оссиан ёки “Нибелунглар ҳақида қўшиқ”қа эга бўлардик, бунинг натижасида эса, фин миллати доврүқ қозониб, ўзига хослигини ёрқин ва шарафли тарзда намоён этарди¹. Мана шу эззу ғояни фин фольклоршуноси Элиас Лёнрот (1802–1884) аъло даражада амалга оширди. У Архип Перттунен ва бошқа бахшилардан ёзиб олинган қўшиқ (рун)лар асосида “Калевала” – карел-фин миллий фольклорий-эпик мажмуаси матнини тузди. Унда афсонавий мамлакат – Калева қаҳрамонлари кўрсатган жасоратлар ва улар бошидан кечирган саргузаштлар кўйланади. Э.Лёнрот “Калевала”ни биринчи марта 1835 йилда, сўнгра, унинг кейинги, кенгайтирилган шаклини 1849 йилда эълон қилган. (“Калевала”нинг болаларга мўлжаллаб қайта ҳикоя қилинган нусхасини шоир Отаёр рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, нашр эттирган). Шундай қилиб, Э.Лёнрот халқ оғзаки поэтик ижодини адабий қайта ишлаш, миллий эпос мавжуд бўлмаган ҳолатда, шу йўл билан уни яратиш тажрибасини бошлаб берган. Маълумки, Ф.Крейцвальд, Ҳ.Лонгфелло унинг илҳомбахш ташаббусидан намуна олганлар жумласидандир.

Тадқиқотчилар кўрсатиб ўтганларидек, Финляндияда “Калевала”нинг илк нашри чиққанда, Эстон илмий кенгаши аъзоларида ҳам миллий эпос яратиш ғояси пайдо бўлади. Уни юзага чиқариш ниятида ёзувчи, фольклоршунос, маърифатпарвар Фридрих Фельман (1798–1850) халқ ривоятларини қайта ишлайди, бўлғуси эпоснинг асосий сюжет йўналишини, миллий қаҳрамон образининг асосий хусусиятларини белгилайди. Фельман вафотидан сўнг, унинг ҳаммаслаги – ёзувчи, маърифатпарвар, фольклоршунос Фридрих Крейцвальд (1803–1882) марҳум дўстининг хомаки ишларидан ҳам фойдаланиб, “Калевипозе”ни яратади. Халққа қарши қора кучлар билан курашган паҳлавон Калевипозе жасоратларини тараннум этувчи, 1853 йилдаёқ нашрга тақдим этилган бу асар цензура тўсқинлиги сабабли босилмай қолди. У қўшимча равишда қайта ишлаб чиқилганидан кейин, 1857–1861 йилларда немис тилига таржимаси билан биргаликда нашр этилди².

“Калевала” ижодий тажрибаси америкалик шоир, филолог-олим, таржимон Ҳенри Лонгфелло (1807–1882) ҳиндулар қўшиқлари, ривоятлари заминидан ўсиб чиқиб, Европа маданияти дурдоналаридан кувватланиб, бадиий воқе бўлган асари – Америка ўтмишини жонлантирувчи “Гайавата ҳақида қўшиқ”ни (1855) яратишида ҳам қўл келган. У, жумладан, бу дostonи учун “Калевала” (шакли муаннас (женский род) билан тугалланувчи тўрт туруқли оқ шеър) вазнини танлаган. (Бу дostonни маихур рус адиби И.Бунин рус тилига қилган таржима бўйича шоир Азиз Абдураззоқ ўзбек тилига ўғирган).

“Калевала”, “Калевипозе”, “Гайавата ҳақида қўшиқ” ҳақидаги умумий маълумотларни келтиришдан мурод шуки, халқнинг бадиий даҳосини фольклорий-эпик шаклда билвосита тарзда юзага чиқариш зарурати пайдо бўлганда, бундай масъулиятли вазифани хоҳ мусанниф, хоҳ муаллиф сифатида бажариш (айни жараёнда ижодкор мавқеини ўрганиш ва белгилаш алоҳида тадқиқот мав-

зусидир) индивидуал ижодкорлар чекига тушади. Мана шу ижодий анъана силсиласида шоир Андрей Пумпурнинг “Лачплесис” дostonи муҳим ҳалқани ташиқил этади.

¹ История всемирной литературы. В 9-ти т., т. 6. –М., 1989. С. 277–278.

² Кўрсатилган манба. 430–431-бет.

Латиш халқи “Лачплесис” достонини миллий эпос сифатида қабул қилган. Зеро, унда латиш халқининг юксак эзгу мурод-мақсадлари бадиий ифодасини топган. “Лачплесис”нинг ўзбек тилида нашр этилиши халқларимиз ўртасидаги асрий синовлардан ўтган ва Мустақиллик шароитида тобора мустаҳкамланиб бораётган дўстликни яна ҳам кучайтиришга ёрдам беришидан умидвормиз.

Таржимонлардан

БИРИНЧИ ҚЎШИҚ

Маъбудлар анжумани

*Ложувард кўк гумбазига кўрк:
Шодликка ёр абадулабад,
Олиймақом Перконс¹ даргоҳи –
Ўшал, мангу нурафшон қасрда
Балтиянинг маъбудлари² жам –
Одамлару халқларга бахт ё
Бахтсизлик бергувчи, Тақдирлар –
Ҳукмдори³ амрига илҳақ.*

*Эгарлоглиқ турар Перконсинг
Бўз отлари қаср олдида.
Юганида ёлқинланар тонг,
Ёнар эгар-жабдугида кун.
Кегайлари – чайир похолу
Ял-ял тилла бошоқлардандир
Патримпс-маъбуд⁴ аравасининг,
Оти эса, сариқ мум каби.*

*Паколсинг⁵ қора отлари
Суяк чаналарга қўшилган,
Олд ва сирганари – қовурга,
Болдир суягидан шотиси.
Антримпснинг⁶ асов отларин
Ялтирар хўл тангачалари,
Қимматбаҳо чиганоқ: пойга –
Араваси ўриндиқлари.*

¹ Перконс – қадимги латиш мифологиясида бош маъбудлардан бири, момақалди роқ ва яшин ҳукмдори, самовий темирчи.

² Мазкур эпосда “Балтиянинг маъбудлари” деганда, латиш мифологиясида мавжуд маъбудлар тушунилади. Пумпур асарларида “Балтия” “Латвия” маъносида қўлланилади. Баъзи ўринларда эса “Балтия” қадимги Ливония (Латвия ва Эстония)ни билдиради.

³ Тақдирлар ҳукмдори (шунингдек, Тақдирлар отаси, Тақдирларни ҳал қилувчи) – қисмат қудратини мужассам этувчи хаёлий маъбуд. Латиш халқ қўшиқларида инсоний тақдирларни баъзан Диев, аксар вақт эса Лайма белгилайди. “Лачплесис”да бошқа халқлар инончлари таъсири ҳам сезилади.

⁴ Патримпс-маъбуд “Лачплесис”да қадимги латишларнинг ҳосилдор экинзорлар маъбудли сифатида келтирилади.

⁵ Паколс – бу сўзни қадимги прусслар поляклардан ўзлаштириб, “дўзах” ва “шайтон” мазмунинидаги сўзларни бириктириш асосида ҳосил қилганлар.

⁶ Антримпс – “Лачплесис”да қадимги латишларнинг денгиз маъбудли.

*Пушкайтис¹ ва Лиго² тик туриб
Рангдор пойга араваларда,
Қичаб учқур отларин, ўтар
Камалакнинг дарвозасидан.
Маъбудларнинг болалари тез
Қаср сари елади отда,
Эгарлари зарҳаллангану
Юганида порлайди олмос.*

*Аустра-ю Лайма-ю Тикла³ –
Офтобнинг нурли қизлари.
Улар алвон гуллар извошин
Чақноқ отлар борар учуриб.
Офтобнинг бу навнихоллари
Қўлларида тилла жиловлар.
Сачрар гилдираклар остидан
Тароватли кумуштус ярқ-юрқ.*

*Олмос тахтада соч-соқоли оқ
Тақдирлар отаси қўр тўкар;
Ўнгада – Перконс билан Патримпс,
Сўлда – Паколс билан Антримпс.
Сал нарида – Пушкайтис, Лиго,
Аустра-ю Лайма ҳам Тикла –
Офтобнинг нурли қизлари,
Маъбудларнинг болалари ҳам.*

*Катта, кичик маъбудлар билан –
Бирга бунда бошқалар ҳам бор.
Жами эзгу руҳлар йиғилиб,
Тингламоққа ҳозир у нозир.
Тақдирлар отаси – нуроний
Қалққан кўйи олмос тахтидан,
Не бўлганин айлади баён –
Анжуманга – эзилганнамо:*

*“Мўъжиза – бу, Фоний дунёда!
Тақдир тайин этган бир куни
Унинг зоти – гаройиб ўғил –
Нур тугилди Бокира қиздан.
Гўзал тарзда, донолик билан,
Ургатди у ўткинчиларга –
Боқийлардек, – руҳан улузвор,
Ҳақни таниб яшашни ҳалол.*

*Ҳаддан ошиб разиллар қасди:
У ўлимга этилди маҳкум;*

¹ Пушкайтис – сохта асотирий маъбуд бўлиб, Болтиқбўйи халқлари инончлари орасида учрамайди. Дастлаб прусс, литва, кейинчалик эса латиш маъбуду мақомида, турлича талқинда қўлланган. Латиш халқ тилида бу сўз тамомила бошқа мазмунни: кўпчилик бир бўлиб кўшиқ куйлаганда, маромни бошқариб турувчи мусиқий асбобни ифодалаган. “Лачплесис”да Пушкайтиснинг асотирий мавқеси аниқ эмас.

² Лиго – бу эпосда, қадимги латиш кўшиқ маъбуду.

³ Бу номлар латиш халқ кўшиқларидаги Офтоб қизлари, асотирий сиймолар.

Этолмади жаҳаннам уни
Ўз горатгар ҳукмига асир.
Қудрат ила чиқиб дўзахдан,
Кўтарилди кўкка шарафнок.
Унинг исми маълумдир сизга,
Ер юзида номи: Кристиус¹.

Тез орада эзгу хабарин
Қабул этди жаҳон халқлари.
Хушхабарда бор эзгуликни
Қабоҳатга йўйди разиллар.
Тақдирлар ҳал этди: бўлур
Бу ўлкада янги эътиқод.
Аммо эски маъбудлар ҳукми
Бандалар-чун этгайдир давом”.

Туриб, айтди шуларни Перконс:
“Маъбуд бўлсак ҳамки, биз қариши
Боролмаймиз Тақдир амрига.
Бироқ онтим – сўзимга тасдиқ:
Сақлагайман латиш халқимни.
Қулоқ солинг, яна не дейман,
Йисо сўзи – янгилик эмас,
Бўлган эди у Шарқда пайдо.

Бу эътиқод соҳибларининг
Яширин бир ниятлари бор:
Балтияни эгаллаб олиб,
Қул этмоқчи улар халқимни.
Аямайман келгиндиларни,
Қолдирмайман манфурга имкон!
Чўққиларни ёндирганимдек,
Эманларни синдирганимдек –

Мен ҳамиша, келгусида ҳам,
Ким халқимга кўз олайтирса,
Момақалди роғу яшинлар
Йўллайман-да, айлайман барбод.
Балтиянинг экинларига
Ёғдираман ҳаёт сувларин,
Эсдирайин кунлар шаббода,
Юлдузларни иситай тунлар.

Ҳар ерда, ҳар қачон ажралмай
Халққа ёрман табиат аро.
У овозим эшитиб турсин,
Унутмасин менинг номимни!
Буни ҳамма билсин ва қўйсин
Рўмолчаси учига тугиб”.

Туриб, айтди шуларни Патримпс:
“Қут-барака эш Балтияга.

¹ Яъни Христос.

*Мен латишнинг омборларини
Кузда галла билан тўлдирай.
Экинзорлар мўл ҳосил билан
Бутун юртни айласин маъмур,
Аммо душман оможин тиши
Синсин учраб тошу тўнгахакка!”*

*Туриб, айтди шуларни Антримпс:
“Шимол шамоллари шошилиб,
Қоясига долга сапчиган
Бу, Каҳрабо, бу, Оқ¹ денгизда
Мен ётларнинг кемаларини
Сувга чўктираман чарчамай,
Токи Болтиқ денгизи бўйлаб
Бирон душман эшмасин эшкак!”*

*Туриб, айтди шуларни Паколс:
“Келган ёвга дўзах тап-тайёр,
Аммо бизнинг мардларнинг руҳи
Балтиянинг кўкида учиб
Ярқиллайди яшинлар аро
Ғанимларни солиб даҳшатга
Ва “Ўлганлар кечаси”² келиб
Дуо қилар зурриётларини!”*

*Шундай қилиб, Перконс олдида,
Барча маъбуд онт ичгандан сўнг,
Гўзал Лиго ўрнидан туриб,
Анжуманга этди мурожаат:
“Маъбудларнинг даврасида мен
Кичиги, деб эъозланурман,
Лек Тақдирлар менга пойгахмас,
Берган анча юқори ўрин:*

*Халқнинг кўнгил хазинасида
Асрайман мен кўшиқ неъматин,
Унинг қалбин поклайман тотли –
Қувонч ила, ўтли дард ила.
Лиго номи яшайди мангу
Латиш халқи хотирасида.
Эсдан чиқса, асрлар ўтиб,
Агар эски маъбудлар номи –*

*Сиз барибир шарафланарсиз
Қадр топиб гўзал кўшиқда,
Перконс, Лайма, Тикла, шунингдек,
Офтобнинг нурли қизлари.
Кўшиқдаги бу номлар бари
Жонланару қалқар оёққа,
Балқитганча халқнинг қалбини,
Жангга бошлар озодлик учун”.*

¹ Болтиқ денгизи шу номлар билан ҳам аталади.

² “Ўлганлар кечаси” ёки “Велей” аждодлар руҳини эъозлаш билан боғлиқ байрам бўлиб, ҳосилни йиғиб, янчиб олингач, нишонланади.

Маъбудларнинг йигини тугаб,
 Уй-уйига тарқалмоқ вақти
 Келиб қолди Стабурадзе¹ –
 Сўзлагани сўради изн.
 Шундай деди: “Келдим атайлаб,
 Шу тун, менга, Гирдоб-қопқада
 Аён бўлган сирни айтай деб,
 Сиздан нажот топиб қайтай, деб.

Стабурагс² қоясида мен
 Бутун кеча тўқидим туман,
 Ҳабб бўлди тўймагур урчуқ
 Йигирилган ипларим тамом,
 Айни хўроз қичқирар маҳал,
 Бир қарасам, гўлани миниб,
 Даугава³ узра, баландда
 Учиб борар икки жодугар.

Шунда, ногоҳ, икки жодугар
 Бир гўлага ўрнашиб маҳкам,
 Бошқасини ташлаб гирдобга,
 Кетаверди тинмай шувиллаб.
 Замирида не бор бу ишининг,
 Иссигида корин қилай, деб,
 Ўзим тушдим гирдоб тубига,
 Олиб чиқдим топиб гўлани.

Мен кўрдим-да, бўлдим ҳангу манг:
 Эмангўла бир ковагида
 Ётар эди ёш барно йигит.
 Қимир этмас, беҳуш ва бесас.
 Қўлларимда кўтарганимча,
 Элтдим уни биллур қасрга.
 Ётқиздим – уст-бошин янгилаб,
 Фаройиб чиганоқ-ўринга.

У йигитнинг жони бор экан,
 Буни сезиб, йўл олдим дарҳол
 Ҳузурингга, қудратли Перконс,
 Нима қилай, бергил маслаҳат.
 Бу гирдобга йиқилган борки,
 Мен биладан, бўлиб қолар тош;
 Тирик унда тошга айланар,
 Мадад олиб ўша тошлардан
 Стабурагсим кўкка чўзар бўй.

Мумкин эди уни қасрнинг
 Эшигидан олиб чиқмогим,
 Аммо, шунда, енгарди сеҳр

¹ Стабурадзе – қизлар, деҳқонлар ҳомийси.

² Даугава (Фарбий Двина) чап соҳилидаги оҳақ тошли қоя.

³ Латвиянинг энг катта дарёси.

*Ва тош бўлиб қоларди абад.
Ўйлардимки, гапнинг тўғриси,
Меникида қолгани маъқул,
Ҳеч шубҳасиз, биллур қасримда,
Яшар эди хуш, доруламон”.*

*Стабурадзе тугатди сўзин,
Хитоб қилди қаттиққўл Тикла:
“Кўз ёши-ла бежсон қояни
Сузрганча асрлар бўйи,
Йиғламоқлик ёрнинг кўйида,
Стабурадзе, жонингга теккан.
Овунишинг учуноқ сенга
Керак бўлиб қолган одамзод”.*

*Эшитди-ю Тикла таънасин,
Стабурадзе деди қизариб:
“Йўқ, Қаттиққўл, бу тушимга ҳам
Кирмагандир: бошқа – сабаби!
Аввалгидай эмас олам, уқ,
Эндиликда тамом бўлакча;
Ярлақагач маъбудлар, у – мард
Жанг бошлаган зулматга қариши!”*

*Тортишувга қўшилди Лайма:
“Тақдирларни бошқарувчи – мен,
Нима қилиш, менинг ишим – бу,
Балогардон бўламан ўзим!”
“Эй, хотинлар, етар, жим бўлинг! –
Перконс этди уларга хитоб.
– Аслида бу барно йигитга
Олий мақсад этилган ато.*

*Жодугарлар ёш Лачплесисни
Кетди этиб гирдоб ичра гарқ.
Стабурадзе, раҳматга арзир,
Эсдан чиқмас яхши иш қилдинг.
Энди эса уйингга қайтгил,
Унга ором, парвариши керак.
Сўнг қопқадан ўтказиб уни –
Олиб чиққил сеҳрдан қўрқмай.*

*Фамхўрлик қил, гамин е, Лайма,
Унга заҳмат гарди юқмасин –
Белгиланган улуг мақсадин
То рўёбга чиқармагунча”.*
*Адогига етди анжуман,
Маъбудлар ҳам бир-бир тарқалди.
Йиғармикан уларни қайта
Тақдирлар ҳукмдори бирон вақт?*

ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

Лачплесиснинг илк жасорати. Лачплесиснинг Буртниеқслар қасрига йўл олиши. Айзкрауклиснинг қизи. Шайтончоқ. Стабурадзе ва унинг қизи. Кокнесис.

*Болтиқ тупрогида қадим замонлар,
Даугава нақшин ўзанга тўлиб,
Зигир, арпадан сўнг ёқиб бўз ерни
Латиш яшар эди хушбахт, фаровон.
Кегум¹ кўпикланар соҳилга сапчиб,
Румба², Даугава қўшилиб, дара –
Қояларни ўйиб кирган муҳитда
Шонли Лиелвардлар қасри – қўл етмас.
Серқуёш кун эди, чарақлаган кун:
Кўклам еру кўкка жилмайиб боқар,
Ҳайвонлар уйғониб қиш уйқусидан
Кенгликларда ўйнар отиб шаталоқ.
Йигитлар, қизларнинг кулгиси, тонгда –
Қушлар сайроғига кетар қўшилиб.
Яшариш фаслида, эркин қалблари
Ҳаёт қувончига тўлиб ҳаприққай.*

*Ўғли билан бирга, Лиелвардларнинг
Сардори мириқиб юрар сайр этиб.
Энди ўн саккизга тўлмоқда ўғли –
Палаги тоза зот давомчиси у.
Ёшининг қулоғига ҳикмат қуяр чол:
Маъбудлар уққанга бергай башорат–
Ҳаёт саховати, қудратли кучлар,
Водийлар, ўрмонлар, кўкда ва сувда.*

*Шундоқ гангир-гунгир гаплашиб юриб,
Қарашса: тугабди серсалқин ўрмон.
Кекса, ҳоли қуриб, аста ўтирди
Шохлаб кетган эман остида – ўтга.
Ногоҳ пайдо бўлди ҳарсиллаб айиқ,
У чолга ташиланди қаттиқ ўқириб.
Гангиди – чоғи йўқ даф этарга ҳеч,
Кўз ўнгида кўрди ўз ўлимин нақд.*

*Йигит шитоб келди ёрдамга лекин:
Қутурган йиртқичнинг очиқ оғзига
Тап тортмай қўл чўзиб, устки ва пастки
Жағидан тутди-ю икки бўлди тез.
Унда қандай қудрат борлигин кўриб,
Сардор шундай деди жўш уриб кўнгли:
“Тақдиринг башорат қилганларидек,
Бўлурсан манглайи ярқираган алп!”*

¹ Кегум – Даугава дарёсининг боши.

² Румба – Даугаванинг ўнг ирмоғи.

Ўн саккиз йил ўтди ўшандан бери...
 Бир қайиқ тўхтади бизнинг қирғоқда.
 Ундан тушиб келди бола кўтариб,
 Юзидан нур ёғиб турган мўйсафид.
 Тетик одимлади у қаср томон
 Ва менга етказди Тақдирлар амрин:
 Бу болани олиб, ўз ўғлим каби,
 Камолга етказмоқ зиммамда экан.

Серхислат Вайделот¹ эди меҳмоним.
 Ўрмондан топибди бу чақалоқни –
 Уни эмизикли ёввойи айиқ
 Беозор эмизиб ётган ҳолида.
 Дерди: боқийларнинг нафаси кетган,
 Халқнинг қаҳрамони бўлар шу мурғак.
 Номини эшитган халқ душманлари
 Ваҳимага тушгай ҳар қайда, ҳар вақт.

“Перконс салтанатин қасдига тушиб, –
 Дерди, – Фарбда кўпди қудратли руҳлар.
 Қилич қайрар, шохли дубулга кийган
 Қанча қора иблис Шарққа кек сақлаб.
 Маъбудлар жанг қилар. Чиқишар омон!
 Эркини бой берар бизнинг халқимиз.
 Четэллик ёв билан тенгсиз жангларда
 Шонли мардларимиз бўлишар қурбон.

Муқаддас Ромове² қоҳини бўлиб,
 Неча йил яшадим Кривс³ қошида
 Қувончли, қайғули қанча хабарни
 Сардорлару халққа етказиб ҳар дам.
 Лиелвардлар сардори! Сўнгги аламли
 Мужда билан келдим ҳузурингга мен,
 Умрим бино бўлиб илк бор бунчалик
 Оғир кўргиликдан этияман огоҳ.

Кўй, ҳеч гамга ботма, эй обрўли зот!
 Халқимиз қад ростлар асрлар ўтиб,
 Аждодлар мардлигин тирилтирару
 Ўз эркини яна олажак қўлга.
 Тақдирлар ҳал этди: халқим бўйнида
 Бошқа кўрмайман мен бўйинтуруқни.
 Қунботар они бу, менга: “Тез кел”, – дер,
 Ботмоқда Балтия олтин қуёши”.

Шундай деб, ўтирди ўз қайиғига,
 Олисларга кетди у оқим бўйлаб.
 Чуқур уйга чўмиб, жоним эмраниб,
 Қирғоқда, ортидан тикилдим узоқ.

¹ Вайделот – афсонавий қоҳин ва тақдир башоратчиси.

² Ромове – афсонавий муқаддас эманзор.

³ Кривс – афсонавий муқаддас эманзордаги бош қоҳин.

*Кегум йироқларда шовулар бўғиқ,
Қайиқни итқитар даргазаб тўлқин,
Аста сўнди куннинг сўнги нурлари,
Ғойиб бўлди қайиқ ўтиб шоввадан...*

*Мангуликка чўкди учқур ой, йиллар,
Ихлос-ла бажардим Тақдирлар амрин.
Бир паҳлавон бўлиб етди камолга –
Коҳин берган гўдак. Сен – ўша йигит!
Энди танилурсан Лачплесис¹ бўлиб,
Ушбу улуг куннинг ёдгори бу ном,
Отангни қутқардинг ажал оғзидан –
Илк жасоратингни кўрсатган чоғинг.*

*Отинг абзалланган – юлдузни кўзлар,
Зил, кескир қиличинг дастингга шайдир,
Найза, қалқон, совут, ярқиллаган зирҳ,
Мунтазирдир сувсар мўйна телпак ҳам.
Сафарга отлан-у, қани, йўлга чиқ,
Бўл шонли Буртниекс қасрига² равон,
Ёшлик йилларимнинг эзгу ҳамроҳи,
Қадршунос Буртниекс сардорига бор.*

*Менинг саломим айт! Аён айлаки,
Сен – Лиелварларнинг ворисидирсан,
Огоҳ эт, ҳикматлар магзин чаққил, деб,
Тайинлаб жўнатдим сени, мен – отанг.
Қучоғин кенг ёйиб кутиб олару
Буртниекс очади сандиқларини;
Унда ўрам-ўрам қадим битиклар –
Аро, махфий тақдир муждалари бор.*

*Қадим битик айлар ҳақиқатга ёр,
Сўйлар шарқий юртлар ривоятларин.
Латиш ботирларин этар тараннум,
Мангу кўк азалий илдизин очгай.
Етти йил бўлурсан сен ўша ерда,
Ақлингни илм билан бойитгил, чархла,
Қандай олиб бормоқ керакдир жангни,
Қандай енгмоқ лозим ёвни – обдон уқ”.*

*Осмонўпар қаср дарвозасида
Ҳозир эди, тонгда, эгарланган от.
Белга зил қиличин боғлар Лачплесис,
Чоғлар қалқони-ю қайтмас найзасин.
Сувсар телпагини кийди бошига,
Сўнг кекса отасин этиб зиёрат,
Тилади: “Маъбудлар сени асрасин!”
Хайрлашув бўлди қисқа, самимий.*

¹ Лачплесис – “айиқни мажақловчи”. Қаҳрамоннинг иккинчи номи “Лачаусис” (“айиққулоқ”). Унинг ғайритабиий кучи сирли манбаи шудир.

² Буртниекс қасри сардори – донишманд, мутафаккир, ватанпарвар, босқинчиларга қарши кураш ташкилотчиси, Лаймдотанинг отаси.

“Лиелвардлар зоти – халқ назарида, –
 Деди ўғит бериб ота ўғилга, –
 Қаҳрамон эдилар аждодларимиз,
 Ҳеч ким улар ҳақда ёмон сўз айтмас.
 Худди шундай йўлни, Лачплесис, ўғлим,
 Тақдирлар ҳукмдори берган сенга ҳам.
 Буюк мақсад сари интил оғишмай –
 Маъбудлар йўллагай, қўллагай сени.

Ёшни бузар дунё ҳою ҳаваси,
 Бунда айбдордир, аммо, ўзлари;
 Пандга муҳтож бўлар тарзда яшама,
 Шундай яша: келсин маслаҳат сўраб.
 Бутун ҳақиқатни билиш мушкулдир,
 Ҳақиқатни айтиш – ундан ҳам қийин.
 Ушбу машаққатни енга олса ким,
 Ҳаммадан юқори рутбага лойиқ.
 Халқ урф-одатини доим ёдда тут,
 Ота эътиқодин авайлаб сақла,
 Қилвир салибчининг эшитма сўзин –
 Унутма: озодлик кушандаси – у,
 Фақат хусуматга тўладир кўнгли,
 Тилидан худонинг номини қўймай,
 Улар қурбон излаб, биқиниб келар,
 Заҳарлар дўзахий дамлама бериб.

Озод ватанида озод халқимиз
 Шу чоққача билмас ворис ҳокимни,
 Сайлар ўзи – уруш куни – саркарда,
 Тинчлик вақти эса доно оқсоқол.
 Халқнинг ишончига кимки муносиб,
 Ким лойиқ – шарафлаб кийдирар гултож,
 Асл эранларни танлайди-ю у
 Гўзал қўшиқларда этар тараннум”.

Берилиб тинглади уни Лачплесис,
 Бу сўзлар кўнглига баҳи этди илҳом
 Ва жасоратига эса қўш қанот.
 Унда барқ урарди заройиб кучлар.
 Отасини қучди, қисди қўлини.
 Сўз берди: бу пандга этгайдир амал.
 Отга сакраб минди, ўзини ростлаб,
 “Хайр” деб силкди қалқон ва тушиди йўлга.

(Давоми келгуси сонда)

ПРЕМЧАНД

(1880–1936)

НИРМАЛА

Роман¹

*Ҳиндий тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

7

Ўша кундан эътиборан Нирмаланинг юриш-туришида ўзгариш сезила бошлади. У ўзини бутунлай хотинлик бурчига нисор этишга аҳду қарор этганди. Шу пайтгача умидсизлик гирдобига ғарқ бўлиб, хотинлик бурчига эътибор бермай келарди. Юрагини қамраб олган оташин аланга аъзойи баданини аёвсиз куйдириб, бамисоли телба қилиб қўяёзганди.

Энди ўша изтироб ўти сал пасайгандай туюла бошлади. Бу ҳаётда заррача ҳаловат йўқлиги маълум бўлгач, беҳуда орзулар билан ўз этини ўзи ейишдан не наф? Дунёдаги барча одамлар ҳаловат тахтиравонида маст уйқуда ётмайди-ку. У ҳам ўша бахтиқаролардан биттаси. Уни ҳам Худо ёруғ дунёдан азоблар юкини орқалаб ўтиш учунгина яратган. Бу юкни елкадан ағдариб ташлаш ўта душвор. Елкадан ағдариш учун ҳам куч-мадор керак, Нирмалада эса ўша куч-мадорнинг ўзи йўқ. Майли, кунлари тунга айлансин, майли, бўйни узилиб тушсин, майли, оёғини ердан узолмай қолсин, лекин интилишга мажбур. Бир умрлик асирликка маҳкум бир ожизанинг додига ким ҳам етарди? Унга кимнинг ҳам раҳми келарди? Йиғлашдан фойда йўқ бўлгач, албатта, зарари аён, бундан бир дардига ўн дард қўшилса қўшиладики, асло камаймайди.

Эртасига мунший жий ишдан келиб қараса, Нирмала ўз хонаси эшигида ҳайкалдай қотиб турибди. Бу қутилмаган ҳолатни кўриб, кўзларига ишонмади. Кўп кунлардан кейин бугун биринчи марта нилуфар гулининг қийғос очилганини кўришга муяссар бўлиб турарди. Хонадаги катта тошойна деворга осиб қўйилган. Тошойна бетидаги парда ҳам қўтариб қўйилган. Мунший жий бир қадам босган эди, кўзи тошойнадаги ўзининг аксига тушди. Юрагига санчиқ киргандай бўлди. Кун бўйи қаттиқ ишлаганидан дарак берувчи хорғинлик ифодаси юзида қотиб қолганди. Турфа ноз-неъматлари сархил таомлардан

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

бахраманд бўлишига қарамай, юзини тарам-тарам ажин босган, қорни тортиб боғлангани билан бир қисми дўмпайиб сезилиб турарди. Иккала акс бир-биридан осмон билан ерча фарқ қиларди. Бири кошндор қаср бўлса, иккинчиси кулбаи вайрона. У тошойна томон такрор қарашга журъат қилолмади, ўзининг маҳзун ва ғариб аҳволини кўришга мажולי етмади. У тошойна олдидан нари кетди. Шундай соҳибжамол жувоннинг ундан ҳар қанча нафратланишига ҳаққи бор – бунга ажабланмаса бўлади. У Нирмалага қараш учун ҳам ўзида журъат тополмади.

– Бугун жуда кеч келдингизми? – сўради Нирмала. – Кун бўйи йўлингизга кўз тутавериб, кўзларим тўрт бўлди.

– Суд иши шунақа – бош қашигани қўл тегмайди, – деразага қараганча жавоб берди Тотарам. – Яна битта иш бор эди, мен бошим оғриганини баҳона қилиб, қочиб қолдим.

– Шунча кўп ишни олиб, сизга зарилми? Одам ишлагандан кейин дам-пам олиб туриши керак-да. Иш дегани тугамайди, одамнинг умри тугайди. Энди унақа ишларни олманг, мен пул деб ўлиб ётганим йўқ. Қайтанга ишламай ётсангиз, пул ўзи сизни қидириб келади.

– Эҳ, хотинжон, берганига шукур қилиш керак, бўлмаса бундан ҳам бе-насиб қоласан.

– Қонингизу жонингиз эвазига келадиган насибанинг боридан йўғи, очидан тўқи. Айтдим-ку, бойлик деб ўлаётганим йўқ деб.

Шу тоб Мансарам мактабдан келди. Иссиқда юрганидан юзини реза-реза тер қоплаганди, тиниқ юзининг оқи оққа, қизили қизилга ажралиб турар, кўзлари ўтдай чакнарди. Остонадан туриб деди:

– Ойижон, овқатингиз бўлса, олиб келинг, кўчага чиқишим керак.

Нирмала бориб, стаканда сув олиб келди ва бир барқашчага қуруқ мевалар солиб, Мансарамга тутди. Мансарам меваларни еб бўлиб, чиқиб кетаётган эди, Нирмала сўради:

– Қачон қайтасан?

– Билмадим, инглиз болалар билан чим хоккейи мусобақамиз бор. Майдон бу ердан анча узоқда.

– Барибир, тезроқ келгин-а? Овқатинг совиб қолади-да, иштаҳам йўқ деб баҳона қиласан.

Мансарам ойисига самимий нигоҳ билан қараганча деди:

– Кеч қолсам, билингки, ўша ерда овқатланган бўламан. Мени кутиб ўтиришларингга ҳожат йўқ.

– Илгарилари уйга кирмасди ҳам, – деди Нирмала, бола кетгач, – менга айтгани уяларди. Бирон нима керак бўлиб қолса, ташқаридан олиб келтирарди. Чақириб, айтганимдан кейин қирадиган бўлди.

– Овқатларини нега сендан сўрайди у? Нега опамдан сўрамайди? – деди Тотарам ғижиниб.

Нирмала эрининг “жуда яхши бўлибди-да”, деб макташини кутганди. Бу билан жувон “болаларингизга қандай меҳр берганимни кўриб қўйинг”, демоқчи бўлганди. Зотан, бу меҳр хўжақўрсинга эмасди. Жувоннинг феълида болалик ҳисси ҳамон сақланиб қолган ва болалар билан бирга бўлганида бе-ихтиёр унинг ҳам болалиги тутиб кетарди. Хотинларга хос бўлган рашк ҳали унинг юрагида ниш урганича йўқ эди; шу боис эрининг хурсандчилик ўрнига тўсатдан қош-қовоғини осилтириб олиши сабабини тушунмай, сўради:

– Опангизга нега айтмаслигини мен қайдан билай! Ўзи келгандан кейин “кет” деёлмасанг. Агар “кет” дегудай бўлсам, мен болаларни кўролмаганга чиқиб қоламан.

Мунший жий ҳеч нима деб жавоб бермади, лекин бугун у муваккилла билан суҳбат қилолмади. Мансарамнинг олдида борди-да, унинг ўқишларини текшира бошлади. Мансарамми ё бошқа биронта боласинингми ўқиши давоматига бу қадар қизиқиб қолиши биринчи марта рўй бермоқда эди. Ишлари кўплигидан бош қашигани кўли ҳам тегмаслигини рўқач қиларди, холос. У қонун китоблари ва хатлардан бошқа ҳеч нарса ўқимасди, бунга вақти бўлмасди ҳам. Бугун эса у Мансарамни имтиҳон қила бошлади. Мансарамнинг зехн ўткир эди ва бунинг устига меҳнатсевар ҳам эди. Чим хоккейи ўйинида терма жамоа сардори бўлишига қарамай, унинг ўқишлари ҳам аъло эди. Тайёрлаётган дарси биринчи дафъадаёқ миясига кўрғошиндай қуйилиб қоларди. Зехнли ўғлини ҳам бироз бош қотиришга мажбур этадиган оғирроқ савол ўйлаб топишга Мунший жий кўп ҳаракат қилди-ю, бироқ тараддуд туфайлими, кўлидан келмади. Оддий саволларни эса Мансарам пистадай қақиб ташламоқда эди.

Жангчи ўз душманига қилган ҳамласи беҳуда кетса, ёниб-тутақди ва икки баравар шиддат билан жангга киришади, шунга ўхшаб, Мансарамнинг жавобларини тинглаган оқловчи соҳиб ҳам тутамокда эди. У Мансарам жавобини тополмайдиган бир қийин савол айтиш, ўғлини заиф жойидан тутиш пайида эди. Охири ғзабини босиш учун ҳеч қанақа баҳона тополмагач, деди:

– Бундоқ қарасам, кун бўйи дайдиб юришдан бўшамаяпсан. Сенинг аклингдан эмас, кўпроқ феъл-атворинг, хулқингдан ташвишдаман. Бунақа валакисалаклигинг менга ҳечам ёқмаяпти.

– Кечкурунлари бир соат ўйинга борганимни айтмаса, кундузи ҳеч қаёққа жилмайман, – деди Мансарам кўркмасдан. – Ўзингиз ойимдан ё аммамдан сўранг. Бекор дайдиб юришни ўзи ёмон кўраман. Ўйинга эса директор жанобларининг ўзлари қақиб олади, бормасам бўлмайди. Агар ўйинга боришим сизга ёқмаётган бўлса, эртадан бормай кўя қоламан.

Гапнинг бошқа томонга бурилиб кетаётганини кўриб, мунший жий жиддий оҳангда деди:

– Ўйиндан кейин қаёқларга боришингни мен туш кўриб ўтирибманми? Ҳаммадан шикоят эшитавериб қулоқларим тешилди.

– Ким экан ўша устимдан шикоят қиладиган, билсам бўладими? – деди Мансарам қизишиб.

– Одамлар-да, кимлиги билан сенинг нима ишинг бор? Шу нарса қулоғингда бўлсинки, мен бекорга дашном бермайман.

– Агар ўша одам олдимга келиб, сенинг дайдиб юрганингни кўрдим деса, нақ айтганига пушаймон қилдираман!

– Ҳеч ким сенинг пушаймон қилдиришингга маҳтал турган эмас, ё бўлмаса уч-тўрт ўртоғинг билан бориб, уйининг дарчасини дабдала қилиб келишларингга ҳам зор эмас. Менга бир эмас, бир қанча киши шикоят қилди, бари менинг дўстларим, дўстларимнинг гапига ишонмасам, кимнинг гапига ишонай? Гап шу, мактабда қолиб ўқишинг керак.

– Мактабда қолиб ўқишга ҳеч қандай қаршилигим йўқ, – деди Мансарам хомуш тортиб. – Қачон бор десангиз, мен тайёрман.

– Нега лунжингни осилтирасан, у ерда яшаш ёқмайдими сенга? – уришди оқловчи. – Авзойингдан у ерга бориш сенга қаттиқ малол келаётганга ўхшайди. Тушунмадим, у ерда сен нимадан қийналасан?

Боланинг ётоқхонада яшашга кўнгли бўлмаётган эди; лекин отаси

нимадан норозилиги сабабини сўрагач, Мансарам хижолатини яшириш учун ўзини босиб жавоб берди:

– Нега лунжимни осилтирар эканман? Уй нима, ётоқхона нима – менга барибир. Ҳеч қандай қийинчилиги йўқ, бўлганда ҳам чидайман. Эртадан ётоқхонага кетаман. Ҳа, агар бўш жой топилмаса, қайтиб келишга мажбурман.

Тотарам ҳуқуқшунос эди. “Бу тирранча баҳона қидираяпти, ҳам ётоқхонага боришдан қутулиб қоламан, ҳам сувдан қуруқ чиқаман деб ўйлаяпти”, дея дилидан ўтказди ва деди:

– Ҳамма болаларга топилган жой битта сенга топилмай қолибдими?

– Кўп болаларга жой етмаяпти экан, яна қанчалари одамларнинг уйида ижарада туришаркан. Ҳозир ётоқхонадан бир талаба кетса, эллик бола ўша жойга ариза бераркан.

Оқловчи жаноблари ортиқ бошини оғритиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Ўғлига эрталаб тайёр бўлишни тайинлаб, извош чақиртирди-да, сайр қилгани чиқиб кетди. Бир неча кундан буён шунга одатланганди. Бир донишманд узок умр кўриш учун бирдан-бир мақбул йўли – пиёда юриш, деб айтган экан. Оқловчи соҳиб шу ҳикматга амал қилмоқда эди.

Отаси кетгандан кейин Мансарам аммасининг олдига келиб:

– Аммажон, дадам мени эртадан мактаб ётоқхонасида турасан деяптилар, – деди.

– Нега? – таажжубланиб сўради Рукминий.

– Мен қаёқдан билай? Бу ерда кунни дайдиб ўтказар эмишман.

– Ҳеч ёққа чиқмайман демарингми?

– Айтдим, нега айтмас эканман, лекин улар сира ишонмайдилар.

– Янги ойингнинг “шарофати” дан бу, бошқа нима бўларди? – ала-мидан лаб тишлади Рукминий.

– Йўқ, аммажон, – эътироз билдирди Мансарам. – Менинг ойимдан зиғирча шубҳам йўқ. У бечоранинг оғзидан бундай гаплар ҳеч қачон чиқмайди. Бир нарса сўрасам, дарҳол тутади.

– Сен хотинларнинг макрини қаёқдан билардинг! – жиянига қараб кўл силтади Рукминий. – Аслида оловни ёққан ўша бўлади. Шошмачи, мен бориб сўрай.

Рукминий тутаққанча Нирмаланинг олдига борди. Ўзи анчадан бери келинини бир қийин-қистовга олиш, қон йиғлатиш учун пайт пойлаб юрарди, бундан яхши фурсат бўлар эканми?

Чорпояда ўтирган Нирмала уни ўрнидан туриб кутиб олди.

– Келинг, опажон, ўтиринг.

– Хўш, келинпошша, – деди шашт билан келган Рукминий кўлини белига тираб. – Ҳаммани уйдан ҳайдаб, бир ўзлари яшагилари кеп қолдимми?

– Нима бўлди, опажон? – Нирмала пўписадан доврираб қолди. – Мен ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ.

– Мансарамни уйдан ҳайдаётган эмишсан, тагин мен ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ дейсан-а? Нима, кўзингга шу бола ортиқча кўриниб қолдимми?

– Опажон, хоки пойингизни олай, мен ҳеч нарса билмайман! – астойдил ўтинди Нирмала. – Агар бу борада бировга бир нарса деган бўлсам, кўзларим оқиб тушсин.

– Нима қиласан бекорга қасам ичиб? – деди Рукминий шаштидан

тушмай. – Шу пайтгача Тотарамнинг оғзидан ўгли ҳақида бир оғиз гап чиққани йўқ эди. Мансарам бир ҳафтага бобосиникига кетганида озмунча хавотир олдим, ўзимиз бориб олиб келдик. Энди ўша Мансарамни уйдан қувиб чиқариб, ётоқхонага кўярмиш. Агар боламга бир оғиз нари-бери гап қиладиган бўлсанг, нақ мендан кўрасан. У ҳеч уйдан ташқарига чиққан боламас. На овқатини эплаб ея олади, на кийимларини қандай кийишни билади. Ўтирган жойида ухлаб қолаверади. Кўрар кўзга кап-катта йигитга ўхшагани билан мижози бамисоли ёш гўдак. Ётоқхонада бир кун ҳам туролмайди. У ёқда боламнинг нима еб-ичиши билан, нима кийиб-ечиши-ю қандай ухлаши билан кимнинг неча пуллик иши бор? Ўз уйида сўроқловчиси бўлмаганни ташқарида ким сўрайди? Мен сенга бир оғиз айтиб қўйдим, бу ёғига ўзинг бил, ишинг билсин.

Шундай деб Рукминий ортига қайтиб кетди.

Оқловчи жаноблари уйга келганда Нирмала дарҳол унга бор гапни оқизмай-томизмай етказди. Шу кунларда у Мансарамдан оз-оз инглизчани ўрганаётган эди. Ўгли кетиб қолса, унинг ўқиши аро йўлда қолиб кетмайдими? Бошқа ким ўқитарди? Оқловчи жаноблари эса бу гапдан беҳабар эди. Нирмала бўлса, “сал-пал тилим келишгандан кейин бир кун инглиз тилида сўзлаб, эрини ҳайрон қолдираман”, деб буни сир сақлаб юрганди. Оқловчи жанобларининг юрагида илон тўлғана кетди, қошларини чимириб деди:

– У қачондан бери дарс ўтаётган эди сен билан? Менга бир оғиз айтмагансан.

Эрини бундай дарғазаб қиёфада оқловчи жаноблари Сиёрамни ўлгудек калтаклаганда кўрган эди. Нирмала кўрқа-писа деди:

– Унда ўқиётганим ҳеч нарсага халақит бермайди. Мен унинг фурсати борлигида ўрганаман, холос. Сўрайман, агар халақит берсам, боравер дейман. Кўпинча хоккей ўйнагани кетаётганида ўн дақиқа тўхтатиб қоламан. Мен ўзим унга зарар етишини истамайман.

Аслида ҳеч гап бўлмаган эди, лекин оқловчи жаноблари жазавачида ўзини чорпояга ташлади-да, пешонасига қўлини қўйиб, ўйга толди. Гап у ўйлаганидан кўра неча баробар катталлашиб кетганди. Аввал-бошдан бу тирранчани нега ётоқхонага ҳайдаш тараддудига тушиб қолдим дея ўзидан қаттиқ жаҳли чиқмоқда эди. Шу кунларда хонимча оғзининг бунча таноби қочиб қолди деса гап бу ёқда экан-да? Илгари унча ясан-тусан қилмасди, энди қачон қарама тинмай либосини алмаштиргани-алмаштирган. Кўнглидан “ҳозироқ бориб Мансарамни уйдан ҳайдаб чиқарсамми”, деган ўй ўтди, бироқ кекса ақли насихат бериб, “жаҳл чиқса, ақл қочар, ҳовлиқма”, деб уни шахдидан қайтарди. Худо кўрсатмасин, нима гаплигини англаб қолса борми, унда кўринг қиёматни! Ҳа, бундоқ қўйнига қўл солиб кўрмоқ керак.

– Сенга тўрт-беш дақиқа дарс бериши билан унга ҳеч қандай зарар етмаслигини мен-ку биламан, лекин саёқ бола, ўзининг ишини қилмаслик учун у албатта бир баҳона топади, – деди оқловчи, сал паст тушгандай бўлиб. – Эртага имтиҳондан йиқиладиган бўлса, шартга айтади, “кун бўйи ойимга инглиз тилини ўргатардим” деб. Мен сенга бир уй муаллимаси топиб бераман, қиммат эмас, чиқими камроғидан. Мансарам нимани ҳам ўргатарди, уч-тўрт сўзни ёзиб бериб, жуфтакни ростлаб қолгандир. Шу аҳволда бир нарсани ўрганиб бўларканми?

– Йўқ, унақа эмас, – дея Нирмала ўша заҳоти эрининг гапини бўлди.

– У менга астойдил ўргатади, ўқитиш усули ҳам шунақаки, берилиб кетасан одам. Сиз бир куни унинг ўқитишини зимдан кузатинг. Кўнглим сезиб турибди, уй муаллимаси бунчалик меҳр билан ўқитолмаса керак.

Оқловчи жаноблари устомонлик билан берган саволидан нашъа қилиб, мўйловини бураганча деди:

– Бир кунда бир марта ўқитармиди ё бир неча мартами?

Ҳамон бу саволнинг маъносини тушунмаган Нирмала соддадиллик билан жавоб қайтарди:

– Авваллари кечқурун ўқитарди, энди бир неча кундан бу ёғига бир марта келиб, ёзганларимни ҳам кўриб чиқаяпти. Унинг айтишича, синфда энг яхши ўқувчи мен эканман. Ҳали яқинда имтихонда шу ўғлингиз биринчи бўлибди, сиз бўлсангиз унга ўқишга кўнглинг йўқ, дангаса деб маломат қиласиз. Шунинг учун оловни ёққан сен деб айтишга опажонимнинг қандай тиллари борганига ҳайронман? Бекордан-бекорга шундай таъналарни эшитдим.

Оқловчи жаноблари ичидан: “Жуда яхши биламан. Она қорнидан кеча тушган мишиқи қиз олдимга похол солмоқчи бўлаётисанми? Опамни дастак қилиб мақсадинга эришмоқчимисан?” – деган ўй кечди. Ташида бошқа сўзларни деди:

– Бир нарсани тушунмайман, ётоқхона номини эшитишга болакайнинг нега тоб-тоқати йўқ? Бошқа болалар дўстларим билан яшайман деб хурсанд бўлади, бу-чи, йиғлайди. Яқин-яқингача ҳам кунт билан дарс тайёрларди. Бу ўз синфида энг аълочиси бўлгани шарофатидан эди, лекин яқин бир неча кундан бери ўйин-кулги дардига мубтало бўлган. Агар ҳозирдан бунинг олди олинмаса, кейин минг куйиб-пишгандан фойда йўқ. Сенга бир уй муаллимаси тўғрилаб бераман.

Эртаси куни оқловчи жаноблари саҳармардондан апил-тапил кийиниб, кўчага чиқди. Девонхонада бир нечта муваккил ўтирган эди. Шулар орасида бир Рожа соҳиб дегани ҳам бўлиб, мунший жийга ундан минг рупия йиллик иш ҳақи тегарди. Бироқ мунший жий уларни ўша ерда қолдириб, ўн дақиқада келаман деб ваъда берди-да, извошга ўтириб мактаб директори ҳузурига йўл олди. Директор соҳиб жуда олийжаноб одам эди. Оқловчи жанобларини хўп иззат-икром билан қарши олди, лекин уларда ҳам ўғил болалар учун биронта бўш жой йўқ экан. Инспектор соҳиб, шаҳарлик болалар ҳисобдан ўчирилиб, вилоятдан келган болалар жойлаштирилсин, деб қаттиқ тайинлаб айтибди. Шу боис битта-яримта жой бўшаган тақдирда ҳам Мансарамга тегиши мумкин эмасмиш, чунки узокдан келган қанчалаб болаларнинг аризалари навбат кутиб ётибди. Оқловчи жаноблари ҳуқуқшунос бўлгани боис кечаю кундуз шундай одамлар билан мулоқотда бўлар эди. Балойи нафс деганлари иложи йўқ нарсанинг ҳам имконини топади, тўғрилаб бўлмайдиган ишни ҳамирдан қил суғургандай осон ҳал қила олади. Оқловчи соҳиб ётоқхона ҳисобчисига шама қилган эди, у кулиб деди:

– Мунший жий, бу маҳкама эмас, мактаб. Бу гап директор жанобларининг қулоғига бориб етсами, қиёматни қўпади, Мансарамнинг бекордан-бекорга мактабдан ҳайдалгани қолади. Бориб маҳкамага шикоят қилишлари ҳам мумкин.

Оқловчи жанобларининг тарвузлари қўлтиғидан тушиб, мунғайиб қолди. Соат ўнларда жиғибийрони чиққанча уйига қайтди. Шу пайт эшикдан мактабга бораётган Мансарам чиқди. Худди қон душманини кўргандай оқловчи жаноблари унга еб қўйгудек қараб қўйди-да, уйга кириб кетди.

Шундан кейин ўн-ўн беш кунгача оқловчи жаноблари бир нарсани ўзига одат қилиб олди: гоҳ эрталаб, гоҳ кечкурун мактаб директори билан учрашар ва ётоқхонадан Мансарамга жой сўрар эди, бироқ мақсад ҳосил бўлавермади. “Йўқ, йўқ, йўқ” – барчасидан фақат шу жавобни олди. Энди икки йўли қолган эди – ё Мансарамни алоҳида ижара уйга қўйиш ёки бошқа мактабга кўчириш. Ҳар иккала йўл ҳам осон эди. Вилоятлик болалар мактабида бўш жойлар кўп бўларди. Лекин бу вақтга келиб мунший жийнинг безовта кўнгли бироз хотир-жам бўлиб қолган эди. Ўша кундан буён Мансарам хоккей ўйнагани бормай қўйганди. Мактабга кетишдан олдин ва келганидан кейин муттасил хонасига қўмилиб олар эди. Ёз кунлари эди, очиқ майдонда ҳам бадандан тер қуйиларди. Ўғлининг виждони “дайдисан” деган маломатдан озод бўлиш учун интиқ-интизор бўлмоқда эди. У ўзининг хулқ-атвори билан мана шу иснодни ювмоқчи эди.

Бир куни мунший жий ўтириб овқатланмоқда эди, Мансарам ҳам юз-қўлини чайиб, дастурхонга келди. Мунший жий неча ойлардан бери ўғлининг яланғоч баданини кўрмаганди. Бугун унга кўзи тушгани ҳамон кайфи учиб кетди. Қаршисида одам скелети турарди. Юзида браҳманларга хос тиниқлик жилва қилса-да, бироқ бадани қоксуякка айланганди.

– Соғлиғинг жойидами? Касал-пасал эмасмисан? – деб хавотир билан сўради оқловчи соҳиб. – Нега бунча озиб кетмасанг?

– Ҳаммаси жойида, – деб жавоб қайтарди Мансарам дхутийсига¹ ўраниб.

– Унда нега бунчалик озиб кетгансан?

– Озганим йўқ, ўзи, бундан ортиқ семирганимни кўрганмисиз? – ҳазиллашди Мансарам.

– Қойил, ярим танаси ҳам қолмаган-ку, тагин озганим йўқ дейди. – Оқловчи соҳиб опасидан сўради: – Хўш, опажон, у озганми ё йўқми?

Рукминий ҳовлида тик турган кўйи райҳон тупларига сув сепиб ибодат қиларди².

– Нега озаркан, егани олдида, емагани ортида. Мен шунақа меровман-да, болаларни қандай овқатлантиришни билмайман. Уларнинг кўнглига қарай-қарай ёмон ўргатиб қўйганман. Энди бир ўқимишли оиланинг рўзғорига қўл-оёғи чаққон хотин келиб, ҳаммасини қўлга олган эмасми, болажонларимнинг душмани озсин!

– Опажон, жуда ошириб юбордингиз, – гапнинг бошқа томонга бурилганидан оғрида оқловчи соҳиб. – Болаларни ёмон одатларга ўргатдинг деб сизга ким айтди? Бошқаларнинг қўлидан келмас экан, ўзингиз қилаверинг-да. Ҳеч ким сизни оиламизга бегона деяётгани йўқ. Бу ҳали оғзидан она сути кетмаган ёш жувон бўлса, рўзғор тутишининг ўзи бўлмайди-ку! Рўзғорга ўзингиз қаранг.

– Чийдан чиқмаган пайтимда қилар эдим. Аввал бўлиб мени ҳайдаб солган ўзинг эмасми? Сўра-чи, сут ичмаганига неча кун бўлди экан? Ана, бориб хонасига қара, нонуштага деб ширинлик қўйилган эди, айниб, ҳидланиб кетибди. Есин деб қўйгандан кейин есин-да, емаса мен оғзига чайнаб солайми? Укажон, ота-она меҳрига тўймай ўсганлар шунақа кажфеълроқ бўлади. Болаларинг бамисоли эркин кушлар эди,

¹ Дхутий – Ҳиндистонда эркаклар ва аёллар белдан қуйига ўраб киядиган устки либос.

² Ҳиндларда райҳон “тулсий” дейилади ва у табаррук ўсимлик саналади. Одатда, ҳовли ўртасига экилиб, бева аёллар сиғинади, қиз бола дунёга келиши билан уни тулсий тупига унаштириб қўйилади, бу қизалоқларнинг ёлғиз эмаслиги, рамзий эри борлигига ишорадир.

энди онасиз қолиб, кўнгиллари яримта, қаердан ҳам бахтли бўлишсин. Мен гапнинг сирасини айтишни яхши кўраман. Ёмон кўриб ҳеч ким ёлчи-маган. Бунинг устига, эшитишимча, болани ётоқхонага жойлаштирмоқчи бўлиб юрганмишсан? Шўрлик, ўз уйига юрагини ховучлаб кириб-чиқса-я. Менинг ёнимга яқин йўлашга кўрқади-ку, тагин мен уни қандай овқатлантирай?

Шу пайт икки бурда нон томоғидан базўр ўтган Мансарам ўрнидан турди.

– Ҳа, овқатланиб бўлдингми? – деб сўради отаси. – Ахир, ҳозиргина келдинг-ку? Нима единг ўзи, қуруқ икки бурда нонми?

– Зирва билан сабзавот ҳам бор эди, – деди Мансарам тортиниброк. – Ортиқча еб юборсам, томоғим ачиша бошлайди, жиғилдоним қайнаб, кўп кекираман.

Оқловчи жаноблари овқатланиб бўлгач, ўрнидан турди – унинг юраги бир тутам бўлиб қолган эди. Агар бола шундай озиб кетаверса, биронта дарди бедавога чалиниши аниқ. Шу топда унинг опаси Рукминийдан қаттиқ жаҳли чиқмоқда эди. Опасининг бор дарду алами унинг рўзгор бекаси бўлмаганида эди. Лекин рўзгор бекаси бўлишга нима ҳақим бор деб зинҳор ўйламасди. Пулни расамади билан сарфлашни билмаган хотин қандай қилиб рўзгор бекаси бўла олсин? Бир йил бека бўлиб ҳам кўрди – бир пайса ҳам чегириб, тугиб кўёлмади-ку. Шу даромаддан марҳума хотини Рупкала икки-икки ярим юз рупияни тежаб қоларди. Опасининг даврида эса шунча даромад рўзгор харажатларига ҳам учма-уч етар эди. Ҳечқиси йўқ, ортиқча эркалатиш ҳам болаларни талтайтириб юборган. Бўлмаса қап-катта болаларга “буни ол, буни е” деб овқатлантиришни ким қўйибди? Улар энди аллақачон ўзларини ўзлари эплаши керак. Шундай фикрлар кун бўйи оқловчи жанобларининг миясидан кетмади-кетмади. Икки марта дўстларига дардини ёрган эди, кўпчилигининг гапи бир жойдан чиқди:

– Ўғлингизнинг спорт билан шуғулланишига халақит берманг. Йўлига ғов бўлманг. Хонада кўмилиб ўтиргандан кўра очик ҳавода юргани кўпроқ фойдали – саломатлиги яхшиланади. Ёмон болаларга қўшилиб кетмасин, лекин бу уни уйга қамаб қўйиш керак дегани эмас. Балоғатлик палласида болани ҳаммадан ажратиб қўйиш унинг руҳиятига салбий таъсир кўрсатади.

Оқловчи жаноблари ўз хатосини англаб етди. Уйга келгач, Мансарамнинг хонасига борди. У ҳозир мактабдан қайтган ва кийимини ечмасдан китобни олдиға очиб қўйганча, қаршига, дераза томонга қараб турарди. Унинг кўзлари боласини бағрига босганча садақа сўраётган тиланчи хотинда эди. Гўдаккина онасининг бағридалигидан шундай хурсанд эдики, гўё Сулаймон тахтида ўтиргандек. Мансарамнинг гўдакка ҳаваси келди. “Ўша гўдак мендан бахтлироқ эмасми? Бу бевафо дунёда қанақанги мўъжизаю карашмалар йўқ дейсиз! Эй Худо, қисматиға онасиз етимлик жабрини тортиш ёзилган болаларни нега ярагасан? Бугун дунёда мендан-да бадбахтрок одам борми? Ким менинг еган-ичганимдан, ўлган-қолганимдан хабар олади? Борди-ю, мен бугун ўлиб қолсам, менга ачинадиган топиладими? Отам мени йиғлатиб хузур қилади, у менинг афтимни ҳам кўришни истамайди. Мени уйдан ҳайдаш тараддудиди юрибди. Оҳ, онажон! Сенинг эркатой ўғлингни бугун дарбадарга чиқаришмоқда! Кўлиға сиз уч ака-укани тутқазиб қўйган ўша отажоним бугун мени дайди ва ярамас деяпти. Хўш, энди мен бу уйга қандай сиғаман-у, қандай яшай оламан?”

Ўйлаган сари алами ортиб бораётган Мансарам хўнграб йиғлай бошлади.

Шу аснода боласининг хонасига кирган Тотарам кўз олдидаги манзарадан қоққан қозикдай бир жойда туриб қолди.

Отасининг шарпасини сезган Мансарам апил-тапил ёшларини артди-да, бошини эгганича ўрнидан турди. Мунший жий унинг хонасига биринчи марта қадам изи қилиши эди. Мансарамнинг юраги дук-дук ура бошлади – бугун яна қанақа маломат тошлари бошига ёғаркан? Ўғлининг йиғлаганини кўриб, оқловчи соҳибнинг бир лаҳзага қаттиқ уйқудаги оталик меҳри чўчиб уйғонди.

– Ия, йиғлаяпсанми, болажоним? Биров сени хафа қилдимми? – деди у ховлиқиб.

Мансарам тошиб келаётган ёшларини бир амаллаб тўхтатганча:

– Йўқ, йиғлаганим йўқ, – деди.

– Ойинг бир нарса демадимми мабодо?

– Йўқ, у менга гапирмайди-ку.

– Нима қилай, ўғлим? Болаларимга она бўлар деган ниятда уйланган эдим, лекин бу умидим пучга чиқди. Нима, бутунлай гаплашмайдими?

– Йўқ, неча ойдан бери гаплашгани йўқ.

– Феъли ғалати аёл экан, кўнглида нима борлигини билиб бўлмайди. Феъли бунақалигини билганимда ҳечам уйланмасдим. Кунда албатта бир гап топиб келиб, жанжал кўтаради. Бу бола кун бўйи қаерларда юради деб менга шу хотин айтганди. Унинг дилида нима гап борлигини билиб ўтирибманми? Сени ёмон болаларга кўшилиб, балки кун бўйи сандироклаб юрарсан деб ўйлардим. Севимли ўғлининг кўчама-кўча санқиб юрганини кўриб, ранжимаган ота бормикан? Шунинг учун мен сени ётоқхонага жойлаштиришга қарор қилдим. Ҳа, бор-йўқ гап шу, ўғлим. Мен сенинг спорт билан шуғулланишингга қаршилик қилмоқчи эмасман. Сенинг мана бу ахволингни кўриб, юрагим тилка-пора бўлиб кетаяпти. Қандай машъум хатога йўл қўйганимни кеча англадим. Сен кўнглинг хоҳлаганча шуғуллан. Эртаю кеч майдондан чикмасанг ҳам майлига. Тоза ҳаво сенга фойдали. Нима керак бўлса, менга айт. Улардан сўрашингга ҳожат йўқ. Уларни уйда йўқ деб билавер. Ойиларинг ташлаб кетган бўлса, мана, мен борман.

Отасининг сўзларидан боланинг содда, беғубор қалби тўлқинланиб кетди. Рўпарасида маъбуд тургандек ҳис қилди. Умидсизлик ва ғам-қайғудан зада бўлиб, у отасини бағритош деб билар эди. Қайтанга отамга шунча бедодлик қилдим, деб ўйлади. Юрагида отасига ҳурмат ва эътиқод ҳисси жўш уриб, ўзини унинг оёғига ташлаб йиғлай бошлади. Раҳми келганидан мунший жий ғалати бўлиб кетди. Бир нафас кўзидан пана бўлганида “қани-қани”га тушиб қоладиган, одоби, ақл-ҳуши ва хулқ-атворини ўзи ва ўзгалар бирдек мақтаб гапирадиган ўғлини нега бунчалик ёмон кўриб қолди? Гулдай ўғлини ўзига душман қилиб ўтирибди, уни уйдан ҳайдамоқчи бўлиб турибди. Нирмала ота билан ўғил ўртасида девор бўлиб қолган. Нирмалани ўзига тортиш учун орқага бироз тисарилиш керак бўларди, ота билан фарзанд ўртасидаги тафовут ортиб бормоқда эди. Натижада иш шу даражага келиб қолганки, ўз пушти камаридан бўлган фарзанди аржумандига қарши бу қадар ҳийлалар ишлатишига тўғри келмоқда. Бугун узоқ ўйлаб кўрганидан кейин унинг миясига бир фикр келди, бу билан у Нирмалани ўртадан олиб ташлаб, ўзининг иккинчи кўлини ўз томо-

нига қайириб олишига умид боғласа бўларди. Оқловчи жаноблари ўша фикрни амалга ошира бошлади. Лекин бундан бир иш чиқадими, йўқми, буни ким билиб ўтирибди, дейсиз.

Тотарам ўғлини ётоқхонага жойлаштиришга қарор қилган кундан бошлаб Нирмала Мансарамдан таҳсил олишни тўхтатиб қўйган эди. Ҳатто Мансарамга гапирмасди ҳам. Эри унга зимдан шубҳа билан қараётганини у сал-пал пайқаб қолганди. “Тавба-тавба, одам дегани ҳам шунчалик бадгумон бўладими! Ишқилиб, хонадонимизни Худонинг ўзи асрасин-да. Миясидан товонигача шубҳа-гумонга тўла! Мени шунчалик пасткаш деб ўйлайдими?” Шуларни ўйлаб, Нирмала бир неча кунгача йиғлаб юрди. Шунда кўнглида, “бу киши нега мендан гумонсираб қолди”, деган ўй пайдо бўлди. Уларнинг дилига ғулғула соладиган нима иш қилиб қўйган экан? Обдон ўйлаб кўрса сабабини тополмади. Ёки унинг Мансарамдан инглизчани ўрганаётгани, у билан очик-сочик кулиб гаплашгани эрининг кўнглида шубҳа пайдо қилдимикан? Шундай бўлса, инглизчани ўрганмагани, ўлса ҳам Мансарам билан гаплашмагани, афт-башарасига қарамагани бўлсин!

Шунга қарамай, бу муаммонинг ҳал бўлиши осон эмасга ўхшарди. Мансарамнинг кулиб гаплашишларидан у баҳра ҳам олар, кўнгли ҳам тўлар эди. У билан гаплашаётди шундай ҳузурланар эдики, буни сўз билан ифодалаш қийин. Кўнглига заррача нотўғри ўй келмасди. Ҳар бир одам ўз улфатлари билан хушчақчақлик қилишдан ўзгача лаззат топади, бу ўша лаззатнинг бир номаълум воситаси эди. Энди ўша қониқиш ҳосил қилмаган ташналик ҳисси Нирмала юрагининг бир четиди шамдай милтиллаб турарди. Туриб-туриб унинг кўнгли аллақандай номаълум изтиробдан туғёнга келарди. Йўқолган қандайдир бир номаълум нарсани топиш учун у ёқ-бу ёқни тимирскиланарди-да, бир жойда узок ўтириб қоларди, ҳеч қўли ишга бормасди, эри келиб қолгудек бўлса, ўзининг ширин хаёлларини йўқлик қаърига улоқтирарди-да, у билан жилмайиб, у ёқ-бу ёқдан гаплаша бошларди.

Кеча мунший жий овқатланиб, ишга кетганида Рукминий Нирмаланинг устидан роса мағзава ағдарди.

– Бу ерда болаларни парвариш қилиш кераклигини билардинг, мен у ерга берманглар деб нега бир оғиз уйдагиларингга айтмадинг? Уйида нуқул эркаклар бўлган жойга тушармидинг; мана бунақа ясан-тусанларингга ўсма-сурмаларингни кўриб, диллари яйрармиди, бахтимдан топдим деб суюнармиди. Бу ерда кекса одам ҳусни жамолингни, ялтир-юлтир кийинишларингни бошига урадим. У сени мана шу норасидаларга қарайди деб уйланган, айш-ишрат қилгани эмас.

Рукминий анчагача Нирмалани итдай талади, бироқ жувон чурк этмади. У ўзининг айбсизлигини исботламоқчи бўларди, бироқ бундай қилолмасди. Борди-ю, мен эрим қандай хоҳлаган бўлса, ўшандай қилаяпман, деса, уйдаги гап кўчага чиқади. Борди-ю, хатосини бўйнига олса, бунинг охири нима билан тугайди – айтиш қийин. У таги ҳақиқатгўй эди, тўғри гапиришдан уялмасди ҳам, кўркмасди ҳам, аммо бу нозик ҳолатда бир оғиз гап ортикча эди. Бирдан-бир тўғри йўл – шу эди. Нирмала Мансарамнинг доим хомуш ва ҳардамхаёл юрганини кўрарди, яна шу нарсани ҳам кўриб турардики, боёқиш бола кундан-кун сўлиб бормоқда; бироқ у на бировга дардини очар ва на соғлиғи учун қайғурарди. Ўғрининг уйида ўғрилиқ содир бўлганда, ўғри қай аҳволга тушади – ҳозир Нирмала ҳам ўшандай аҳволга тушиб қолганди.

Бирон иш кўнглимиздагидек чиқмаса хафа бўламиз. Ўғай онасининг ўзидан шикоят қилишини Мансарам хаёлига ҳам келтирмаганди. Шунинг учун у ҳозир виждон азобидида қийналмоқда эди. “У нега устимдан шикоят қилади? Нима истайди? Эримнинг топганига тенгшерик дебми? Ўқиш пулларини тўлаш эримнинг гарданида дебми ё? Кийим-кечак пуллари ҳам шу ҳисобдан дебми? Яна бир истаги шуки, мен бу ерда турмасам. Шунда пул ёнларига қолади. Шунда мендан хурсанд бўлади. Мен унинг оғзидан бирон марта қаттиқ сўз эшитмадим ёки булар бари найрангмиди? Бўлса бордир. Қушни тузоққа туширишдан олдин овчи дон солади. Ох, дон йўлида тузоқ борлигини мен қайдан билай, кўрсатилган она меҳри бор-йўғи мени уйдан ҳайдаб солиш учун қилинган ҳийла экан!

Хўш, менинг киндик қоним тўкилган уйда туришим нега ойимга ёқмай қолди? Унинг эри бўлган одам менга ота-ку. Хўш, ота билан бола ўртасидаги қариндошлик риштаси эр-хотинлик риштасидан мустаҳкам бўлмайдами? Лекин уларнинг уйдаги ҳукмронликларига асло ҳасад қилмайман – нима қилса қилишаверсин, оғиз очишга ҳақим йўқ – фақат нега у мени ота меҳридан маҳрум қилмоқчи бўлаяпти? Нега у ўз салтанатидаги дарахт соясидан баҳраманд бўлишимни кўролмапти?

Ҳа, у ўйлаётгандир-да, бу катта бўлгач, эримнинг мулкига эгалик қилади, деб. Шунинг учун ҳалитдан қутулмоқчи бўлаяпти. Мендан бундай гумон қилишингиз нотўғри деб унга қандай тушунтирай? Ойимга зарар етказгандан кўра захар ичиб жон таслим қилиб қўя қолганим аъло деб қандай айтаман? Майли, мен минг азобларга гирифтор бўлай, мен ойимнинг юрагига наштар бўлиб санчилмайман. Қолаверса, мени отам дунёга келтирган, ҳозир ҳам мени бир фарзандни севганчалик севади. Бироқ отам иккинчи ойимга уйланган кундан буён учала фарзандни юрагидан чиқариб ташлаганини қошки билмасам? Энди биз бу хонадонда етимларга ўхшаб яшай оламиз, бу ҳовлида бизнинг ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқимиз қолмаган. Гарчанд эски анъаналар туфайли бу ерда бошқа етимлардан аҳволимиз биров дуруст бўлса-да, аммо барибир етимлармиз. Онажонимиз бизни ташлаб кетган кундан буён етим қолганмиз. Мусибатлардан унча-мунча камчилик қолган бўлса, уни иккинчи марта уйланиш билан отамиз тўлдириб қўйди. Мен ўзим-ку ўғай онам билан аввал-бошданоқ хос муомала қилмаган эдим. Агар ўша кунлари устимдан отамга шикоят қилган бўлганида, балки мен бунчалик қайғуга ботмасмидим. Мен ўша зарбани кутиб юрган эдим. Дунёга келиб лоақал ўз қорнимни тўйдиргулик пул ҳам ишлай олмасмидим? Лекин ёмон кунларда у мени ерпарчин қилди. Йиртқич ҳайвон одамни ғофил қолдириб ўлжасига чанг солади, шунинг учун доим мен билан ширин муомала қилишар эди. Овқатланиш учун дастурхонга ҳадеганда келавермасам, одам кетидан одам юбораверишарди, эрталабки нонуштага эса янги ҳолва пишириб беришарди, пул керакмасми, деб сўрайверишарди, Юз рупиялик кўл соати олдирганим шундан.

Мени дарбадар дейишдан бошқа маломат куриб кетганмиди? Дарбадар бўлиб мен нима қилибман ойимга? Бўйни ўқишга ёр бермайди, ҳар куни бир нарсани баҳона қилиб пул сўрайверади деб ёмонлаши мумкин. Нега ҳадеб битта гапни такрорлагани-такрорлаган? Бунинг сабаби

битта: мени йўлдан олиб ташламоқчи бўлган. Аввал-бошданок у менга оловли ёйи билан шундай камон йўлладики, бундан омон қолишим амри маҳол эди. Ишқилиб, мени отамнинг кўзига ёмон кўрсатса бўлди. Мени ётоқхонага жойлаштириш учун яхши баҳона бу. Мақсад ягона: кўзга тушган чўпни олиб ташлаш. Уч-тўрт ойдан кейин ўқиш пули-нон пули бериш ҳам таққа тўхтайдди, кейин ўламанми-қоламанми, у ёғи Худога ҳавола. Агар бу гап аввал ўгай онамдан чиққанини билганимда ернинг тагидан бўлса ҳам битта жойни топган бўлардим. Қароллар ётоқхонасида жой бўларди, айвонда думалаб-сумалаб кун ўткавса бўладиган жойлар Худо уриб ётибди. Начора, қолган кўнгил, чиққан жон, фақат қорин тўйғазиш учунгина ётиб-туришга қандай виждоним чидайди? Бу уй энди менга бегона. Отам ҳам энди менинг отам эмас. Мен унинг ўғлиман, аммо у менга ота эмас. Дунёдаги барча одамларни меҳр ришталари бирлаштириб туради. Меҳр йўқ жойда ҳеч нарса бўлмайди. Оҳ, ойижон, қаердасиз?”

Шуларни ўйлаб, Мансарам ўксиниб-ўксиниб йиғлай бошлади. Онасини соғиниб эслагани сайин кўзларидан ёш тирқирарди. Гўё онаси эшитиб тургандек, у бир неча марта “ойи, ойи” деб чақирди. Онасизлик дардини у бугун биринчи марта чуқур ҳис этди. Мансарам виждонли, мард бола эди, лекин шу пайтгача фароғат қўйнида ҳам нималигини билмай яшаб келганидан ўзини ҳавода муаллақ ҳис этмоқда эди.

Соат тунги ўн. Мунший жий бугун аллақердаги бир зиёфатга кетган эди. Икки марта оқсоч келиб, Мансарамни дастурхонга чақириб кетди. Мансарам олдинги галда жаҳл билан: “Қорним тўқ, овқат емайман, нега ҳадеб келаверасан, тинч қўй мени”, – деб жеркиб берганди. Шу боис Нирмала уни яна Мансарамни чақиргани юборганда, оқсоч эътироз билдириб деди:

- Келинпошша, чақирсак қулоқ солмаяптилар.
- Нега келмас экан? Бориб айт, овқат совиб қолди де.
- Айтавериб чарчадик, барибир келмаяптилар.
- Ойингиз келиб ўтирибдилар дедингми?
- Йўқ, келинпошша, мен ундай демадим, ёлғон гапириб нима қиламан.

– Бўпти, унда бориб, айт, ойингиз сизни кутиб ўтирибдилар, бормасангиз, дастурхонни йиғиштириб, уйқуга ётарканлар, де. Бора қол, Бхунгий. Шу гал ҳам бориб кўр, келмаса, кўтариб олиб кел, – деди кулиб Нирмала.

Бхунгий бурнини жийириб, кетди, бироқ дарҳол қайтиб келиб деди:

- Ҳой келинпошша, у йиғлаяпти. Биров унга бир нарса дедими?

Нирмала боласи қудуққа тушиб кетгани ҳақида эшитган она каби сапчиб турди ва икки-уч кадам ташлади. Бироқ дарров тўхтади-да, оқсочга деди:

- Йиғлаяпти? Нега йиғлаяпсиз деб сўрамадингми?
- Йўқ, келинпошша, мен бундай деб сўрамадим; ёлғон гапириб нима қиламан? У йиғлаяпти. Ёлғиз ўтириб йиғлаяпти. Онасини соғинган бўлса керак.

Нирмала икки ўт орасида қолди. Қандай бориб уни юпатсин? Уҳ, қандай қилиб? Уйдагилардан нақ балога қолади-ку! Худо гувоҳ, унга билиб-билмай бўлса ҳам бир нарса деган бўлса, келиб юзига айтсин. Бечора! Ичида “ойим мени отамга ёмонлаган” деб ўйлагандир-да. Оғзидан унга қарши битта калима чиқмаганига қандай ишонтирсин

Нирмала? Агар мана шундай фариштасифат болага ёмонлик соғинса, ўзини дунёдаги энг малъун аёл деб билади-ку у!

Нирмала ўзича шартга бориб, унга тасалли бергиси, кўлидан етак-лаб, овқатлантиргиси келиб кетди. Шўрлик тун бўйи оч-наҳор ётади. “Оҳ! Бу можароларнинг илдизи менман, – деб икром бўлди аёл. – Мен келгунигча бу хонадонда хотиржамлик бор эди. Ота болаларига жонини берарди, болалар оталарини севар эди. Мен келишим билан буларнинг ҳаловати бузилди. Охири бориб-бориб нима бўларкан? Бир Худога маълум. Қанийди Худо жонимни олиб қўя қолса. Шўрлик бир ўзи очдан-оч ётибди”.

Бир қарорга келган Нирмала олға юрди. Эрининг хоҳишига зид равишда Мансарамнинг қошига йўл олди. Қариндошлик томонидан Мансарам унга ўғил эди, ўғлини юпатгани кетаяпти-ю, юраги қафасдаги кушдай типирчиларди.

У аввал Рукминийнинг хонасига кўз солди, у овқатланиб бўлиб, маст уйкуда ётарди. Кейин ташқи уй томон йўналди. У ерда ҳам жимжитлик. Мунший жий ҳали келмаганди. Ҳаммаёққа бир-бир кўз солиб чиққач, Нирмала Мансарамнинг қошига борди. Хона эшиги очик бўлиб, Мансарам бир китобни олдига қўйганича бошини эгиб ўтирарди, шу туришида у мотамсаро одам ҳайкалининг ўзгинаси эди. Нирмала уни чақирмоқчи бўлди, бироқ томоғи бўғилиб, овози чиқмади. Бирдан Мансарам бошини кўтариб, девор томонга қаради. Нирмалага кўзи тушиб, қоронғида таниёлмади. Сесканиб деди:

– Ким у?

– Менман... – деди Нирмала титроқ овозда. – Нега овқатлангани бормаяпсиз? Вақт алламаҳал бўлиб қолди.

Мансарам юзини тескари бурди:

– Қорним тўқ.

– Бу гапни мен Бҳунгийдан уч марта эшитдим.

– Охири чидамай ўзим келдим денг, – деди Мансарам истехзо билан кулиб.

Шундан сўнг Мансарам хона эшигини ёпмоқчи бўлди, лекин Нирмала эшикни итариб хонага кириб келди ва унинг қўлидан тутиб, кўзлари ёшланганча самимий оҳангда деди:

– Юр дегандан кейин юради-да, мундоқ овқатланиб олинг. Сиз овқатланмасангиз, мен ҳам бориб ухлайман. Оч қорин билан ётиб бўларканми. Ё менинг тун бўйи очликдан ўлиб кетишимни хоҳлайсизми?

Мансарам ўйланиб қолди, ойиси ҳалигача овқатланмабди, уни кутибди. Бу меҳр-шафқат ва муҳаббат маъбудасими ё ҳасад, рашк ва макрнинг алдоқчи тимсолими? Кўз олдига ўзининг мушфиқ онаси келди. Мансарам аразлаган чокларида у ҳам мана шундай юпатгани келарди ва то Мансарам кўниб, бормагунча ҳеч қаёққа жилмас эди. Бу самимий илтифотга қандай эътироз билдирсин?

– Мени деб шунча овора бўлибсиз, бундан хижолатдаман, – деди у. – Мени кутиб, очдан-оч ўтирганингизни билганимда бориб овқатланган бўлардим.

Нирмала ўпқаланганнамо деди:

– Сиз оч бўлиб, мен тўқ бўлсам, уйқум келармиди бу аҳволда? Ё ўғай оналар шунақа худбин бўлади деб ўйлаганмидингиз?

Шу тоб эркаклар хонасидан мунший жийнинг йўталган овози

келди. У тўғри Мансарамнинг хонаси томон келмоқда эди. Нирмаланинг чехраси оппоқ оқариб кетди. У шошиб хонасига чиқиб кетди ва ичкарига киришнинг иложини тополмай, жаҳл билан жаврана кетди:

– Мен чўри эмасманки, тун ярмида бировлар учун овқат пишираман деб ҳовлида ўтирсам. Овқат эмас экан, шуни олдиндан айтиб қўйса бўлмайdimи?

Мунший жийнинг кўзи Нирмалага тушди. Бу қандай бемаънилик?! Бу ерда нима қилиб юрибди у?

– Нима қилиб юрибсан бу ерда?

Нирмала хириллаган овозда жавоб берди:

– Нима қилиб юрибсан дейсизми? Тақдирим ўйилганидан йиғлаяпман. Бўлди, барча ёмонликларга мен сабабчиман. Бири бу ёқда аразлаган, бири у ёқда тумшайиб олган, қайси бирининг кўнглини олишни билмайсан киши.

Мунший жий ҳайрон бўлиб деди:

– Нима гап ўзи?

– Овқатлангани келишмайди, нима бўларди. Оқсочни ўн марта юбордим. Охири ўзим чиқдим. Қорним тўқ дейиш бу кишига осон, қийин-қийин мен чўри қизга қийин. Хизматим эвазига ҳамма айбни менга тўнкашади, ҳамманинг олдида битта менинг юзим қора. Қорни тўқ бўлса бўлар, аммо бу алвасти ҳеч кимга овқат бермайди дегувчиларнинг оғзини тийиб кўядиганлар борми?

Мунший жий Мансарамга деди:

– Нега овқатингни емайсан? Соат неча бўлганини биласанми?

Мансарам қоққан қозикдай турарди. Унинг кўз ўнгида шундай бир синоат рўй бермоқда эдики, маъносини чақишга мурғак акли бакор келмасди. Бирпас олдин раҳм-шафқат ёшлари қалқиб турган ҳалиги кўз қаёқда қолди-ю, тўсатдан ҳасад олови чакнаган мана бу кўз қаёқдан пайдо бўлди? Сал олдин сўз эмас, дур тўкиб турган лаблар нечук ҳеч кутмаганда заҳар соча бошлади?

Мансарам ўша саросималикдан ҳамон ўзига келмай деди:

– Қорним тўқ.

– Нега тўқ бўларкан? – дағдаға қилди мунший жий. – Қорнинг тўқ экан, нега шуни кечқурун айтмадинг? Сенга овқат бераман деб бу ердагилар тун бўйи кутиб ўтирсинми? Илгари бунақа одатинг йўқ эди-ку. Аразлашни қаёқдан ўргана қолдинг? Бор, овқатланиб ол.

– Йўқ, дада, ҳеч нарса егим келмаяпти, – бош чайқади Мансарам.

– Яхши, – деди Тотарам тишларини ғичирлатиб. – Энди қорнинг очганда ейсан овқатни.

Оқловчи соҳиб жаҳл билан юрганча ичкарига кириб кетди. Нирмала ҳам унинг ортидан эргашди. Мунший жий-ку ухлагани кетди. Нирмала бориб дастурхонни йиғиштирди ва оғзига пон солиб, жилмайганча эрининг ёнида пайдо бўлди. Мунжий жий ундан сўради:

– Овқатландингми?

– Бўлмаса-чи, бировларни деб очимдан ўлайми?

– Бунга нима бўлган ўзи, ҳеч тушунмайман, кундан-кун чўп бўлиб кетаяпти; хонасига кўмилиб олган.

Нирмала ҳеч нима демади. У ўйлар уммонига ғарқ бўлганди. “Мансарам менинг бирданига авзоим ўзгарганини нима деб тушунди экан? Отасига кўзи тушиб, нега бирданига бошқача бўлиб қолганимдан роса ажабланган бўлса керак. Бечора энди овқатлангани келаётган эди,

мана бу рўдапонинг келиб қолгани-чи! Бунинг тагидаги сир-синоатни қандай тушунтирай? Кошки тушунтира олсам. Ух, бу мусибатлар қаёқдан ҳам қараб турувди?”

Эрталаб уйқудан туриб, Нирмала уй юмушларига уннаб кетди. Бирдан соат тўққизларда оқсоч Бхунгий келиб айтиб қолди:

– Манса бобу қоғоз-дафтарларини аравага ортаяптилар.

Нирмала ханг-манг бўлиб қолди.

– Аравага ортаяптилар дедингми? Қаёққа кетаяптилар экан?

– Мен сўрагандим, энди ётоқхонада тураман, дедилар.

Мансарам эрталаб туриб, мактаб директори хузурига борган ва турар-жойини ҳал қилиб келган эди. Директор жаноблари, жой йўқ, сендан бошқа яна юзлаб ўқувчининг аризаси ётибди, деб аввалига кўнмади. Мансарам, унда мен ўқишни давом эттиролмайман, мактабдан кетишимга тўғри келади, деганидан кейин директор ён беришга мажбур бўлди. Мансарамнинг аёло баҳоларга ўқишига шак-шубҳа йўқ эди. Ўқитувчилар ҳам унинг мактаб шаънини кўтаришига амин эди. Директор бундай ўқувчини кўлдан чиқарармиди. У ўзининг хонасини унга бўшатиб берди, шунинг учун Мансарам у ёқдан келиши билан нарсаларини аравага юклай бошлаганди.

– Бунча шошилишингга на ҳожат? Уч-тўрт кундан кейин борардинг, – деди мунший жий. – Сенга яхши бир ошпаз тўғрилаб бермоқчийдим

– У ердаги ошпаз зўр овқатлар пиширади, – жавоб қайтарди Мансарам нарсаларини ташишда давом этиб.

– Соғлиғингга эҳтиёт бўл. Ўқишни деб соғлиқдан ажралиш яхши эмас, – панд берди отаси.

– У ерда соат тўққиздан кейин ҳеч ким дарс қилолмайди, ҳамма жадвал бўйича спорт билан шуғулланиши керак, – тушунтирди Мансарам.

– Хизматкор буюмларингни ортгунча бориб овқатланиб ол. Кеча кечкурун ҳам туз тотганинг йўқ, – меҳрибончилик қилди мунший жий.

– Уша ёққа бориб овқатланарман. Ошпазга овқат қилиб тур дегандим. Бу ерда овқатлансам, кеч қоламан, – дея ўғли кўнмади.

Уйда Жиёрам билан Сиёрам ҳам, акамиз билан кетамиз, деб хархаша қиларди. Нирмала уларни тинчлантириш учун:

– Болажонларим! – деди. – У ерда ёш болаларни қўйишмайди, ҳамма ишни ҳар ким ўз кўли билан қилиши керак.

– Юрагингиз чиндан тош экан, келинпошша! – деди уни эшитиб турган Ракминий. – Бола бечора кечкурун ҳам ҳеч нарса емади, ҳозир ҳам оғзига урвоқ олмай кетаяпти, сиз бўлсангиз ёш болалар билан момочалпак айтишиб ўтирибсиз. Уни ўзингиз биласиз. Шунинг биланги, у мактабга ўқигани кетмаяпти, ўрмонга бадарға қилинаяпти¹. Бошқа қайтиб келмайди. У ўйинда зарбани нутиб қўядиган болалардан эмас, бир кўрган ё эшитган нарсаси дилига маҳкам ўрнашиб қолади.

Нирмала паст овозда деди:

– Нима қилай, опагон? Улар ҳеч кимнинг гапига кирмасалар. Ўзингиз бундоқ бориб чақириб келинг. Сиз чақирсангиз йўқ демайдилар.

– Нима бўлди ўзи, уни ким қувиб соляпти? – киноя қилди Рукминий. – Уйидан бир қадам жилишга кўнгли бўлмасди, дилу жони билан яхши кўрарди. Уйидан бошқа жойни тилга олмасди, бировларникига бир кун сиғмасди. Унга ҳойнаҳой сен бир нима дегансан ёки уни бир нима деб ёмонлагансан. Нега ҳаммани бир-бирига ёмон кўрсатасан?

¹ Ҳинд халқининг эпоси “Рамаяна”даги Рам ва Ситанинг 14 йил ўрмонга бадарға қилинишига ишора.

Хой, келинпошша, бу кетишда хонадонимизнинг бошига етиб, кейин тинчийсиз!..

– Уларга бир нарса деган бўлсам, тилим кесилсин! – йиғлаб юборди Нирмала. – Ҳа, ўгай она бўлганим учун номим ёмонга чиқиб бўлган. Илтимос сиздан, бориб уларни чақириб келинг.

– Ўзинг нега чақириб кела қолмайсан?! – деди Рукминий кескин оҳангда. – Бир жойинг камайиб қоладими? Ўзингники бўлганда шундай қараб ўтирармидинг?

Нирмала қанотсиз қушга ўхшарди шу тобда: илоннинг ўзи томон яқинлашиб келаётганини кўриб учмоқчи бўлади-ю, учолмайди, уринади ва йиқилиб тушади, қанотларини пат-пат қоқади. Нирмала ич-ичидан талпинар эди-ю, аммо ташқарига чиқолмасди.

Шу чоқ иккала бола ичкарига кириб, бараварига деди:

– Акажонимиз кетдилар!!!

Нирмала худди ҳушдан кетгандай тош қотиб қолди. Кетди! Бирров ичкарига кирмади ҳам, у билан хўшлашмади ҳам. Ростдан кетдимми? Уни шунчалик ёмон кўрар эдимми? Нирмала уларга ҳеч ким эмас, бу – тўғри, лекин аммалари бор эди-ку: лоақал у билан хайрлашса бўлмасмиди. Ҳа, бу ерда Нирмала бор эди-ку, қандай қадам кўйсин? Шунинг учун жуфтакни ростлаб қолган...

9

Мансарам кетиб, уй ҳувиллаб қолди. Иккала кичкинтой ўша мактабда ўқирди. Нирмала ҳар куни улардан акаларининг ҳол-аҳволини сўрарди. Дам олиш куни келиб қолсалар керак дейишди, бироқ дам олиш куни ҳам ўтди-ю, у келмади. Нирмала унга деб ерёнғокли бўғирсоқ пишириб қўйганди. Душанба куни эрталаб оқсочга бўғирсоқларни бериб, мактабга жўнатди. Соат тўққизда оқсоч қайтиб келди. Мансарам бўғирсоқларни қандай бўлса шундайлигича қайтариб юборибди.

– Олдингидан сал тузукми ўзи? – деб сўради Нирмала.

– Тузукни қўяверинг-у, баттар озиб кетган, – ваҳима қилди оқсоч.

– Нима, соғлиқлари ёмон эканми? – деди ташвишга ботиб Нирмала.

– Соғлиғини сўраманг, келинпошша, ёлғон гапириб нима қиламан.

Ҳа, у ердаги хизматкорларнинг айтишича, хўжайинингиз ўғилчасининг иштаҳаси чатоқмиш. Икки бурда нон томоғидан зўрға ўтармиш, кейин кун бўйи туз тотмасмиш, китобдан бош кўтармасмиш.

– Бўғирсоқларни нега қайтарасиз деб сўрамадингми?

– Шунини сўрамабман-да, келинпошша, ёлғон гапириб нима қиламан.

Унинг ўзи, қайтариб олиб кетавер, бу ерда қолдиришнинг кераги йўқ, деди. Олиб келавердим.

– Бошқа ҳеч нарса демадиларми? – ижикилаб сўрайверди Нирмала.

– Кеча нега келмадингиз, деб сўрамадингми? Дам олиш куни эди-ку?

– Келинпошшажон, ёлғон гапириб нима қилдим, – деди бекасининг сўроғидан тўйган оқсоч. – Буни сўраш буткул эсимдан кўтарилибди. Ҳа, айтаётувдики, энди сиз у ёққа қадам босмас экансиз, хат-пат ҳам ёзмас экансиз, укамлардан ҳам ҳеч қанақа хат-хабар юборилмасин, деди. Кейин яна бир гапни тайинладик, айтгани тилим бормаиди.

– Қанақа гап экан, айтсанг-чи?

– Қандай айтай, келинпошшажон, тўйиб кетдим дунёсидан ҳам, деди. Шундай деб йиғлай бошлади.

Нирмаланинг ичидан чуқур бир “оҳ” отилиб чиқди. Жигар-бағри тилка-пора бўлгандек туюлиб кетди. Вужуди ўт бўлиб ёна бошлади. Хонасига кириб, юзини кўрпага буркаганча ётиб қолди ва хўнг-хўнг йиғлай бошлади. “У ҳам билибди! – унинг дилида такрор ва такрор шу сўзлар садо бера бошлади. – У ҳам билибди! Эй, Худо, энди нима бўлади?” Нирмалани куйдириб кулга айлантирган шубҳа алангаси энди юз баробар куч билан ловуллаб ёна бошлади. У зинҳор ўзини ўйламасди. Ҳаётда у интилиб яшаган бахтнинг маъноси нимадан иборат? Бу аввалги туғилишларидаги гуноҳларининг каффоратимикан ё?.. Бу аҳволда узоқ умр кўриб яшай олган одам энг бешарм одам саналади. Бундай одам ўз ҳаётини ва барча орзу-ниятларини бурч манқалдонига садқа қилиб юборади. Кўнгил йиғлайди-ю, бироқ юзингда зўраки табассум жилва қилиб туриши лозим. Башарасини кўришга арзимайдиган одам қаршисида очилиб-сочилиб суҳбат қилишга тўғри келади. Унинг баданини силаш илоннинг муздай баданини силашга ўхшаб кетади. Уни кучоқлаб, дилида қанчалик нафрат, қанчалик руҳий изтироб жунбишга келишини ким билиб ўтирибди? Ўша пайтда оёғи остидаги ер ёрилсаю ерга кириб қўя қолса. Бироқ ҳамма бало шу дамгача унинг ўзига келиб тақаларди ва ўзининг ғамини ейиш одатини тарк этганди. Бироқ ўша муаммо энди ҳаддан ташқари даҳшатли тус олган эди, чунончи, у Мансарамнинг руҳий изтиробларини ўз кўзи билан кўра олмас эди. Мансарамдай одамшаванда, довжорак йигитга бу таъналар шундай таъсир қилар эканки, уни кўз олдига келтириши ҳамон қалби ларзага келарди. Энди хоҳ ундан ҳар қанча шубҳа қилмасин, хоҳ ўз жонига қасд қилишига тўғри келмасин, аммо у жим қараб ўтиролмасди. Мансарамни ҳимоя қилиш учун астойдил бел боғлайди! У ҳадик ва шарм пардасини итқитишга азму қарор қилди.

Оқловчи жаноблари овқатланиб бўлиб ишга кетишдан олдин бирров у билан учрашиб олар эди. Унинг ишдан қайтиш вақти бўлган эди, шу боис Нирмала эшик тагига келиб турди ва кута бошлади, лекин бу қанақаси? У ташқарига чиқиб кетаяптими? Бу ёқдан извош ҳам пайдо бўлди. Бу буйрукни у шу ердан туриб берар эди. Нима, у бугун келмайдими, ичкарига кирмай, ўшанақаси кетадими? Йўқ, бунақаси кетмайди. У оқсочга деди:

– Бориб тақсиримни бу ёққа чақириб кел. Айт, зарур иш бор экан де.

Йўлга чоғланиб турган мунший жий бу хабарни эшитгач, ортига қайтди, бироқ хонага кириб ўтирмай, узоқдан сўради:

– Нима гап, тезроқ айтсанг-чи, бир зарур иш билан шошяпман. Сал олдин мактаб директоридан хат келди, Мансарамнинг иссиғи чиққанмиш, уйга олиб кетиб қаратинглар, дебди. Шунинг учун аввал у ёққа бораман-да, ўшанақаси ишга ўтиб кетаман. Менда бирон муҳим гапинг борми?

Нирмалани чакмоқ ургандай бўлди, кўзларидан ёш дув тўкилди, овози томоғидан чиқмай қолди. Нирмала чиндан икки ўт орасида қолганди, айтсам тилим куяди, айтмасам дилим деганлари шу бўлса керак. Оғзидан шугина сўз чиқди, холос:

– Унчалик муҳим гап эмас. Бугун сиз ўша ёққа ўтасизми?

– Мен болалардан сўрагандим, улар кеча китоб ўқиётувди, деб жавоб беришди. Бугун нима бўлганидан беҳабарман.

Нирмала ғазабдан титраб деди:

– Булар бари сизнинг дастингиздан бўлди!

Мунший жий қошини чимириб деди:

– Менинг дастимдан? Мен нима қилибман?

– Буни юрагингиздан сўранг.

– Бу ерда дарс тайёрлашга бўйни ёр бермаяпти, у ёқда бўлса бошқа болалар билан биргаликда дарсларини қилар деб ўйлагандим. Бунинг нимаси ёмон экан; тагин нима қилибман мен?

– Яхшилаб ўйлаб кўринг, шунда уни нега ётоқхонага ҳайдаганингиз сирини билиб оласиз. Кўнглингизда бошқа ҳеч қандай гап йўқмиди?

Мунжий жий иккиланиб қолди ва ўзининг ожизлигини яшириш учун жилмайишга ҳаракат қилиб деди:

– Тагин нима бўлиш мумкин? Ўзинг ўйла-чи.

– Хўш, нима бўлса, бўлар. Энди сиз, илтимос, бугуноқ бориб уни олиб келинг! У ёқда ётаверса, касалликлари баттар авж олиши мумкин. Бу ерда опангиз қарай оладилар, бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. – Бир муддат жим қолди-да, бошини солинтириб кўшиб қўйди: – Мен туфайли олиб келишни истамасангиз, мени отамникига жўнатиб юборинг. У ёқда тинчроқ тураман.

Мунший жий ҳеч нима жавоб бермади, ташқарига чиқди ва ҳаял ўтмай машина мактаб томон елиб кетди.

Кўнгил! Фейлинг жуда ҳам ғаройиб-да, бошдан-оёқ сирга тўласан, сирларингнинг тагига етиб бўлмайди. Ҳар лаҳзада бошқа рангга кирасан, бу санъатда бемислсан. Мушакбознинг мушаклари ҳам рангини ўзгартиришда сенинг олдинда ўтаверсин. Ҳозиргина меҳрга тўлиб-тошиб турган эдинг, энди сендаги меҳр ўрнини шубҳа-гумонлар эгаллаб олган. “Тагин бизни лақиллатаётган бўлмасин бу тирмизак”, – кўнглидан ўтказди мунший жий.

10

Мансарам икки кун чуқур ташвишга кўмилиб ётди. Тинмай онаси кўз олдига келаверди; на емак-ичмакни кўнгли тусайди, на ўқишга ҳафсаласи қолган. У бутунлай бошқа одамга айлангандек эди. Орадан неча кунлар ўтди ҳамки, ётоқхонада яшаб туриб ҳам у ўқитувчилар уйда бажариш учун берган вазифаларни тайёрлагани йўқ. Натижада у бурчакда туришга ҳам мажбур бўлди. Илгари бошига тушмаган иш, ниҳоят, бугун унинг оёғидан олди. Ҳар қанча шармандали бўлмасин, бунга чидамай илож йўқ эди.

Учинчи куни у шундай ўй-хаёллар билан банд бўлганча ўзига тасалли берарди: “Дунёда бир менинг онам ўлганми? Ўгай оналар ҳамма жойда бир хил бўлади. Менинг бошимга ҳам шу кўргилик тушган, бунинг ҳеч ажабланарли ери йўқ. Энди мен чинакам эркаклар каби икки баравар ғайрат билан ишлашим керак, нима қилиб бўлса ҳам ота-онамни рози қилишим лозим. Бу йил стипендияга илинсам, уйдан ҳеч нарса олишимга ҳожат қолмайди. Қанча бола ўз кучи билан катта-катта унвонларни қўлга киритади”.

Шу топ Жиёрам келиб қолди.

– Уйдагиларнинг аҳволи қалай, Жиё? Янги оймизнинг оғзи кулоғидадир? – деб сўради Мансарам.

– Уларнинг кўнглида не гап борлигини билмайман, – жавоб қайтарди Жиёрам, – лекин сиз кетиб қолган кундан бери туз тотганлари йўқ. Қачон қараманг, йиғлаганлари-йиғлаган. Отамиз пайдо бўлганида эса

албатта кула бошлайдилар. Сиз кетгач, мен ҳам кечкурун китобларимни тахладим. Келиб, сиз билан бирга турмоқчи бўлдим. Жодугар оқсоч бориб ойимизга чақибди. Ойимиз келиб йиғладилар, сен ҳам кетсанг, бу уйда ким қолади? Ҳаммаларинг бирин-кетин уйни ташлаб кетаверсаларинг, бўпти, мен ҳам бира тўла гумдон бўла қолай, дедилар. Шунақанги жаҳлим чикдики, кўяверасиз. У ерда отамиз йўқ эди, шартта айтдим, сиз нега кетар экансиз, сизнинг уйингиз бор, бемалол яшайверинг. Биз бегонамиз, биз бўлмасак сизнинг қулоғингиз тинч бўлади, дедим.

– Боплабсан, ука, зўр гапларни айтибсан. Бундан баттар жаҳли чикқандир, бориб отамизга чаққандир?

– Йўқ, ундай бўлмади. Бечора ерга ўтириб олиб роса йиғладилар. Менинг ҳам раҳмим келиб кетди. Мен ҳам йиғладим. Ойимиз сарийлари учи билан ёшимни артдилар ва мени юпатдилар. Болажоним, Худони ўртага кўйиб айтаманки, мен аканг ҳақида оталарингга бир оғиз бир нарса деганим йўқ. Асли пешонам шўр экан, пешонамга ёзилганини кўряпман, дедилар. Яна алланималарни гапирдилар, лекин яхши тушунмадим. Отамизни ҳам гапирдилар.

Мансарам ўсмоқчилаб сўради:

– Отамиз борасида нима деди, эсингда қолдими?

– Нима гапирганлари аниқ эсимда йўқ, акажон. Ҳаммасини эслаб қолишга мана бундай, – Жиёрам қўллари билан ишора қилиб кўрсатди, – калла керак. Лекин уларнинг гапларидан англаганим шу бўлдики, улар отамизни хурсанд қилиш учун атайлаб ўзларини қувноқ кўрсатар экан. Яна гуноҳ ва савоб ҳақидаги баъзи гапларини эшитиб ўтирдим-у, аммо тушунмадим. Энди шу нарсага амин бўлдимки, ойимиз сизнинг бу ерга келишингизни истамаган.

– Бу найрангларга сенинг ақлинг етмайди. Бу найрангларнинг тагида кўп гаплар бор, – деди Мансарам.

– Сиз тушунасиз-да, биз қаёқдан биламиз?

– Сен оддий геометрияни тушунмайсан-у, бунақа гапларни қаёқдан тушунардинг? Кечаси мени овқат егани чақирганида ва унинг гапи билан овқатланишга рози бўлганимда отамизга кўзи тушган заҳоти унинг авзойи ўзгаргани ҳеч қачон ёдимдан чикмаса керак. Хечам чикмайди.

– Худди шу нарсага ақлим етмаётувди. Қуни кеча бу ердан уйга борганимда сизнинг ҳол-аҳволингизни суриштира бошладилар. Мен сиздан нимани эшитган бўлсам, барини айтдим, ўзимдан ҳеч нарса-ни кўшиб-чатмадим. Буни эшитиб, пиқ-пиқ йиғлай бошладилар. Бу гапларни қаёқдан ҳам гапира қолдим деб роса пушаймон бўлдим. Қайта-қайта: “Мен туфайли уйдан чиқиб кетдим, мenden шунчалик хафа эдим, кета туриб мен билан бирров хайрлашмади, тайёр овқатга ҳам келмади, оҳ, нимасини айтай, аросатда қолдим”, деб қайта-қайта нолидилар. Шу пайт отамиз келиб қолдилар. Ойимиз дарров кўз ёшларини артдилар, кулиб, отамизнинг олдига кетдилар. Нега бундай қилганларини сира тушунолмадим. Бугун акангни олиб келсанг ҳам олиб келасан, олиб келмасанг ҳам олиб келасан деб қаттиқ тайинладилар. Бугун мен сизни судраб олиб кетаман. Икки кундаёқ чўпдек озиб кетдилар, ўзингиз кўрсангиз, раҳмингиз келиб кетади. Борасизми уйга?

Мансарам жавоб бермади. Унинг оёқлари қалт-қалт титрарди. Жиёрам эса кириш кўнғироғини эшитиб югуриб кетди, лекин Мансарам жойидан кўзғалмади ва узоқ вақт нафасини ичига ютиб турган одам-

дек чукур ух тортди. Оғзидан изтироб тўла сўзлар отилиб чиқди: “Эй Худо!” Шу сўз бўлмаса, у ўз ҳаётини омонатдек ҳис этар эди. Мана шу илтижонинг ўзида қанчалаб умидсизлик, қанчалаб укубат, қанчалаб ачиниш, қанчалаб нолаю афғон мужассам эканини ким тасаввур эта олади?! Энди барча сирлар унга ошкор бўлмоқда ва унинг жароҳатли қалби фарёд урмоқда эди: “Эй Худо! Бу қандай бедодлик!”

Ҳаётда бундан ҳам зўр мусибат бўлиши мумкин деб ким айта олади? Дунёда бундан ҳам жирканчроқ разилликни ким тасаввур эта олади? Шу дамгача бирон-бир ота ўз фарзанди шаънини бу қадар иснодга қўймаган бўлса керак? Феъл-атворини каттаю кичик ҳамма мактаб гапирадиган, бошқа болалар учун ўрнак деб биладиган, миясига ҳеч қачон куфрона ҳаёлларни яқин йўлатмайдиган шундай бир фариштасимон йигитга бу қадар аёвсиз маломатлар қилиш! Мансарамга юраги пора-пора бўлиб кетадигандек туюлди. Иккинчи марта кўнғироқ чалинди. Болалар хона-хоналарига кетишди, бироқ Мансарам кафтига юзини қўйганча кўзларини ерга тикиб олганди, гўё у сув тубида ётгандай, юзини ўзгалар нигоҳидан яшириб олгандай бир киёфада эди. Мактабда дарсга келмаслик ҳоллари бўлади, жарима солинади, булар билан унинг иши йўқ. Яланғоч сувдан тоймас деганларидек, у ҳаммасидан маҳрум бўлгач, бундай майда-чуйда нарсалар кўзга кўринармиди? Шунча катта иснодга қолиб ҳам агар яшаб қолар эканман, ҳайф бундай ҳаётга!

Ўшандай ачинарли бир ҳолатда у қичқириб юборди:

– Онажон! Қаердасиз? Сиз жонингиздан ортиқ кўрадиган, ҳаётда суянган тоғим деб биладиган ўғлингиз бугун даҳшатли аҳволда. Унинг отаси ўғлингизни сўймоқчи бўлаяпти, оҳ, онажон, қаердасиз?!

Мансарам тинчланиб, яна ўй сура кетди: “Бошимга маломат тошлари ёғилиши сабаби нимада? Бундай маломат тошлари ёғилишига муносиб не ишлар қилибман? У менинг отам-ку, душманим эмас-ку, ҳе йўқ-бе йўқ менга устма-уст айблар тақаша нечун? Унинг қулоғига бирон-бир гап чалинган, кўзи билан кўрган бўлиши шарт. У мени қанчалар яхши кўрарди! Менсиз бир чўким ош томоғидан ўтмасди, шундай одам менинг ғанимимга айланар эканми, бунинг тагида бир гап бор.

Хўш, бу шубҳалар уруғи қайси кун униб чиқди ўзи? Мени ётоқхонага жойлаштириш ҳангомаси кейинроқ бўлди. Ўша куни кечаси у хонамга кириб, мени имтиҳон қила бошлаганди, негадир тўнини тескари кийиб олганди. Ўшанда мени отамнинг кўзига ёмон кўрсатадиган қанақа иш бўлганди? Овқат сўрагани янги ойимизнинг олдига боргандим, отам ўша ерда ўтирганди. Ҳа, энди эсимга тушди, ўша куни отамизнинг қовоғидан қор ёға бошлаганди! Ўша куни янги ойимиз мендан инглизча сабоқ олишни тўхтатганди. Агар мен уйга кириб-чиқишларим, ойимизга қаттиқ-қуруқ гапиришларим ва унга инглизча сабоқ берганларим отамизга ёқмаганини билганимда, бугун шу аҳволга тушармидим? Янги ойимиз-чи! Уларнинг ҳоли не кечаётганикин?”

Шу пайтгача Мансарам Нирмалага эътибор бермай келарди. Нирмалага эътибор бериши билан Мансарамнинг тепа сочи тикка бўлди! Унинг самимий муҳаббатга тўла қалби бу зарбага қандай дош беради? “Оҳ! Ғирт овсар эканман! Мен унинг муҳаббатини ясама деб ўйлабман. Унинг отамизга нисбатан озмунча қалтис ҳаракатлар қилишига тўғри келадими. Буни мен ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Оҳ! Мен ойимизга қаттиқ жабр қилибман. Унинг аҳволи меникидан ҳам баттар бўлса

керакдир. Мен-ку бу ерга келдим, аммо у қаёққа боради? Жиёрамнинг айтишича, ойимиз икки кундан буён туз тотмаганмиш. Қандай бориб овутай? Мана бу бадбахт орқасидан бошига нега шунча мусибатни сотиб олаяпти? Нега у доим менинг аҳволимни сўрайди? Нега доим мени йиғлатади? Ойи, мен сизни асло ёмон кўрмайман, сизга нисбатан кўнглимда заррача кир йўқ, деб қандай айтай?

Ойимиз ҳозир ҳам йиғлаб ўтиргандир. Бемаънилик ҳам эви билан-да! Отамизга нима бўлган ўзи? Шунинг учун уйланганмиди? Бунинг музди қандай бўлади? Бу безавол инсоннинг толеи қандай чарақлайди? Фақат менга меҳр кўрсатгани учун мана бундай жазога гирифтор бўлаяпти. Унинг олийжаноблигига шундай мукофот берилмоқда. Мен унинг бу тахлит аёвсиз зарбаларига чидашни томоша қилиб ўтираверайми? Ўзимнинг кадр-қимматимни бўлмаса-да, янги ойимизнинг номусини ҳимоя қилиш учун бу одамларнинг барчасини қурбон қилишга тўғри келади. Музд тўлашнинг бундан бошқа ҳеч қандай йўли йўқдир. Оҳ! Орзулари дилида ошиб-тошиб ётган. Уларни тупроқ билан битта қилишга тўғри келади. Бир фаришта жувонга тухмат қилишяпти, бу ҳам мен туфайли! Мен ўзимдан кўра янги ойимни ҳимоя қилишим керак бўлади, менинг муқаддас бурчим шу! Чин қаҳрамонлик шунда! Ойижон, қоним билан бу доғни ювгайман. Шундагина Худо сиздан ва мендан рози бўлади”.

У кун бўйи шундай хаёллар гирдобига ғарқ бўлди. Кечқурун унинг иккала укаси келиб, уйга борасиз деб туриб олди.

Сиёрам:

– Нега бормайсиз? Жон акажон, юра қолинг!

Мансарам:

– Юринг деганинг билан вақтим бўлса бораманми?

Жиёрам:

– Ахир, эртага якшанба-ку!

Мансарам:

– Якшанбада ҳам ишим бор.

Жиёрам:

– Яхши, унда эртага борасизми?

Мансарам:

– Йўқ, эртага хоккей ўйинимиз бор.

Жиёрам:

– Ойижонимиз ерёнғокли бўғирсоқ пишираётувдилар. Бормасангиз, қуруқ қоласиз. Биз икковимиз еб қўямиз, Жиё, акажонимга бермаймиз, хўпми?

Жиёрам:

– Акажон, агар сиз бормасангиз, унда ойижонимизнинг ўзлари келиб қолсалар керак.

Мансарам:

– Ростданми? Йўқ, нега келар эканлар? Бу ерга келсалар, роса қийналадилар. Унга айтинглар, акажонимиз хоккейга кетган, денглар.

Жиёрам:

– Мен ёлғон гапирайми? Ҳечам-да! Айтаман, лунжларини осилтириб ўтирибдилар, дейман. Мана кўрасиз, ойижонимни ўзим бошлаб келаман.

Сиёрам:

– Бугун ўқишга бормадилар, ётиб ухладилар, холос, деймиз.

Мансарам бу “элчилар”дан эртага боришни ваъда қилиб кутулди. Укалари кетгач эса яна хаёлларга ғарқ бўлди. Тонг отгунча гўё ажриққа ағанаб ётди. Дам олиш кунини ҳам ўтириб ўтказди. Куни билан ишқилиб ойим келиб қолмасайди деган хавотирда бўлди. Бирон машина овози келса юраги қинидан чиққудек ўйнаб кетарди.

Ётоқхонада бир мўъжазгина дорихона бор эди. Шифокор кечкурунлари бир соатгина келиб турар эди. Битта-яримта боланинг мазаси бўлмай қолса, унга дори берарди. Бугун у келганида Мансарам ниманидир ўйлаганича унинг ёнига бориб туриб олди. Шифокор Мансарамни яхши биларди. Уни кўриб, хайрон бўлиб сўради:

– Нега ранг-рўйинг бир ҳол? Бурнингдан тортса йиқилгудек бўлиб қолибсан. Бозорнинг хумори тутдими ё? Нима бўлди, хўш? Қани, бу ёққа кел-чи.

Мансарам кулиб деди:

– Мен ҳаёт касалига йўлиққанман. Сизда бунга ҳам дори борми?

– Мен сенга ташхис қўймоқчиман. Афт-ангоринг ҳам ўзгариб кетган, сал бўлмаса таниёлмай қолаёзим.

Шифокор шундай деб Мансарамнинг кўлидан тутди-да, кўкраги, умуртқаси, кўзлари, тили – барини бир-бир кўриб чиқди. Шундан кейин ташвишланиб деди:

– Оқловчи жаноблари билан мен бугуноқ бориб учрашаман. Ёмон дардга чалинибсан. Барча аломатлар шундан дарак берапти.

Мансарам ғоят мамнунлик билан сўради:

– Хўш, неча кунлик умрим қолибди, доктор соҳиб?

– Нималар деяпсан, ҳой йигит?! – хитоб қилди шифокор. – Мен отанг билан учрашиб, сени бирон тоғли жойга юборишни маслаҳатлашаман. Худо хоҳласа, яхши бўлиб кетасан. Касаллик ҳозир биринчи поғонада турибди.

– Демак, ҳали бир-икки йил борга ўхшаяпти экан-да? Бунга сабрим чидамайди. Менга қаранг, менда ҳеч қанақа касаллик ҳам, унинг аломати ҳам йўқ. Сиз отамни бекорга овора қилманг, шу тобда бошим оғрияпти, биронта дори беринг, илтимос. Шундай дори берингки, ётиб ухлаб қолай. Мен икки кундан бери мижжа қоққанам йўқ.

Доктор заҳарли дорилар жавонини очди, бир шишачадан озгина дори олиб, Мансарамга берди.

– Бу заҳарга ўхшайди. Тағин битта-яримта уни ичиб, ўлиб қолса-чи? – деб сўради Мансарам.

– Йўқ, ўлмайди, аммо бошни қаттиқ айлантириши бор, – деди шифокор.

– Сизда ичган заҳоти ўлдирадиган дори борми? – ҳазиллашгандай сўради Мансарам.

– Бунақа дорилардан битта эмас, мингтаси бор, – мактанди шифокор.

– Анови шишачани кўраяпсанми, бунинг агар бир томчиси ичингга кетиб қолса, омон қолмайсан, тил тортмай ўлдиради.

– Доктор соҳиб, заҳар ичган одам роса қийналса керак-а?

– Барча заҳарлар ҳам қийнамайди. Баъзилари шундайки, ичган заҳоти одам муз қотади, кейин у ҳушига келмайди.

“Бундан чиқди, жон бериш жуда осон экан-да, – ўйлади Мансарам. – Унда одамлар бунча кўрқади? Бу шишачани қандай олсам бўлади? Агар дорининг номини сўраб, шаҳардаги биронта дорифурушдан сотиб олмоқчи бўлсам, у ўла қолса бермайди. Ҳм, буни топиш ҳам иш

бўптими?” Жонни осонлик билан чиқариш мумкинлиги маълум бўлди. Мансарам шундай суюндики, худди катта бойлик топиб олгандай. Юрагини босиб турган тош олиб ташлангандай енгил нафас олди, боши узра чарх уриб айланиб турган ташвиш чархпалаги ҳар томонга тирқираб кетди. Неча ойлар сўнггида бугун у кўнглида чинакам хузур ҳиссини туймоқда эди.

Талай болалар театрга йўл олди. Мансарам ҳам уларга кўшилди. У шунақанги хурсанд эдики, гўё дунёда ундан кўра бахтлироқ одам йўқдай. Театрда кулгили томошаларни кўриб қотиб-қотиб кулди. Қайта-қайта қарсақ чалиш ва “Жуфт бўлсин!” деб кичқиришда унга етадигани топилмади. Кўшиқларни айниқса ўзгача завқ билан тинглар экан, овозининг борича тинмай “Офарин!”, “Қойил!” деб кичқиради эди.

Томошабинлар дам-бадам унга бошларини буриб қарар эди. Театр артистлари ҳам бу қадар ишқибоз ва шайдо одам ким бўлди экан деб, қизиқиш билан шу томондан кўзларини узмасди. Дўстлари доим унинг оғир-вазминлигидан ҳайратга тушар эди, бугун у нечук бу қадар қувноқ бўлиб қолди, нечук унинг севинч ва хушчакчаклиги чексиз?

Тунги соат иккида театрдан қайтишда ҳам Мансарамнинг қувноқлиги ва ҳазилкашлиги камаймади. У бир боланинг чорпоясини ағдариб юборди, бир қанча боланинг хонаси эшикларини ташқаридан кулфлаб кўйди ва уларнинг ичкаридан “тап-тап” уришларини эшитиб ичаги узилгудек кулди. Ҳаттоки ётоқхона бошлиғи шовқиндан уйғониб, Мансарамга танбех берди.

Ким билсин, унинг аҳволи руҳиятида нечук бундай ўзгариш содир бўлдики? Тухматнинг аёвсиз зарбаси ундаги шарму ҳаё ва ғурур туйғуларини янчиб ташлаганди. У обрўйи тўкилиши ва шарманда бўлишдан заррача андиша қилмаётганди. Бу ҳазил-хузул эмасди, унинг виждони аламдан фарёд қилаётганди. Барча болалар ухлагани ётди, у ҳам ётди, лекин унинг уйқуси келмади. Сал ўтмай у туриб ўтирди ва китобларини боғлаб-боғлаб, сандиққа жойлади. Модомики ўлар экан, ўкиб нима қилади? Ҳаётда барча йўлларинг берк бўлгач, азоб-кубатлардан бошинг чиқмагач, ўлиб кетганинг яхши эмасмиди?!

Шуларни ўйлай-ўйлай тонг ҳам отди. Уч кундан бери мижжа қокқани йўқ. Ҳозир ҳам ўрнидан турди, бироқ оёқлари мадорсизликдан қалт-қалт титрар, боши ғувиллаб айланмоқда эди. Кўзлари ачишиб, аъзойи бадани шалвираб қолганди. Қуёш кўтарилиб келарди, аммо унинг бориб юз-қўлини чайиб келишга-да мадори етмаётганди. Бир вақт қараса, кўлида тугун кўтариб олган оқсоч Бҳунгий қарол билан келяпти. Унинг юраги тўхтаб қолгандек бўлди. Эй, Худо! Улар келишди, энди нима бўлади? Оқсоч ёлғиз келмагандир. Извош ташқарида турган бўлса керак. Ҳозиргина гавдасини кўтаролмай ётган Мансарам Бҳунгийга кўзи тушиши билан ўша томон чопди ва ташвишли оҳангда деди:

– Ойижоним ҳам келдиларми?

Ойисининг келмаганини эшитиб, кўнгли хотиржам тортди. Бҳунгий деди:

– Болажоним! Ойинг, мен Мансарам устидан ҳеч кимга шикоят қилмаганман, дедилар. Мана бу ширинликларни уларга олиб боринг ва нега мен туфайли уйдан кетиб қолдилар, деб хафа бўлдилар. Қаерга кўяй мана бу тугунни?

– Тугунинг бошингдан ордона қолсин, жодугар! Йўкол бу ердан

ширинлик-пиринлигинг билан! Эндигитдан нари бу ёқларга қадам изи қил-чи, нима кўраркансан мендан! Ширинлик олиб келганмиш. Бориб айт, унинг ширинлигига зор эмасман. Яна шуни айтки, уй сеники, сен яша ўша уйда. У ётоқхонада оёқ-кўлини чўзиб, бемалол ётибди, де. Егани олдида, емагани кетида, шоҳона турибди, де. Эшитдингми, отажонимизнинг юзига айт, билдингми? Мен ҳеч нарсадан кўрқмайман, кўлларида келганини қилсинлар, токи дилларида армон бўлиб қолмасин. Хоҳласалар Оллоҳободга, Калькуттага жўнавораман. Бедананинг уйи йўқ, қайга борса питпилдик!

– Болажоним, ширинлик қола қолсин, – ялинди оқсоч. – Бўлмаса ойнинг йиғлайвериба адои тамом бўлади. Ҳа, ишон, адои тамом бўлади.

Мансарам тошиб келаётган кўз ёшини аранг тўхтатиб деди:

– Адои тамом бўлса, ундан нарига. Менга кимнинг ўтказиб қўйган жойи борки, афсус қилсам. Улар ҳаётимни барбод қилди! Айт, менга ҳеч қанақа хат-пат ёзишмасин, кераги йўқ!

– Болажоним, еганим олдимда, емаганим кетимда деяпсан-у, гавдангнинг ярми ҳам қолмабди-ку. Келганинда қандай эдинг-у, ҳозир қанақасан, – ичи ачиди оқсочнинг.

– Аввал яхшироқ қарасанг-чи! – Масорамнинг жаҳли чиқди. – Икки-уч кун ўтсин, семириб, дум-думалоқ бўлиб қолмасам, кейин айтасан. Уларга айт, кўз ёши тўкишни бас қилсинлар. Йиғлаяпти, ҳеч нима емаяпти деб эшитдим, ҳамма айб менда. Мени уйдаб ҳайдаб солишди, энди ўзлари маза қилиб яшайверсин. Мени яхши кўрармишлар. Мен бунақа иккиюзламачилар ҳақида кўп ўқиганман.

Бхунгий кетди. У билан гаплашгандаёқ Мансарамга биров совуқдай туюлган эди. Бу ролни ўйнаш учун ҳис-туйғуларини шунақанги маҳкам ушлаш керак бўлардики, бу унинг қўлидан келиши амри маҳол эди. Унинг виждони бу жирканч ишни тезроқ бир ёкли қилишга йўл қўймаётганди; бироқ бунинг охири нима бўлади? Бундай хўрликка Нирмала бардош бера олармикан? Шу пайтгача ўлимни орзу қилган вақтларида бошқа одам ҳақида ўйламасди; бироқ бугун тўсатдан унинг ҳаёти билан бирга яна бир одамнинг ҳаёт риштаси боғланганлиги маълум бўлди. Нирмала Мансарамнинг бошига етган аслида менинг бағритошлигим деб билади. Бу билан у ўзининг нозик қалбини тилка-пора қилмайдими? Унинг ҳаёти ҳозир ҳам қил устида турибди. Боши тухматнинг машъум сиртмоғига солинган заифа ўзини қотил деб билиб узоқ яшай олишига ким кафолат беради?

Мансарам чорпояга ётиб, адёлга ўраниб олди, бироқ совуқ суяк-суягидан ўтиб кетмоқда эди. Кўп ўтмай иссиғи кўтарила бошлади – у ҳушидан кетди. Шу ётишида алоқ-чалок тушлар кўра бошлади. Бирпас жим ётарди-да, чўчиб тушар эди – кўзлари очиларди-да, яна ҳушдан кетарди.

Бир пайт отасининг овозини эшитиб, чўчиб тушди. Ҳа, бу оқловчи жанобларининг овози эди. Мансарам адёлини отиб юборди ва чорпоядан тушиб, пастга туриб олди. Кўнглида шундай бир илҳақлик бор эдики, Худо ҳозироқ жонини олиб қўя қолса. У мен ўлсам, буларга яхши бўлади деб ўйларди. Эҳтимол, қачон ажали етишини билгани келгандир? Йиқилиб тушмасин деб оқловчи жаноблари унинг қўлидан ушлаб олди ва деди:

– Ахволинг қалай, кўзим, ётаверсанг бўларди, нега туриб олдинг?
– Ахволим жуда яхши. Овора бўлибсиз келиб.

Мунший жий ҳеч нарса деб жавоб бермади. Ўғлининг аҳволини кўриб, кўзларига ёш тўлди. Кўрганнинг ҳавасини келтирадиган тўрт мучаси соғ бакуват йигитча озиб, чўп бўлиб қолибди. Беш-олти кун ичида у ўзини шунчалик олдириб қўйгандики, таниб бўлмасди. Ота уни авайлаб чорпояга ётқизди ва адёлга яхшилаб ўраб қўйди-да, энди нима қилсам экан, деб ўйлай бошлади. Ишқилиб, болани кўлдан бой бермасайди. Шуни ўйлаб, у қайғудан ларзага келди, кейин курсига ўтириб, пик-пик йиғлай бошлади. Мансарам ҳам адёлга бошини буркаб йиғламоқда эди. Яқин-яқингача ҳам уни кўриб отанинг қалби ғурурга тўлар эди; лекин бугун ўғлини бу аянчли аҳволда кўриб туриб ҳам уни уйга олиб кетсамми ё йўқми деб ўйламоқда эди. Бу ерда тузалиб кетмасмикан? Бошида туну кун ўтиради, бу ернинг ўз доктори ҳам бор. Ҳеч нимадан камчилик бўлмайди. Уйга олиб борай деса, кўзига фақат тўсиқлар кўринарди; энг катта хавф шунда эдики, Нирмала унинг ёнида қимирламай ўтиради ва бунга оқловчи жаноблари қаршилиқ қилолмайди – ҳамма бало шунда!

Шу топ ётоқхонага бошлиқ келиб, деди:

– Менимча, сиз уни ўзингиз билан олиб кетсангиз бўларди. Извош бор – беташвиш. Бу ерда беморга яхши қарашмайди, иложсизлик.

– Мен ҳам шуни ўйлаб келган эдим, – деди мунший жий. – Лекин бунинг аҳволи жуда жиддийга ўхшаб кўринаяпти. Озгина эътиборсизликдан бемор ҳар нарса бўлиб қолиши мумкин.

– Бу ердан беморни олиб кетишда бироз қийинчилик бўлади, албатта. Аммо бир нарсада ўзингиздан қолар гап йўқ: уйдаги бемалолгарчилик бу ерда бўлмаслиги аён. Бундан ташқари, бемор болани бу ерда сақлаш қоидага ҳам хилоф.

– Йўқ демасангиз, мен директордан рухсат олай. Ўғлимни бу аҳволда олиб кетиш ножоиз кўринмоқда.

Бошлиқ директорнинг исмини эшитиб, бу жаноб пўписа қилаяпти деб ўйлади ва хиёл ғингшиб деди:

– Директор қонун-қоидага хилоф иш тутолмайдилар. Бундай катта жавобгарликни мен қандай бўйнимга олишим мумкин?

Мунший жий иккиланиб қолди. Энди нима бўлади? Уйга олиб кетишга тўғри келадими? Бу ерда қолишига ваз йўқ эмас эди – олиб кетса, касаллик кучайиши хавфи бор. Бу ердан олиб кетса, касалхонага ётқизиш учун қандай сабаб кўрсата олади? Эшитган одам шифокорни юз-хотир қилиб беморни касалхонага ташлаб келишди, демайдими? Бироқ энди уйга олиб кетишдан бошқа чора қолмаганди. Борди-ю, бошлиқ айни пайтда пора олгудек бўлса, уч-тўрт йиллик маошга эга бўлар эди, бироқ қоида-қонунларга ёпишиб олган одамларда бу тахлит ақл-фаросат, чаптастик қаёқда! Агар шу тобда мунший жийга бирон одам Мансарамни уйга олиб келмасликни маслаҳат бергудек бўлса, у умрбод ўша одамнинг оёғини ўпиб ўтарди. Ўйлаб ўтиришга ҳам вақт йўқ эди. Бошлиқ эса жаллоддай унинг тепасида қилич ўйнатиб турибди. Ночор мунший жий иккала сайисни чақирди ва Мансарамни кўтара бошлади. Мансарам деярли ҳушсиз ҳолда бўлиб, сесканиб тушди ва: “Нима? Ким у?” – деди алаҳсираб.

– Ҳеч киммас, ўғлим. Мен сени уйга олиб кетмоқчиман, – деди отаси уни юпатиб. – Кел, бағримда кўтариб олай.

– Мени нега уйга олиб кетасизлар? Мен уйга бормайман! – ҳушига келган Мансарам қаршилиқ қила бошлади.

– Бу ерда қолишинг мумкин эмас, қоида шунақа, – деди мунший жий.

– Нима бўлса бўлар, мен уйга бормайман, – туриб олди Мансарам. – Мени бошқа бирон ёққа олиб боринглар, биронта дарахтнинг тагигами, биронта кулбагами, каерга хоҳласангиз, майли, фақат уйга олиб борманг.

Бошлиқ мунший жийга деди:

– Сиз унинг гапларига парво қилманг. Унинг ҳуши жойида эмас.

– Кимнинг ҳуши жойида эмас? Менинг ҳушим жойида эмасми? – деди Мансарам жаҳли чиқиб. – Бировни сўқаяпманми? Тишимни такирлатаяпманми? Нега ҳушим жойида бўлмас экан? Мени шу ердан қўзғатманг, нима бўлсам шу ерда бўлай. Агар шунақа бўлса, мени касалхонага олиб боринглар, ўша ерда ҳеч қаёққа жилмайман. Умрим бўлса, яшаб қоларман, ўлишим керак бўлса ўламан. Лекин уйга зинҳор-базинҳор бормайман.

Ўғлининг сўзларини эшитиб мунший жий яна бошлиққа ёлвора бошлади. Лекин у қоидапараст одам эмасми, гапни эшитишни ҳам истамасди. Борди-ю, вабо тарқалиб, битта-яримта болага юккудек бўлса, ўша болалар учун ким жавобгар бўлади? Бу фикр қаршисида мунший жийнинг қонуний далиллари ҳам бир пулга қиммат бўлиб қолди.

Охири мунший жий Мансарамга деди:

– Ўғлим, нега уйга боришдан бош тортаяпсан? У ерда бемалол бўласан-ку?

Мунший жий бу гапни айтишга айтди-ю, ишқилиб, Мансарам уйга боришга рози бўлиб қолмасайди деб жони ҳалакда эди. У ўғлини касалхонага ётқизиш учун бирон-бир баҳона қидирмоқда ва унинг барча жавобгарлигини Мансарамнинг ўз гарданига юклашни истамокда эди. Бу гап бошлиқнинг олдида бўлган эди ва у Мансарам ўз ихтиёри билан касалхонага кетаётганига гувоҳлик бера оларди. Мунший жий бу ерда ҳам сувдан қурук чиқиб кетишни мўлжаллаб қўйганди.

– Йўқ, йўқ, юз карра йўқ! – деди Мансарам тутақиб. – Мен уйга бормайман. Мени касалхонага олиб боринглар, уйдагиларнинг барчасига айтиб қўйинглар, мени кўргани келишмасин. Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Мен соппа-соғман. Мени қўйиб юборинглар, мен ўз оёғим билан юра оламан.

У ўрнидан турди ва телбаларча эшик томонга юрди, бироқ оёқлари чалишиб кетди. Агар мунший жий ушлаб қолмаганида, у кулаб тушган ва жароҳатланган бўларди. Хизматкорларнинг ёрдами билан мунший жий уни извошнинг олдига олиб келди ва ичига ўтқазиб қўйди.

Извош касалхона томон елиб кетди. Худди мунший жий ўйлагандек бўлди. Бу ишдан ҳам унинг кўнгли таскин топмади. Бола ўз ихтиёри билан касалхонага кетаяпти; ахир, бу ҳам унинг ўз киндик қони тўкилган гўшага меҳрсизлигидан яна бир далил эмасми? Бу Мансарамнинг айбсизлигини исботлай олмайдами? Ота ўз фарзандини беҳуда маломат ўқиға нишон қилмадими? Аммо ҳаял ўтмай бу далил ўрнига кўнглида нафрат туйғуси бош кўтарди. У ўзининг жондай фарзанди аржумандини уйга олиб бормай, касалхонага элтиб ташлаяпти. Унинг ҳайҳотдай қошонасида унинг ўғли учун кафтдеккина жой топилмайди. Ҳатто қил устида турган бир маҳалда бундай йўл тутиш инсофданми?

Иккинчи лаҳзада мунший жийнинг кўнглида бир савол пайдо бўлди: тагин Мансарам унинг кўнглидан кечаётганларни англаб

қолмаганмикан? Шунинг учун ҳам уйи унга балодай кўриниб қолмаганмикан? Агар шундай бўлса, Худо урди деяверинг.

Бу бемаъниликни кўз олдига келтиргани ҳамон мунший жийнинг бадани жимирлаб кетди ва юраги гуп-гуп ура бошлади. Юраги бир тутам бўлди. Агар бу касалликнинг сабаби шу бўлса, у ёғи Яратганга ҳавола. Шу дамда унинг аҳволи ғоят ачинарли эди. У ўзининг қалтироқ кўлларини илитиш учун ёққан олов энди унинг хонадонини ямламоқда эди. Бу аянч мотамсаролик, тавба-тазарру ва куфрдан юраги ҳовлиқиб кетди. Унинг пинҳоний йиғиси ташқаридан овоз берганида эшитганлар ҳўнграб юборар, кўз ёшлари селдай тошарди. Бемисл изтироб ўтида қоврилганча у ўғлини бағрига маҳкам кучоқлаб олди-да, дўриллаган овозда ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

Шу тоб рўпарадан касалхона дарвозаси кўринди.

11

Мунший Тотарам кечкурун ишдан уйга келганида Нирмала сўради:
– Уни кўрдингизми? Аҳволи қалай экан?

Мунший жий қарасаки, Нирмаланинг чеҳрасида заррача ҳам ташвиш аломати йўқ, қайтанга упа-эликлари бошқа кунлардагига қараганда бироз қуюкроқ. Масалан, одатда, у маржон тақмасди, лекин бугун у ҳам кўксига зеб бериб турибди. Шокилаларга ҳам унчалик ҳуши йўқ эди, бироқ бугун улар ҳам нафис шойи сарий тагидан, тим-қора сочлари устидан ўн шамли чироқдай чарақлаб турибди.

Мунший жий юзини буриб деди:

– Касал-да, тагин нимасини айтай?

– Уни уйга олиб келгани борганмидингиз?

Мунший жий асабийлашиб, деди:

– Ўзи келмаса, судраб олиб келайми? Қанча ялиндим, ўғлим, уйга юр, у ерда бемалол турасан, дедим. Лекин уй отини эшитибоқ иситмаси икки баравар кўтарилиб кетаверди. Шу ерда ўлсам ўламанки, уйга бормаيمان, деб туриб олди. Охири мажбур бўлиб касалхонага олиб бордим, бошқа нима қилай?

Айвонда Рукминий ҳам пайдо бўлиб, деди:

– Одамовилик унга йўрғақда теккан. Бу ерга тилло берсанг ҳам келмайди, мана кўрасизлар, у ёқда тузалиб кетишига кўзим етмайди.

Мунший жий титроқ овозда деди:

– Сиз уч-тўрт кун ўша ёққа бориб турсангиз бўларди, опа, одам захрини одам олади, дейдилар-ку. Ҳа, опа, йўқ деманг. Ёлғизликда йиғлаб-йиғлаб ўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Нуқул: “Онажон, ох, онажон”, деб йиғлагани-йиғлаган. Ўша ёққа бораяпман, мен билан юринг сиз ҳам. Унинг аҳволи яхши эмас. Ҳа, опа, илгариги Мансарамдан асар қолмаган, бу ёғига энди Худо меҳрибон.

Шуларни айтар экан, мунший жийнинг кўзларидан ёш инжулари милдирай кетди, лекин Рукминий пинагини ҳам бузмай деди:

– Борсам боравераман, менинг у ерда бўлишимдан агар тойчоғимнинг жони омон қолар экан, оёғимни қўлимга олиб чопиб борганим бўлсин. Аммо бир гапимни қулоғинга кўрғошиндай қуйиб ол. Укажон, у ерда Мансарам яхши бўлмайди, мен уни жуда яхши биламан. Унинг ҳеч қанақа касал-пасали йўқ, фақат уйдан қувиб юборилганини кўтаролмаяпти. Иситмаси тушмаётгани ҳам шундан. Битта эмас,

мингта дори бор, эскичаю янгичасига қарат, фойдаси йўқ, ҳеч қанақа дори-поринг унга асар қилмайди.

– Опа, уни ким уйдан ҳайдади? – ўзини оқлади мунший жий. – Мен фақат ўқишини ўйлаб ўша ёққа юборган эдим.

– Нима хаёлда юборган бўлсанг юборгандирсан, лекин шу гап унга оғир ботган, – гапидан қолмади Ракминий. – Мен-ку, сонда бор, санокда йўқ бир одамман, уйдаги бирон нарса устидан оғиз очишга ҳақим йўқ. Бек – сенсан, бека – хотинчанг. Мен фақат бир бурда нонингдан кун кўриб келаётган бахтиқаро беваман. Гапимга ким қулоқ солардию ким мени одам ўрнида кўрарди. Аммо гапирмасам, яна бўлмайди. Мансагинам уйга келсагина, юрагинг аввалги ҳолига қайтсагина, тузалади. – Шундай деб Рукминий ортига қайрилди. Унинг нурсиз, аммо меҳр тўла кўзлари ўнгида содир бўлаётган ишлар сирини беш қўлда биларди; дилидаги барча ғазабини Нирмалага сочарди! Ҳозир ҳам жавранганича тўхтади-да, дилидагини тилига кўчирди: – Токи бу хотинча бор экан, бу хонадонга на кут-барака киради, на фаришта.

Ўзи очик-ойдин айтмаса-да, унинг кўнглидаги гапларни укаси яхши биларди. Опаси кетгандан сўнг мунший жий бошини кўтарди ва ўйлай бошлади. У шу дамда ўзидан азбаройи дарғазаб бўлганидан деворга бошини уриб ёриб, ўлишга ҳам рози эди.

Нега ҳам уйланди? Уйланишдан мақсади нима эди? Худо унга бир эмас, уч бирдай ўғил бериб қўйган бўлса. Қолаверса ўзи элликни қоралаб қолганди, тагин нега уйланди у?

У бошини кўтариб бир кур Нирмаланинг истехзоли, аммо тош қотган чехрасига қараб қўйди-да, касалхонага кетди. Нирмаланинг табассумли чехраси унинг кўнглини хотиржам қилди. Неча кундан бери кўнгли биринчи марта хотиржам тортиб туриши эди. Ишқ азобидан малул қалб бу аҳволда бу қадар хотиржам ва сокин бўла оладими? Йўқ, асло! Дил жароҳатини атайлаб яшириб бўлмайди. Иродасининг бўшлигидан у айни дамда ўзини-ўзи ёмон кўриб кетмоқда эди. Шубҳага юрагидан бекорга жой бериб, озмунча катта хатога йўл қўймадими. Мансарам томонидан ҳам кўнгли хотиржам топди. Ҳа, унинг ўрнида энди янги шубҳа униб чиқди. Буни Мансарам пайқаганмикан? Балки пайқагани учун ҳам уйга келишдан бош тортаётгандир? Борди-ю, у пайқаб қолган бўлса, нақ қиёмат қойим бўлди деяверинг. Шуни хаёлига келтириб мунший жий қалқиб кетди: бу оловни ўчиришга Худонинг ўзи бакор келмаса, бандаси нима қилади?

У извошчига отни жадалроқ ҳайдашни айтди. Неча кунлар сўнгида унинг юрагини қамраб олган қалин булут тарқаб, атрофини чароғон қилишга муштоқ эди. Извошчи ухлаб қолмадимикан деган хаёлда у ташқарига бош чиқариб қаради. Унинг назарида от қадамини санаб босаётгандай эди. Касалхонага етиб келгач, Мансарамнинг олдига шошди. Қараса, шифокор унинг қаршисида ташвишга ботиб тик турибди. Мунший жийнинг оёқ-қўлларида жон қолмади, тили танглайига ёпишди. Минғирлаган овозда базўр деди:

– Ахволи қалай, шифокор жаноблари?

Шу гапни айтди-да, йиғлаб юборди ва шифокор унинг саволига жавоб бергунча нақ жони рамаққа келиб кетди. У каравотга ўтириб, ҳушсиз болани бағрига олди ва болаларга ўхшаб хўнг-хўнг йиғлай бошлади. Мансарамнинг бадани ўт бўлиб ёнмоқда эди. У бир марта кўзини очди. Оҳ, қанчалик даҳшатли ва шу билан бирга қанчалик

аянчли боқар эди бу кўзлар. Мунший жий болани ўпиб, доктордан тагин сўради:

– Боламнинг аҳволи қандай, дўхтир жаноблари? Нега индамайсиз? Шифокор шубҳали оҳангда деди:

– Аҳволи қандайлигини ўзингиз кўриб турибсиз! Ҳарорати жуда баланд! Мен нима дея олардим? Ҳозирча ҳарорат кўтарилса кўтарилаяптики, тушмаяпти. Мен қўлимдан келган ҳаммасини қилаяпман, тагин ҳам Худо меҳрибон. Сиз кетганингиздан бери бир дақиқа ҳам бу ердан жилгани йўқ. Овқат ҳам еёлмади. Аҳволи шунчалик қалтис эдики, бир дақиқада нималар бўлишини айтиб бўлмасди. Бу энг баланд ҳарорат, асло хушига келмаяпти. Аҳён-аҳёнда алаҳсираб қўяди. Уйда унга кимдир қаттиқ гапирганмиди? Дам-бадам “Ойижон, қаердасиз?” деб сўрагани-сўраган.

Шифокор шу сўзларни айтиб турганида бирдан Мансарам туриб ўтирди-да, қаттиқ туртиб мунший жийни каравотдан тушириб юборди, сўнг телбаларча деди:

– Нега мени туртасиз? Ўлдилинг, ўлдилинг! Ҳозирок ўлдилинг! Қилич йўқми? Сиртмоқ бор. Ё у ҳам йўқми? Олиб келинг, ўзимни осаман. Оҳ, ойижон, қаердасиз?

Шундай дея у яна хушидан кетиб, каравотга йиқилди.

Мунжий жий бир зум Мансарамнинг сўлғин чехрасига дард тўла нигоҳ билан қараб турди, сўнг тўсатдан шифокорнинг қўлидан тутди-да, ғоятда мунгли оҳангда деди:

– Дўхтиржон, бу бечора боланинг жонини сақлаб қолинг, Худо ҳақи сақлаб қолинг, бўлмаса мен адои тамом бўламан. Мен бой эмасман, ammo нима десангиз, ҳаммасини муҳайё қиламан, боламини сақлаб қолинг... Мен... мен барча харажатларни кўтараман. Бунинг аҳволини кўриб чидаёлмаяпман. Оҳ, менинг Худо берган болам-а!..

Шифокор ҳамдардона оҳангда жавоб берди:

– Бобу соҳиб, мен сиздан ҳеч нарса ни яшираётганим йўқ, бемор учун бир нима умидвор ҳам бўлаётганим йўқ. Энди бошқалардан маслаҳат сўрашимни илтимос қилаяпсиз. Ҳозирок доктор Лехрий, доктор Бҳатия ва доктор Матхурни чақиртираман. Бинойк Шастрийни ҳам таклиф қиламан, лекин мен олдиндан сизни ишонтириб гапиролмайман – аҳвол нозик.

Мунший жий йиғлаб деди:

– Йўқ, доктор жаноблари, бундай сўзни оғзингизга ола кўрманг, илоё, душманларнинг аҳволи нозик бўлсин, ахир Худойим олдида нима ёзуқларим бор эди? Илтимос, Калькутта ва Бомбей докторларига телеграмма юборинг. Умр бўйи кулингиз бўлай. Насабимнинг ёниқ чироғи – шу. Йўқ, юрагим бардош бермайди! Уни хушига келтирадиган биронта дори беринг! Бир оғиз сўзини ўз қулоғим билан эшитай! Вой, болажоним-а!

– Бундоқ ўзингизни қўлга олинг, жаноб. Кап-катта одамсиз, бунақа дод-вой қилишдан, бир дунё докторни бошингизга йиғишдан ҳеч бир натижа чиқмайди. Жим бўлинг-да, ўтиринг. Мен шаҳар докторларини чақираяпман, эшитасиз уларнинг гапларини. Элбурутдан ваҳима кўтариб дод солишдан нима фойда?

– Хўп бўлади, дўхтир жаноблари. Мен энди гапирмайман, чурқ этмайман. Билганингизни қилинг, болам энди сизнинг қўлингизда, фақат сиз уни тузата оласиз. Мен фақат уни хушига келса, мени таниса, нима

деётганимни тушунса дейман. Шундай бу сеҳрли гиёҳингиз йўқмики, мен болам билан икки оғиз гаплашсам. – Шундай дея мунший жий ўзини тутолмай ўғлига гапира бошлади: – Болам, бундоқ кўзингни оч, аҳволинг қалай? Мен олдингда ўтириб йиғлаяпман. Сенга ҳеч қандай адоватим йўқ, юрагимда сенга нисбатан заррача ғараз бўлса, ўлай агар!

– Яна ўша дийдиёнгизни бошладингизми? – жаҳли чиқди шифокорнинг. – Ҳой жаноб, сиз бола эмассиз, кап-катта одамсиз-ку, сал ўзингизни қўлга олсангиз-чи.

– Хўп бўлади, таксир, энди гапирмайман, кечиринг. Билганингизни қилинг. Мен ҳаммасини сизга ишондим. Бир шундай йўли йўқмики, унга нисбатан юрагимда ҳеч қандай ғараз йўқлигини ўз қулоғи билан эшитса. Ўзингиз айтинг, дўхтир жаноблари, ўзингиз айтинг, шўрлик отанг йиғлаб ўтирибди, денг. Юрагида сенга нисбатан ҳеч қандай ғараз-параз йўқ, деб айтинг. Бошқа ҳеч нарса керакмас менга. Ортик бир оғиз ҳам гапирмайман, чурқ этмайман, фақат сиз шугина гапимни айтсангиз бўлди.

– Худо ҳақи, жаноб, озгина сабр қилинг, акс ҳолда сизга кўчани кўрсатиб қўйишга мажбур бўламан. Мен хонамга кириб, докторларга хат ёзишим керак. Сиз шовкин солмай ўтиринг.

Тошбағир дўхтир! Гулдай фарзандини бу аҳволда кўриб, қайси ота жим қараб тура олади? Мунший жий ўзи ғоят оғир-вазмин одам эди, дод-вой солгани билан ҳеч қандай иш чиқмаслигини у ҳам биларди, лекин айна пайтда у тек қараб ўтиролмасди. Борди-ю, мўъжиза билан у касалга айланиб қолса, албатта, тинчлана оларди, бошқаларга тасалли бера оларди, ўзи шифокорларни чақира оларди. Аммо ўзи қўйган ўтни кўра-била туриб жим қараб тура олармиди? Ота деганлари шу қадар бағритош бўлиши мумкинми? Айна пайтда у ўзига чексиз лаънатлар ўқимокда эди. “Менда бундай бадбинлик қачон пайдо бўлди экан? – деб кўнглидан ўтказди у. – Нега кўрмай-билмай, ўз қўлим билан тутмай туриб бундай машъум гумонларга бордим? Хўш, шундай пайтда мен нима қилишим керак эди?” У ёғига ақли етмаётганди. Аслида уйланиш ҳавасига гирифтор бўлиш ўз оёғига болта уриш билан баравар экан. Ҳа, барча машамшаларнинг илдизи шунда.

Дарвоқе, уйланиб номаъқул иш қилибдими? Барча эркак-аёллар турмуш қурадилар. Маза қилиб яшайдилар. Маза қилиб яшаш учун ҳам турмуш қурадилар. Маҳаллада иккинчи, учинчи, тўртинчи, ҳаттоки еттинчи хотинга уйланган эркаклар бор, тагин кўпларининг ёши ундан катта бўлган. Худо берган умрни роҳат-фароғатда ўтказганлар. Ҳаммалари ҳам хотинларидан олдин ўлиб кетишмаган. Иккинчи, учинчи уйланишдан кейин ҳам қанчалари бева қолган. Агар барчалари ҳам унинг ҳолига тушганида уйланиш сўзини тилга олмас эди. Отаси эллик беш ёшида уйланган эди, у дунёга келганида падарининг ёши олтмишдан кам бўлмаганди. Ҳа, тагин шуниси ҳам борки, у вақтлар билан бу вақтлар ўртасида бироз фарқ йўқ эмас. Илгари хотинлар саводсиз бўлган, эрга сиғинганлар. Ёки шундай бўлганки, эркак ҳаммасини кўриб-билиб туриб ҳам сурбетлик билан иш тутган; сўзсиз шундай бўлган. Ёш йигит кампир билан бахтли яшай олмас экан, ёш қиз чол билан яшаб қандай рўшнолик кўрсин?

Ахир, Тотарам мункиллаган чол эмас-ку. Уни кўрганлар ҳали қирққа ҳам кирмаган дейди. Нима бўлганда ҳам ёши ўтиши билан ёш хотинга уйланиб бироз сурбетлик қилишга тўғри келади, бунга шак-шубҳа йўқ.

Аёл табиатан ийманувчан бўлади. Фоҳишаларнинг йўриғи бошқа, бузук аёл хом ғиштдан тикланган деворга ўхшайди, сувоқ урмаса емирилиб кетаверади.

Мана шундай хаёллар сура-сура мунший жийнинг кўзи илинди. Ҳалиги ўйлар энди тушида давом эта бошлади. Қанақа туш кўрибди дейсизми? Унинг биринчи хотини Мансарамнинг рўпарасида туриб, бундай дермиш: “Бегим, нима иш қилиб қўйдингиз? Неча йиллар қон-зардоб юта-юта катта қилган боламини аёвсизлик билан ўлдирдингиз. Шундай фариштамонанд ўғлимнинг юзига қора чапладингиз; энди ўтириб йиғлаб-сиқтаганингиздан нима фойда? Ундан воз кечганингиз нимаси? Мен уни қўлингиздан тортиб олиб, ўзим билан олиб кетаман. Сиз бу қадар бағритош эмасдингиз-ку. Уйланиб, юрагингизга бағритошликни муҳрлаб олганмидингиз? Мурғаккина юракка шундай зарба берадими? Шунақа аёвсиз тухмат қиладими? Учига чиққан беҳаёллар ҳам бундай катта ҳақоратга бардош беролмайди, менинг мусичадай безавол болагинам қандай бардош берсин?!”

Шу сўзларни айтиб, хотини болани кўтариб бағрига олди-да, кетди. Мунший жий йиғлаганча унинг қучоғидан Мансарамни тортиб олиш учун қўлини чўзган ҳам эдики, уйғониб кетди ва кўзи рўпарасида турган таникли шифокорларга тушди.

12

Уч кун ўтди, аммо мунший жий уйга келмади. Рукминий кунда икки марта борарди-да, Мансарамни кўриб келарди. Иккала ука ҳам борар эди, аммо Нирмала қандай борсин? Унинг оёқларига кўринмас кишанлар урилган эди. У Мансарамнинг ахволи қандайлигини билишга мушток эди. Борди-ю, Рукминийдан бир оғиз бирон нарса сўраса, балога қоларди, агар болалардан сўраса, улар тайинли бир нарса айтмасди. Бир галгина ўзи бориб кўриш учун унинг кўнгли бениҳоя интиқ эди. У бир нарсадан чўчир эди – шубҳа мунший жийнинг фарзандига бўлган меҳрини дарз кеткизмасмикан, унинг ичқоралиги Мансарамнинг бир дардига яна ўн дард кўшиб юбормасмикан? Шифокорнинг ҳеч кимга дўстлиги бўлмайди, у фақат пулни ўйлайди, вассалом. Ўлган дўзахга тушадими, ё жаннатгами, бу билан унинг бир пуллик иши йўқ.

Ўз кўнглида, минг рупия пулни халтага солиб тўғри касалхонадаги шифокорнинг олдига борсам ва “мана буни олинг-да, уни тузатинг”, деб кўлига тутқазсаммикан, деган ўй келарди, бироқ унинг ёнида на минг рупия пул бор эди ва на юрадига бу қадар журъат. Ҳозир ҳам агар у касалхонага борса, Мансарам соғайиб кетади. Барибир ҳам унга кўнгилдагидек тиббий хизмат кўрсатилмаётир. Ахир, ҳарорат деганлари уч кунгача ҳам тушмайдими? Бу жисмоний касаллик билан боғлиқ ҳарорат эмасди, бу руҳий изтироб туфайли келиб чиққан ҳарорат эди ва бунинг бирдан-бир давоси – жонининг тинч ва хотиржамлиги. Агар Нирмала у ерда туни билан ўтира олса ва мунший жий оқкўнгиллик қилиб қаршилиқ кўрсатмаса, шубҳасиз, Мансарам отаси дилининг тозалигига ишонар ва соғайиб кетар эди. Аммо қанийди шундай бўлса! Уни ўша ерда кўриб мунший жий хурсанд бўларканми? Ҳали ҳам дилига шубҳа-гумонлар ин қуриб олгани бор гап. Бу ердан чиқиб кетганида хатоларидан афсуслангандек туюлганди. У ерга боргач эса мунший жийнинг гумони жунбишга келмайди ва ўғлининг жонини суғуриб олмагунча қўймайди деб ким кафолат бера оларди?

Ана шундай алғов-далғов ўйлар остида уч кун ўтди ва на уйда қозон осилди, на биров туз тотди. Бозордан болаларга тешиккулчалар олиб келинарни, Рукминий ва Нирмала очдан-оч ухлар эди. Овқат қилишга ҳам, ейишга ҳам хоҳишлари йўқ эди.

Тўртинчи куни Жиёрам дарсдан кейин касалхонага ўтиб келди. Нирмала сўради:

– Жиёрам, акангнинг аҳволи яхшими бугун? Ўрнидан турдимми ё йўқми?

Жиёрам йиғламсираганча жавоб берди:

– Ойижон, акажоним бугун турганлари ҳам, гапирганлари ҳам йўқ. Чорпояда жим ётганча туриб-туриб оёқ-қўлларини силкитиб қўядилар.

Нирмаланинг юзи девордай оқариб кетди. Қўрқиб сўради:

– Отангиз йўқмидилар?

– Дўхтир ҳам ўша ерда эди, бир нималарни маслаҳат қилишаётувди. Бир инглиз дўхтир: “Беморга янги қон қуйиш керак”, деганди, отам: “Мендан қанча керак бўлса, шунча олаверинг”, – дедилар. Инглиз дўхтир кулиб: “Сизнинг қонингиз тўғри келмайди, ёшроқ одамнинг қони керак”, – деди. Кейин у бир идишдан қанақадир дори олиб, акажонимнинг биллагидан куйди. Игнасига тўрт ховучдан кам қон кетмасди, лекин акажоним қилт этмади. Мен эса қўрққанымдан кўзларимни юмиб олдим.

Гоҳо чин дилдан қилинган азми қарор катта жасоратга бошлайди. Қўрқув ва ваҳмдан чўпдек озгинлашиб кетганига қарамай, Нирмаланинг чеҳрасида аллақандай қатъият жилва қилиб турарди. У Мансарамга қон беришга қарор қилди. Агар унинг қони билан Мансарам омон қолар экан, у танасидаги қоннинг сўнгги томчисигача беришга тайёр эди. Энди ким нима деса деяверсин, унинг парвосига келмайди. У Жиёрамга деди:

– Чопиб бориб, битта извош олиб кел, мен касалхонага бораман.

Жиёрам:

– Ҳозир у ерда одам кўп бўлса керак. Кечкурун бора қолинг.

Нирмала:

– Йўқ, сен бориб тезда извош олиб кел.

Жиёрам:

– Тагин отамнинг жаҳли чиқса-чи?

Нирмала:

– Чиқса чиқар. Сен бориб извошни олиб келавер.

Жиёрам:

– Мен извошни ойим чақиртирдилар, дейман.

Нирмала:

– Бўпти.

Жиёрам извош олиб келгунча Нирмала сочини таради, турмаклади, кийимини алмаштирди, тақинчоқларини тақди, пон чайнади ва эшик тагига келиб, извош йўлига кўз тута бошлади.

Рукминий ўзининг хонасида ўтирарди. Нирмаланинг йўлга отланганини кўриб, сўради:

– Йўл бўлсин, келин?

Нирмала:

– Касалхонага бирров ўтиб келай.

Рукминий:

– У ерга бориб нима қиласиз?

Нирмала:

– Ҳеч нима, нима қилардим? Ҳар иш Худодан. Бориб кўриб келмоқчиман.

Рукминий:

– Мен сенга айтсам, бормаيسان!

Нирмала итоаткорона деди:

– Бораману қайтаман, опажон. Жиёрамнинг гапига қараганда, унинг аҳволи ёмонга ўхшайди. Кўз билан кўрмагунча ишониб бўлмайди. Сиз ҳам юра қолинг?

Рукминий:

– Мен кўриб келдим. Мен сенга айтсам, бировнинг қони бўлмаса, тирик қолиши даргумон экан. Ким ўз қонини берай деб турибди ва нега беради? Ҳар кимнинг жони ўзига азиз.

Нирмала:

– Шунинг учун ҳам бораяпман. Нима, менинг қоним тўғри келмайдими?

Рукминий:

– Тўғри келади, нега тўғри келмас экан. Ёш одамнинг қони керак экан. Лекин сенинг қонинг билан Мансарам яшаб қоладиган бўлса, ундай қонни сувга оқизиб юборган аъло.

Извош келди. Нирмала ва Жиёрам иккаласи извошга чиқиб ўтирди. Извош юриб кетди.

Рукминий эшик тагида турганча узок йиғлади. Бугун биринчи марта унинг Нирмалага раҳми келди. Ҳадди сиққанда у Нирмалани боғлаб кўярди. Меҳр ва хайрихоҳлик туйғуси уни қаёққа олиб кетаётганини у кўринмас қиёфасида кўриб турарди. Ох! Бу мусибатдан дарак! Хонавайронликка олиб борадиган йўл!

Нирмала касалхонага келганида ҳамма чироклар ёниқ эди. Шифокорларнинг барчаси хайр-хўш қилиб уйларига кетганди. Мансарамнинг иситмаси сал қайтган эди. У иккала кўзини эшик томондан узмай қараб ётарди. Деразадан эса юлдузлар жимирлай бошлаган тунги осмон кўринарди. Гўё ҳали-замон ўша ёқдан халоскорлик маъбудаси тушиб келадигандай. У қаерда ётибди, бундан буткул беҳабар эди.

Бир вақт Нирмалага кўзи тушиб бир сесканди ва туриб ўтирди. Унинг хаёли бўлинди. Бамисоли сўнган шам қайтадан чарақлаб ёнди. Гўё эсидан чиққан гап бирдан ёдига тушгандай, қаерда ётганини, қай аҳволда ётганини шундагина билди. У кўзларини катта-катта очиб, Нирмалага қаради ва юзини тесқари ўтирди.

Шу дам мунший жий жиддий оҳангда деди:

– Бу ерда сенга пишириб қўйганмиди, нега келдинг?

Нирмала донг қотиб қолди. Нега келганини айтсинми? Оддийгина бир савол, аммо унга муносиб жавоб қайтариш қўлидан келармикан? У нимага келган эди? Бундай оғир саволга керакли жавобни айтадиган мард бормикан? Уйдагилардан бири касал бўлиб қолди, шуни кўргани келди, буни сўрашнинг ҳам, жавоб айтишнинг ҳам ҳожати йўқ-ку, нима гаплиги ҳаммага кундай равшан бўлса.

Гўё эс-хушини батамом йўқотган каби жувон нима қилишини билмай тек туриб қолди. У иккала ака-укадан Мансарамнинг аҳволи ёмонлашганини эшитиб, энди эри инсофга келиб қолган бўлса керак деб ўйлаганди. Лекин энди қарасаки, у чучварани хом санаган экан. Ҳа, бу катта хато эди. Агар дарё мисол тошган кўз ёшлари ҳам шубҳа оло-

вини ўчиролмаганини билганида бу ерга кадам изи қилмаган бўларди.

Мунший жий яна ўша саволни такрорлади:

– Нега келдинг?

Нирмала тап тортмасдан жавоб берди:

– Сиз бу ерга нега келгансиз?

Мунший жийнинг бурун катаклари пирпирай кетди. У тутаққанча каравотдан сапчиб турди ва Нирмаланинг кўлидан тутиб, деди:

– Сенинг бу ерга келишингга ҳожат йўқ эди. Мен чақирсам, келгин эди, уқдингми?

Ана холос! Бу қандай бедодлик? Каравотда кимирлашга мадори етмаган Мансарам ўрнидан турди ва Нирмаланинг оёғига йиқилиб, йиғлаганча деди:

– Ойижон, бу бадбахтни деб шунчалар овора бўлибсиз. Сизнинг меҳрингизни ҳеч қачон унутмайман. Худодан ягона тилагим шуки, келаси гал сизнинг вужудингизда дунёга келай, токи мен бу туғилишимдаги қарзимни уза олай. Худога маълум, мен сизни ўғай эмас, ўз онам деб билдим. Ёшингиз мендан жуда катта бўлмаса-да, лекин сиз менга она ўрнида эдингиз ва мен доим сизга шундай деб қараб келдим... Энди бошқа гапиришга кучим етмайди, онажон, мени афв этинг. Бу сўнги кўришувимиздир.

Нирмала кўз ёшларини аранг тутиб деди:

– Нега бундай дейсиз, уч-тўрт кунда оёққа туриб кетасиз.

Мансарам ҳазил оҳангда деди:

– Яшашга хоҳишим йўқ, гапиришга ҳам кучим етмайди...

Шу сўзларни айта туриб Мансарам беҳол бўлиб, ерга ётиб олди. Нирмала эрининг кўзига тик қараб сўради:

– Дўхтирлар нима дейишди?

– Ҳаммалари банг чекиб олган, тоза қон керак дейишаётувди.

– Янги қон бўлса, ҳаётларини сақлаб қолса бўларканми?

Мунший жий Нирмалага кўзини ўқдай қараб, деди:

– Мен Худо эмасман, дўхтирларни ҳам Худо деб билмайман.

Нирмала:

– Тоза қон жуда топилмайдиган матоҳ эмас-ку.

Мунший жий:

– Осмондаги юлдуз ҳам топилмайдиган матоҳ эмас.

Нирмала:

– Мен қон беришга розиман. Дўхтирни чақиринг.

Мунший жий хайрон бўлиб, деди:

– Сен-а?

Нирмала:

– Ҳа. Нима, менинг қоним тўғри келмас эканми?

Мунший жий:

– Сен қон берасанми? Йўқ, сенинг қон беришингга ҳожат йўқ, бу ҳаётинг учун хатарли.

Нирмала:

– Менинг ҳаётим шундай пайтда керак бўлмаса, қачон керак бўлади?

Мунший жий кўзларига ёш олиб, деди:

– Йўқ, Нирмала, ҳаётингнинг қиймати энди назаримда жуда ошиб кетди. Шу пайтгача мен учун у лаззат воситаси эди; бугундан бошлаб у садоқат воситасидир. Мен сенга зулм қилиб келган эканман, кечир мени!

Бўладиган иш бўлмай қолмас экан. Ҳеч кимнинг қўлидан ҳеч нарса келмади. Шифокор жаноблари Нирмаладан қон олаётган вақтда ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган Мансарам бу ёлғон дунё билан видолашди. Жони узок вақтгача узилмай турганига сабаб Нирмаланинг йўлига интизорлик ила кўз тиккани бўлса, ажаб эмас.

Ўзининг айбсиз эканини исботламасдан олдин ёруғ дунёни қандай тарк этсин? Жон ўз ишини қилди, мунший жий Нирмаланинг беғуноҳ эканига ишонч ҳосил қилди, аммо қачон? Ғишт қолипдан кўчганда, бўлар иш бўлиб, бўёғи сингганда!

Ўғлининг мотами мунший жийнинг қаддини дол, ўзини чол қилиб қўйди. Ўша кундан буён бирон марта ҳам лабига табассум қўнгани йўқ. Ҳаёт унга бемаъни нарсадай туюлиб қолган эди. Ишга борарди, аммо суд ишларини олиб боргани эмас, фақат дилининг чигилини ёзиш учун борарди. Бир-икки соат гап сотиб ўтирарди-да, суҳбат ҳам жонига тегиб, туриб жўнаворарди. Овқатланганда бир лукма томоғидан аранг ўтарди. Нирмала бир-биридан мазали егуликлар пишириб берарди, бироқ мунший жий бир-икки лукмани оғзига соларди-да, қўлини артиб қўл қоларди. Гўё томоғидан ўтмаётгандек оғзида узок-узок айлантириб ўтирарди. Мансарамнинг хонаси томонга ўтгани ҳамон кўнгли вайрон бўлиб кетарди. Бир вақтлар умид чироқларидан чароғон хонада энди қоп-қора зулмат ҳукмронлик қиларди. Унинг яна икки ўғли бор эди, бироқ сут бериб турган соғин сигир ўлса, бузоқдан нима фойда? Барқ уриб турган мевали дарахт йиқилса, нозик-нозик бутоқлар чикора? Сирасини айтганда, ёшми, кексами, ҳамма ҳам ўлади, лекин бир ёмон жиҳати шундаки, мунший жий ўғлини ўз қўли билан ўлдирди. Ҳар гал шуни эслаган вақтда кўкси тарс ёрилиб, юраги отилиб чиққандек ҳис этарди.

Нирмала эрига чинакам ихлос қўйганди. Иложи борича унинг кўнглини овлашга ҳаракат қилар, зинҳор-базинҳор ўтган ишларни тилга олмас эди. Мунший жий у билан Мансарам ҳақида сўзлашдан уялар эди.

Туриб-туриб, бирров Нирмалага кўнглидаги бор гапларни рўйирост очиб солсам деган хаёлга борарди, бироқ ўйлаб туриб хижолатдан тил тишлаб қоларди. Шунга ўхшаб, у бировдан тасалли ҳам кутмасди, дардини очиб, бошқаларни ўз дардига шерик қилишни ҳам истамасди. Юрагида тўплаган дардлар уни ич-ичидан емириб, жуссаси кундан-кун қуриб борарди.

Бир неча кун бўлдики, Мунший жий ва Мансарамни даволаган шифокор жаноблари бир-бири билан қалинлашиб қолди. Бечора шифокор гоҳ-гоҳ келиб мунший жийга тасалли берар, гоҳо тоза ҳаво олгани ўзи билан олиб кетар эди. Унинг хотини ҳам икки-уч марта Нирмала билан кўришгани келган эди. Нирмала ҳам бир неча марта уларникига борганди, бироқ у ёққа боришга борар эди-ю, қайтгандан кейин бир неча кунгача хомуш бўлиб қоларди. Эр-хотиннинг эмин-эркин яшаётганларини кўриб, ўзларининг ҳолидан кўнгиллари чўкиб кетарди. Шифокор жаноблари икки юз рупия маош оларди, бироқ шугина пул ҳам иккаласидан ошиб-тошиб, дориламон кун кечиришарди. Уйларида биргина чўри бор эди. Рўзғордаги кўпгина юмушларни хотинининг ўзи қилишига тўғри келарди. Тақинчоқлари ҳам унча кўп эмасди, бироқ улар ўртасида бойликка тирноқча парво қилмайдиган муҳаббат бор эди. Эрига қараб хотини гул-гул очилиб кетса, хотинига қараб эрининг кўнгли эриб кетарди.

Нирмаланинг устида, аксинча, тақинчоғу зар-зеварнинг азбаройи мўллигидан қайси бирини тақишни билмай овора бўлар эди.

Судҳа кўлини совук сувга урмасди, лекин бадавлат бўлгани билан Нирмаланинг кўнгли яримта бўлса, бадавлат бўлмагани билан Судҳа бахтли эди. Нирмалада Судҳада йўқ нарсаларнинг ҳаммасидан бор эди, аммо унинг ёнида Нирмала ўзини ғарибдай ҳис этар, хаттоки Судҳанинг уйига зар-зеварларини тақиб боришдан уялар эди.

Бир куни Нирмала шифокор жанобларининг уйига борган эди, уни жуда ғамгин кўриб, Судҳа сўради:

– Синглим, бугун жуда хомушсиз, оқловчи жанобларининг соғлиқлари яхшими?

– Нима десам экан, онажон. Улар кундан-кун орқага кетяптилар, нима дейишга ҳам ҳайронман. Тағин ҳам Худо билади.

– Дадамиз, – деди Судҳа эрини назарда тутиб, – у киши ҳаво алмаштирмасалар бўлмайди, йўқса, ёмон дардга чалинишлари ҳеч гап эмас, деётувдилар. Буни эрингизнинг ўзларига ҳам бир неча марта айтган эдилар. Лекин ҳар гал у киши мен соппа-соғман, ҳеч нимадан шикоятим йўқ деб жавоб берган эдилар. Бугун ўзингиз айтиб кўринг.

– Шифокор жанобларининг айтганини қилмаганда менинг айтганимни қилармиди? – Шу сўзларни айта туриб, Нирмаланинг кўзлари пирпиради ва оилаб юрагини кемириб келаётган дард ичидан отилиб чиқди. Шу пайтгача бу дардни яшириб келаётганди, аммо бу гал чида-ёлмади. – Опажон, яхши бўлишига ҳеч кўзим етмаяпти-да. Тақдиримда нелар борлигини қайдан билай?

– Бугун уларга қаттиқ-қаттиқ гапиринг, ҳаво алмаштирмасангиз, бўлмайди, денг. Уч-тўрт ой ташқарида бўлсалар, кўп гаплар унутилиб кетади. Менимча, уйни алмаштирса ҳам дардлари енгиллашади. Лекин сиз ташқарига чиқолмасиз ҳам. Бу қайси ой?

– Саккизинчи ойнинг охири. Шуларни ўйлавериб баттар сиқилиб кетаман. Бу киши учун мен Худодан ҳеч қачон, ҳеч нима тиламаган эдим. Қаёқдан ҳам бошимга бу балони орттирдим-а! Бахтиқароман, опажон. Опажон, тўйимдан бир ой олдин отам вафот этган эди. Отам ўлди-ю, бошимга бир дунё ғам тушди. Мени аввал унаштирган оила сўзидан қайтди. Шўрлик онам мени буларга берди. Энди катта синглимни турмушга беришяпти. Кўрайлик-чи, унинг тақдири нима бўларкин.

– Аввал унаштирган оила кейин айниди дедингиз, ахир, нега айнишди? – деб сўради Судҳа.

– Буни уларнинг ўзлари билишади, – деб йиғламсиради Нирмала.

– Отам бўлмагандан кейин тилла тақинчоқларни ким олиб берарди?

– Одам эмас экан улар. Қаернинг одамлари эди? – жаҳли чиқди Судҳанинг.

– Ланҳнавликлар эди. Отлари эсимда йўқ, шароб корхонасида бир катта амалдор.

– Ўғли нима иш қилар экан? – деди Судҳа жиддий оҳангда.

– Ҳеч қанақа, аллақаердадир ўқирди, аммо ғоят удабурон дейишганди, – жавоб қайтарди Нирмала, у кунларни эслагиси ҳам келмай.

– У отасига бир нима демаганмиди? У ёш бўлган, отасига сўзи ўтмас эканми? – деди Судҳа бошини солинтириб.

– Мен қаёқдан билай, опажон! Тилла тақинчоқлар кимга ёқмайди? Биздан совчи бўлиб борган бир пандит бор эди, унинг айтишича, йигит кўнмаган экан. Йигитнинг онаси ажойиб хотин экан, у ўғли билан

отасини кўндиришга ҳарчанд уринибди, аммо уддасидан чиқолмабди.

– Агар ўша йигит кўлимга тушганидами, кўзини мошдай очиб қўяр эдим.

– Тақдиримга нима ёзилган бўлса, ўша бўлади. Боёқиш Кришнанинг тақдири не бўларкин, билмадим.

Кечқурун Нирмала кетгандан кейин шифокор ташқаридан келиб қолди ва Судҳа ундан сўради:

– Менга қаранг, бегим, айтинг-чи, бир жойдан қизни унаштириб, кейин бойликка учиб, фотиҳани бузган одамга нима дердингиз?

Шифокор ажабсиниб хотинига қараб қўйди-да, деди:

– Нима дердим, бундай қилиш керак эмас, дердим.

– Бу бориб турган разиллик, бандасининг дилини оғритиш гуноҳи азим демасмидингиз?

– Ҳа, худди шундай дер эдим.

– Ким кўпроқ гуноҳкор: ўғилми ё отами?

Хотини не мақсадда бундай савол бераётганини шифокор ҳамон тушунмаётган эди. Таажжубланиб деди:

– Ўрнига қараб-да. Агар ўғил отага кўпроқ тобе бўлса, отасининг гуноҳи кўпроқ бўлади.

– Тобе бўлса, ўзига. Ахир, йигитнинг ҳам ўз бурчи йўқ эмас-ку! Агар у янги костюм-шим олмақчи бўлса, отаси минг йўқ дегани билан йиғлаб-сиқтаб бўлса ҳам ўша костюм-шимни олдиради. Ўртада тақдир иши турган вақтда кўнглидагини бирров отасининг қулоғига айтолмайдимиз? Ундан кўра куёв ҳам, ота ҳам барабар гуноҳкор десангиз-чи. Лекин куёв кўпроқ айбдор! Кекса одам ҳамма харажатлар менинг бўйнимда деб ўйлайди, қиз томондан қанча кўп ундирсам, шунча яхши, дейди. Аммо куёв, ўлар ҳолатда бўлмаса, чинакам эркаклардай иш тутса яхши бўлар эди. Агар бу унинг қўлидан келмаса, мен уни очкўз, номард деб айтган бўлардим. Бахтга қарши, менинг эрим ҳам ўшандайларнинг биттаси, шу боис улардан хафа бўлишимни ҳам, бўлмаслигимни ҳам билмайман.

Шифокор дудмалланиб жавоб берди:

– У... у... у бошқа гап, иш олди-бердиларга бориб етмаганди; бутунлай бошқа нарса эди. Қизнинг отаси ўлиб қолган эди. Бундай пайтда биз нима ҳам қилардик? Яна эшитган эдимки, қизда ҳам айб бор экан. У бутунлай бошқа нарса; дарвоқе бу гапларни сенга ким айтди?

– Хўш, қанақа айби бор экан қизнинг, ғилаймикан, букримикан, мечкаймикан ё чаккибосармикан? Айтинг, қайси бири?

– Мен-ку кўзим билан кўрмаганман, аммо бир айби бор деб эшитгандим.

– Энг катта айби шу эдики, отаси оламдан ўтиб қолган эди ва улар куёв томон айтган пулни беролмас эди. Шундай эди деб қўя қолсангиз бўлмасмиди? Ҳа, десангиз мен сизни еб қўярмидим? Ҳеч сиртингизга сув юқтирмайсиз-а, парвойингиз фалак. Инжиқлик қилиб, жонингизга тегаверсам, таёқ кўтариб ташланишдан ҳам қайтмайсиз. Хотин киши учун энг яхши даво – тепки билан қалтак! Агар ўша қизда бир айб бўлса, эшитиб қўйинг, маъбуда Лакшмий ҳам беайб эмас! Ҳарна бўлса, пешонангиздан, бас! Бўлмаса-чи, тақдирингизга ёзилгани мен эканман-да.

– Қиз унақа экан, қиз бунақа экан деб сенга ким айтди, ўзи? Сен бировлардан эшитиб билганингдай, мен ҳам одамлардан эшитганимни айтганман.

– Мен эшитганимни айтмаяпман. Ўз кўзим билан кўрдим. Гапни чўзиб ҳам нима қилдим, бундай чиройли аёлни умримда кўрмаганман.

Доктор ҳовлиқиб деди:

– Нима, у шу ердами? Тўғриси айт, уни қаердан кўрдинг? Уйимизга келганмиди?

– Ҳа, уйимизга келган эди. Бир эмас, бир неча марта келган эди. Мен ҳам уникига бир неча марта борганман. Сиз айбдор қилиб лафзингиздан қайтган қиз худди ўша оқловчининг қизи эди.

– Йўғ-э!

– Йўқмас, бор. Агар сиз ўша жаноб эканингизни у билиб қолгудек бўлса, бу даргоҳдан кадамини буткул тийиши ҳеч гап эмас. Қандай одобли, уй юмушларига чаққон, ҳаммадан ҳам ҳуснини айтмайсизми, бутун шаҳарда унга тенги ё топилади, ё топилмайди. Сиз мени чиройлимисан дейсиз, аслида мен бу соҳибжамолнинг чўриси бўлишга арзимайман. Худога шукур, уйда йўқ нарсанинг ўзи йўқ, лекин бандаси тенгини топмаса, яшаб ҳам нима қилади? Қойил бу аёлнинг сабр-бардошига, бир қари така билан умргузаронлик қилиб келаяпти. Мен аллақачон захар ичиб ўлган бўлардим. Лекин у сира сирини бой бермайди, дардини очмайди. Хандон ташлаб кулади, очилиб-сочилиб гаплашади, башанг-башанг кийимлар кияди, бироқ ичи тўла дард, биттаси ҳам татимайди.

– Эрини роса ёмонлаб гапирса керак?

– Нега ёмонлайди? Ахир минг қилса ҳам эри. Ёруғ дунёда кўрар кўзи шу оқловчи жаноблари-ку. Чолми, дардмандми, аммо кўз очиб кўргани, хасми ҳалоли. Насл-насабли аёллар эрларини ёмонламайдилар – бу фоҳишаларнинг иши. У эрининг аҳволини кўриб ачинади, лекин бир оғиз бир нарса демайди.

– Қариганида уйланишни унга ким қўйибди ўзи?

– Бундай одамлар бўлмаганда камбағалларнинг қизларини ким олай деб турибди? Тилла тақинчоқлари бўлмаган қизларга қия боқиб қарашмагандан кейин у бечоралар бошини қайси деворга бориб урсин? Сиз жуда ёмон иш қилгансиз, қиёматда ҳам бунинг жавобини бера-сиз. Илойим, барчасининг бахтини бериб, толелари кулсин. Оқловчи жанобларига бир нарса бўлиб қолса, шўрликнинг ҳолига маймунлар йиғлашини кўринг. Бугун ҳам роса йиғлади. Сиз эркаклар чинданам ўлгудек бағритош бўласизлар. Мен Сўҳанимни бирон камбағал қизга уйлантираман.

Доктор жаноблари сўнгги жумлани эшитмади. У қаттиқ ўйга толди. Кўнглида турли саволлар пайдо бўлиб, унга тинчлик бермаётганди: “Тағин оқловчи жанобларига бир нима бўлиб қолса-чи? Худбинлиги ўзининг бор башараси билан бугун аниқ намоён бўлди! Дарҳақиқат, бу унинг хатоси эди. Агар бошқасига уйланмайман деб отасига қаттиқ туриб олганида, уйдагилар унинг бу истагига қаршилиқ қилмас эди”.

Бир вақт Судҳа деди:

– Йўқ демасангиз, сизни Нирмала билан учраштирай. У ҳам сизни кўриб, танишиб олсин. У ҳеч нима демайди, аммо кўз қараши билан сизга шундай бир таъна тошини отадики, умрбод эсингиздан чиқмайди. Эртага учрашасизми? Қисқача қилиб сизнинг кимлигингизни айтаман.

– Судҳа, илтимос, мени қийнаб нима қиласан? Акс ҳолда, ўлай агар, уйдан бош олиб чиқиб кетаман.

– Ўзингиз пиширган ош, айланиб ҳам ичасиз, ўргилиб ҳам ичасиз.

Бировнинг томоғига тиғ урган одам унинг қандай жон беришини ҳам кўради-да. Менинг бобом беш минг рупия берган. Энди укамнинг тўйида беш-олти минг тушса керак. Шунда бойликда сизга тенг келадигани топилмайди! Ўн бир минг рупия жуда катта пул бўлади. Вой-бў! Ўн бир минг рупия: битта-битталаб санаса бир ойда ҳам санаб бўлмас. Ўғиллар сарф қилса ҳам уч пуштига етади. Бирон жой билан гаплашаяпсизларми ё йўқми?

Бу калакалардан шифокор жаноблари терга ботди, азбаройи хижолатдан ерга кираёзди. Бурро тили танглайига ёпишиб қолганди. Бахтига худди шу лахзада ташқаридан кимдир уни чақирди, бечора жонини ҳовучлаганича югуриб кетди. Аёлнинг бировлар устидан кулишга қанчалик уста бўлишини у бугун биринчи марта кўрди.

Кечаси ётишдан олдин шифокор жаноблари Судҳага деди:

– Нирмаланинг бирорта синглиси йўқми?

– Ҳа, бугун шу тўғрида гапирган эди. Ҳалитдан ўшанинг ташвиш-ғамини қилаяпти. Ўзининг бошидан нима ўтса, ўтиб бўлди, энди синглисининг ташвиши билан банд экан. Онасининг ҳам бисотида ҳеч бало қолмабди. Энди уни ҳам шунақа бир чолнинг гарданига ортиб юборишдан бошқа иложлари йўқ эмиш.

– Нирмала энди ойисига ёрдам бера олади, – деди шифокор.

– Сиз ҳам туриб-туриб аллақаяқдаги гапларни гапирасиз-а! – деди Судҳа жаҳли чикиб. – Нирмала нари деганда уч-тўрт юз рупия берса ҳам катта гап, бошқа нима ҳам қила оларди. Оқловчи жанобларининг аҳволини кўриб турибсиз. Қийин-қийин, унга қийин. Яна ким билсин, рўзғори қай аҳволда. Бечора олти ойдан буён уйда ўтирибди. Пул осмондан ёғмайди-ку. Ўн беш-йигирма минг рупияси бўлса ҳам банкка қўйгандир. Нирмалада ҳеч нарса бўлмаса ҳам керак. Биз ойига икки юз рупия харажат қиламиз, уларнинг тўрт юз рупияси ҳам бўлмайdimи?

Судҳанинг уйкуси келди, бироқ шифокор жаноблари анчагача у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарилиб ётди. Кейин бир нарсани ўйлаб, тўшакдан турди ва столга ўтириб, хат ёза бошлади.

14

Учала иш ҳам бир вақтда битди: Нирмала қиз кўрди; Кришнанинг фотиҳа тўйи бўлди; мунший Тотарамнинг уйи кимошди савдосига қўйилди. Қизнинг туғилиши оддий воқеа эди, ҳолбуки, Нирмаланинг назарида бу унинг ҳисобидаги энг муҳим воқеа эди, лекин қолган иккала воқеани жўн деб бўлмасди. Кришна қандай қилиб бу қадар бадавлат хонадонга унаштирилди, онасининг бисотида эса сариқ чақа ҳам қалин пули йўқ эди-ку? Бу ёқда нафақани олиб уйга келиб қўйган кекса шифокор жаноблари хасис деган ном билан шуҳрат қозонганди. Шундай одам ўғлининг бундай қашшоқ оила қизига уйланишига нечук рози бўлди? Ҳеч кимнинг дафъатан ишонгиси келмасди. Бундан ҳам таажжубли иш мунший жий уйининг кимошди савдосига қўйилиши бўлди. Одамлар мунший жийни миллионер бўлмаса-да, катта одам деб биларди, шундай одамнинг уйи нечук кимошди савдосига қўйилади? Гап шундаки, мунший жий бир бойдан қарз кўтариб, бир қишлоқни гаровга олганди. Бир йил-ярим йилда бу пулни чиқариб оламан, беш-ўн йилда эса ўша қишлоқ меники бўлиб қолади, деб ўйлаганди. Қишлоқ жуда катта эди, ойига тўрт-беш юз рупия унум тушиб турарди. Бирок

уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, деган нақл бор. Мунший жий минг вазминликка олмасин, ишини олдингидек жўялик давом эттиролмади. Ўғлининг қайғуси унинг қўл-оёғини баравар боғлаб қўйганди. Айниқса, гулдек ўғлини ўз қўли билан ўлдирган мен қандай ота бўлдим, деган ўй уни ич-ичидан кемиради.

Қарз берган бойнинг чўнтагига йил бўйи на бир тийин фойда пули тушди, на неча чақиргани билан мунший жий унинг олдига борди, ҳатто ўтган сафар чақирганида жаҳли чиқиб, мен ҳеч кимга қул эмасман, бой қўлидан келганини қилсин, деб юборди, бой бундан дарғазаб бўлиб, шикоятнома ёзди. Мунший жий сўроқ бергани ҳам бормади. Иш судга ошириб юборилди. Уйда тугиб қўйган пуллари бўлганда ҳам баҳарнав эди. Бу орада мунший жийнинг обрўйи ҳам тушиб кетганди. У ҳеч қаердан пул тополмади. Охири уйини кимошди савдосига қўйиб юборди. Нирмала чиллада эди. Бу хабарни эшитиб, юраги тўхтаб қолгандек бўлди. Умрида бахт бирон марта кулиб боқмаган бўлса-да, пул тақчиллигидан кўнгли тинч эди. Бойлик инсоннинг ҳаётида энг муҳим нарса бўлмаган тақдирда ҳам шунга яқин бир нарсалиги турган гап. Шунча кўргиликлари етмаганидек энди бу бало ҳам қараб турган экан-да. У оқсочдан менинг барча тақинчоқларимни сотинг, аммо уйни сақлаб қолинг, деб айтдириб юборди, аммо мунший жий бу таклифдан қатъиян бош тортди.

Ўша кундан мунший жий баттар ўйга ботиб қолди. Не-не орзулар билан уйланган, ёш қайлиғим билан давру даврон сураман деб ўйлаганди, ҳаммаси саробга айланди. Азбаройи юзи куйганидан Нирмалага кўзини кўтариб қараёлмаётганди. У Нирмалага қанчалар зулм қилганини энди-энди англай бошлади. Қиз фарзандининг туғилиши эса унча-мунча камчиликни ҳам тўлдириб қўя қолди – бутунлай хонавайрон бўлди.

Кўзи ёриганининг ўн иккинчи куни Нирмала чақалоғини бағрига олиб эрининг олдига келди. Шунча сир-савдолардан кейин ҳам у ҳеч қандай ғам-ташвиши йўқдай қувноқ эди. Гўдакни бағрига босиб, у барча қайғуларни эсидан чиқарганди. Боласининг чакноқ кўзларига қараб, суюнганидан юраги қинидан чиққудай бўларди. Она меҳри тафти олдида унча-мунча дарду аламлар писанд эмас. Чақалоқни эрининг бағрида кўриб, Тангрига беадад шукрлар айтмоқчи эди, бироқ мунший жий чақалоқни кўриб, бирдан юраги “шув” этиб кетди, уни кучоғига олишга негадир ич-ичидан бир нима тўсқинлик қилаётгандек бўлди; шундай бўлса-да, у маъсум хилқатга меҳр билан нигоҳ ташлади ва яна бошини эгиб олди. Чақалоқнинг юз-кўзи Мансарамнинг ўзгинаси эди.

Нирмала эрининг бу ҳаракатини бошқача тушунди. Қизини бағрига маҳкам босиб, кўнглидан шундай ўйларни кечирди: “Агар шугина жисмни кўтариш сенга оғирлик қилаётган бўлса, эндигитдан нари уни сенга яқин ҳам йўлатмаганим бўлсин. Шунча қийинчиликлар эвазига топган бу гавҳаримни менсимас экансанми, сени Худо менсимасин”. Нирмала ўша заҳоти болани бағрига босганча ўз хонасига кириб кетди ва узоқ вақт йиғлади. У эрининг хомушлиги сабабини тушунишга ҳаракат қилмади, акс ҳолда уни бағритошга йўйиб бекорга хафа бўлмасди. Ҳар каллада ҳар хаёл деганларидай, Нирмала не ғамдаю эри не ғамда. Агар Нирмала ҳиссиётга берилмай, бундоқ ўз танасига ўйлаб кўрганида эди, ҳаммасини тушуниб, ўз этини ўзи емасди.

Мунший жий эса ўша заҳоти ўз хатосини англаб етди. Онанинг қалби муҳаббатга шунчалик тўлиқ бўладики, келажакдаги ғам-ташвишлару

тўсқинликлардан асло чўчимайди. Вужудида шундай бир ғайри оддий кудратни ҳис этадики, барча тўсиқлар унга чўт бўлмай қолади. Мунший жий югуриб уйга кирди ва чақалокни бағрига олиб деди:

– Аниқ эсимда, Манса ҳам шунақа эди, куйиб кўйгандай ўзи!

– Опангиз ҳам шундай деётувдилар.

– Кўзларининг катта-катталиги, лабларининг қип-қизиллиги баайни акаси! Худо менга Мансарамни шу қиёфада қайтиб берди. Пешона ҳам ўша, оғзи ҳам ўша, оёқ-қўллари ҳам ўша! Эй Худо, кароматларинг чексиз!

Шу топ Рукминий ҳам пайдо бўлди. Мунший жийга кўзи тушиб, деди:

– Қара, Мансарамнинг ўзими, йўқми? Ўғлимиз қайтиб келди, ким нима деса десин-у, Мансарамнинг ўзгинаси. Ҳаш-паш дегунча бир йил ҳам ўтибди.

– Опа, Мансарамдан бир тус ўзга эмас. Хуллас, Тангри менга Мансарамни қайтиб берди, – деди мунший жий қувонч билан. Сўнг чақалокни эркалай бошлади: – Қани, ўзинг айт, сен Мансарамсан-а? Аммо бизни ташлаб кетмайсиз, хўпми, бўлмаса судраб олиб келаман. Бизни аёвсиз ташлаб кетган эди-я! Барибир тутиб келдик-ку, ё гапим нотўғрими? Қани, ўзинг айт, сен бизни ташлаб кетмайсан-а? Қаранг, опа, жавдир-жавдир қараяпти!

Шу ондан мунший жий орзулар кошонаси қуришни бошлаб юборди. Ҳою ҳаваслар ғолиб келиб, уни дунёнинг ишлари ўз комига тортиб кетди. Эй умр, ўзинг ғоят қисқасан, аммо орзуларингга чек-чегара йўқ. Ана, Тотарамни олайлик, ёруғ оламдан мосуво бўлаётган, туну кун ажал йўлига кўз тикиб ётган эди, чўккан чўпга ёпишар, деганларидек умид учқуни йилт этди-ю, бор кучи билан оёқ-қўлини баравар урмоққа бошлади.

Чўпга ёпишган ҳар ким қирғоққа чиқиб олганми?

25

Кунлар ўтаверди. Ҳаш-паш дегунча бир ой ҳам ортда қолди, бироқ мунший жий қайтмади, хат ҳам ёзмади. У қайтиб келмаса ҳолим не кечади деб Нирмала мудом қаттиқ қайғуда эди. У эримга нима бўлди, қаерларда юрганийкан, соғ-саломатмикан, деб қайғурмаётганди. У кўпроқ ўзини, айниқса, жажжи қизалоғини ўйлаб қайғурарди. Нима билан тирикчилик қилади? Ахир “Худо, Худо” деб ётаверган билан бўлмайди-ку. Қизалоқ нима бўлади? Қириб-қиртишлаб тўплаган пуллари ҳали унга-ҳали бунга деб аста-секин баракаси учмоқда эди, сарфлаган ҳар бир рупия унинг жонини суғуриб олгандек бўларди. Аламидан эрини қарғарди. Қизи уни олиб беринг, буни олиб беринг, деб йиғлайди, у эса қизини “шўрпешона”, “яшшамагур” деб аямай силтаб ташлайди. Бугина эмас, Рукминийнинг уйида туриш унга қаттиқ малол келмоқда эди, гўё у кекса қайинэгачисига сифиндидек.

Юрак туғёнга келганида овоз ҳам ўтдек куйдирувчан бўлади. Нирмала ғоят ширинсўз аёл эди, бироқ энди уни шаллақилар сафига бемалол кўшсак бўлаверади. Кун бўйи оғзидан аччик-тизиқ сўзлар тушмас эди. Унинг сўзларидаги латофат қаёққа ғойиб бўлди? Илгариги кўнгилчанлигидан асар ҳам қолмаганди. Бҳунгий қачонлардан буён шу хонадоннинг ишини қилиб келаяпти. Ўша-ўша оғир-вазмин.

Бироқ уззукун давом этувчи Нирмаланинг вайсақилиги унинг ҳам сабр косасини тошириб юборди. Бир куни у ҳам уйига равона бўлди.

Нирмала ҳаттоки жонидан ортиқ яхши кўрадиган қизалоғини кўришга тоқати йўқ эди. Ҳар икки гапнинг бирида силкиб ташлар, ҳаттоки баъзи пайтларда урарди ҳам. Рукминий йиғлаганча норасидани бағрига босар, ўпиб-ўпиб овулар эди. Маъсума қиз учун ундан бошқа қаноти остига олувчи нажоткор қолмаганди.

Нирмаланинг кўнглига хуш ёқадиган ягона нарса, бу – Судҳа билан гап сотиш эди. Бирон-бир нарсани баҳона қилиб, дугонасининг ёнига чиқиб кетарди. Қизини ўзи билан бирга олиб юришни истамасди. Илгари ўзларининг уйида турфа таомлардан тўйгунича еб-ичиб оларди-да, у ёққа бориб фақат ўйнаб-қулар эди. Энди у ёққа бориб, нуқул овқат сўрагани-сўраган эди. Нирмала унга ўқрайиб қарар, муштумини олайтириб дўқ қилар эди, барибир бола-да, уятни билармиди? Шунинг учун қизини ўзи билан олиб юрмайдиган бўлганди. Судҳанинг ёнида ўтириб у ўзини одамдай ҳис этарди, бирпас бўлса ҳам ғам-қайғуларини эсдан чиқарарди. Ичкиликбоз шароб билан хуморини босгани каби Нирмала ҳам Судҳанинг уйига бориб сал ўзига келарди. Асли ўз уйида кўриши керак бўлган нарсаларни у бу ерда кўриб, ўзича таажжубланиб кўярди. Уйида ҳар сўзидан захар томадиган, шаллақи хотин бу ерга келиб бутунлай бошқача бўлиб қоларди: тинмай қулар ва ҳазил-мутойиба қилар, яйраб-қувнарди. Уйида ёшлик паллаларидаги ҳар қандай ширин хотираларни эслаш учун имкон қолмаганди, Судҳаникида эса бир гапириб, ўн қуларди.

Бироқ шугина бахт ҳам унинг тақдирига ёзилмаган экан. Нирмала одатда туш ёки қиём пайти Судҳаникига келар эди. Бир куни юраги қаттиқ сиқилиб, у дугонасининг олдига эрталабданоқ келиб олди. Судҳа ювиниб-тарангани кириб кетган, шифокор жаноблари касалхонага, ишига жўнаш учун кийимларини алмаштираётган эди. Оқсоч ўзи билан ўзи овора эди. Нирмала дугонасининг хонасига борди-да, бемаллол ўтириб олди. У Судҳани бирон иш билан машғул, ҳали-замон келиб қолар деб ўйлади. Икки-уч дақиқа кутиб ўтирди-да, охири у жавондан бир сувратли китобни олди-да, сочлари турмагини ёйганча каравотда ётиб, сувратларни томоша қила бошлади. Шу орада шифокор соҳиб зарурат юзасидан Нирмала ётган хонага кириши керак бўлиб қолди, кўзойнагини қолдирган экан, чамаси. Ҳеч нарсадан беҳабар у ичкарига кириб келди. Нирмала юзини эшик томонга қаратиб, каравотда ётганди. Шифокор жанобларига кўзи тушиб, Нирмала сапчиб ўрнидан туриб ўтирди ва юзини яширганча, каравотдан тушиб туриб қолди. Доктор жаноблари қайтиб чиқаётиб чийпарда ёнида турганча деди:

– Мени кечиринг, Нирмала, бу ердалигингизни билмабман. Кўзойнагимни хонамда тополмай, бу ёққа кириб қидираётувдим. Қаерда ечиб қолдирганим сира эсимда йўқ, шунга кирган эдим.

Нирмала каравотнинг бош томонидаги столчага кўз ташлади, у ерда кўзойнак ғилофи ётарди. У олдинга интилиб ғилофни олди ва бошини эгган, сарийсини тўғрилаган ҳолда ийманибгина шифокор жаноблари томон қўлини узатди. Соҳиб Нирмалани илгари ҳам бир-икки марта кўрган эди, аммо у пайтларда ҳозиргига ўхшаш ҳиссиёт кўнглида пайдо бўлмаганди. Неча йиллардан бери юрагининг тубида асраб келаётган лакқа чўғ бугун озгина шамол эпкинидан алангага айланди. У кўзойнакни олгани қўлини чўзди – унинг қўли титрар эди.

Кўзойнакни олиб туриб ҳам чиқиб кета қолмади, ҳушини йўқотгандек бир жойда тураверди. Нирмала бу хилватдан ҳадиксираб, деди:

– Судҳа бирон ёкқа кетдиларми?

Шифокор жаноблари бошини эгиб жавоб берди:

– Ҳа, дарёга ғусл қилгани кетган эди.

Шундан сўнг ҳам шифокор жаноблари чиқиб кетмай, ҳамон жойидан жилмаётганди.

Нирмала такрор сўради:

– Қачон келадилар?

Шифокор жаноблари ҳам ўша алпозда жавоб қайтарди:

– Келиб қолса керак.

Шифокор жаноблари яна жойидан кимирламади. Унинг кўнгли алғов-далғов бўлиб кетганди, у сеҳрлангандек бир сўз айтишга ҳам мажоли етмай тек туриб қолди.

Нирмала яна деди:

– Сайр қилгани кетган бўлишлари мумкин. Бўпти, мен борай.

Таранг тортилган ип узилмай қолмас экан. Дарё соҳилига дуч келиб, қочаётган кўшиннинг журъати икки баравар ошиб кетади. Шифокор жаноблари бошини кўтариб, Нирмалага қаради ва ошиқона оҳангда деди:

– Йўқ, Нирмала, ҳозир келиб қолса керак. Кетмай тур энди. Ҳар куни Судҳани деб ўтирардинг, бугун мени деб ўтир. Айт-чи, қачонгача бу оловда ёнаман? Тўғриси айтсам, Нирмала...

Нирмала ортиқ қулоқ солмади. Назарида бутун дунё айланиб кетгандай, гўё бошига яшин келиб ургандай туюлиб кетди. У шошиб дорда осифлик турган чодирини тортиб олди ва чурқ ҳам этмай хонадан чиқиб кетди. Шифокор жаноблари уялганча лунжларини осилтириб туриб қолди. Жувонни тўхтатишга ҳам ё бирон нарса дейишга ҳам журъати етмади.

Кўча эшикка етиши ҳамон Нирмаланинг кўзи извошдан тушаётган Судҳага тушди. Судҳа ҳам уни кўрган заҳоти дугонаси томон талпинди ва нимадир сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, бироқ у гапиргунича бўлмай Нирмала зипиллаб жўнаб қолди. Судҳа бир лаҳза ҳайрон бўлиб туриб қолди. Нима гаплигига унинг ҳеч ақли етмади. Тавба, тавба! У шошиб ичкарига хонасига кирди ва ичкарида каравотда сўлжайиб ўтирган эрига кўзи тушди.

– Нирмала бу ерга кирганмиди? – сўради у.

Шифокор жаноблари бошини қашлаганча деди:

– Ҳа, кирувди.

– Оқсоч-қароллардан битта-яримтаси унга ҳеч нима демаганмиди? Мен билан гаплашмай, зипиллаб жўнаворди.

Доктор жаноблари қовоғини осилтириб, деди:

– Бу ерда унга ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ...

– “Ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ”. Менга қаранг, қулоғингизда бўлсин, Худо ҳақи, бир нарсани билиб қолсам, тўғри кўчага ҳайдаб чиқараман.

Шифокор жанобларининг аччиғи чиқди.

– Мен бирон кишининг бошқа бирон нарсага гапирганини кўрмадим ҳам, эшитмадим ҳам. У сени кўрмай қолгандир-да.

– Ҳм! Кўрмай қолганмиш. Унинг кўз олдида мен извошдан тушдим. У менга қараб ҳам қўйди, аммо ҳеч нарса демади. Шу хонага кирганмиди?

Шифокор жанобларининг кайфи уча бошлади, дудмол қилиб деди:
 – Нега кирмас экан?
 – Сизнинг шу ерда ўтирганингизни кўриб кетиб қолган бўлса керак. Демак, хизматкорлардан бири бир нима деган бўлиши керак. Минг қилса ҳам зоти паст-да, бировлар билан одамга ўхшаб гапиришни ҳам билмайди, жувонмарглар. Хай, Сундария, мундоқ олдимга кел-чи.

Шифокор:

– Уни нега чақирасан? Нирмала бу ердан тўғри кўча эшикка қараб кетди. Хизматкорларга бир оғиз гапиргани йўқ.

Судҳа:

– Қандай чиқди, сиз унга бир нима дегансиз, шундайми?

Шифокор жанобларининг юраги гурс-гурс ура бошлади.

– Мен нима дедим унга? Жинни-пинни бўлибманми?

Судҳа:

– Унинг келаётганини кўриб туриб ҳам ўтиравердингизми?

Шифокор:

– Мен бу ерда эмасдим. Меҳмонхонада кўзойнагимни қидираётувдим. У ёқда топилмагач, балки шу ерда ечиб қолдирган бўлсам керак деб ўйладим. Кирдим, қарасам, Нирмала ўтирибди. Мен чиқиб кетмоқчи бўлган эдим, у ўзи: “Бирон нарса керакмиди?” деб сўради. Мен унга, бундоқ қарасанг-чи, кўзойнагим шу ерда, дедим. Кўзойнак қаравотнинг бош томонидаги токчада экан. У кўзойнакни олиб, менга берди, бор гап шу.

Судҳа:

– Бас, сизга кўзойнакни бераётиб жаҳли чиққан-да, чиқиб кетган, шундайми?

Шифокор:

– Жаҳли чиққани йўқ, ўзи чиқиб кетди. Кетаётганда айтдим, ўтира туринг, хоним ҳозир келиб қолади, дедим. Ўтирмаса, нима, мен айбдорми?

Судҳа бироз ўйланиб турди-да, кейин деди:

– Ҳеч нарсани тушуниб бўлмапти. Мен бирров унинг олдидан ўтай-чи, нима гап бўлгани экан.

Шифокор:

– Борасан-да, шошиб нима қиласан? Бутун кун ётибди олдинда.

Судҳа чодрасига ўранар экан, деди:

– Юрагимга ғулғула тушиб қолди, тағин шошиб нима қиласан эмиш.

Судҳа тез-тез одимлаганча Нирмаланикига йўл олди ва беш дақиқа ичидаёқ етиб борди. Қараса, Нирмала ўз хонасидаги чорпояда ётиб йиғламоқда эди ва қизалоғи унинг ёнида турганча чучук тил билан дерди:

– Ойидон, нега йилайсиз?

Судҳа қизалоқни ердан олиб бағрига босди ва Нирмалага деди:

– Дугонажон, тўғриси айтинг, нима бўлди? Меникида сизга бирров бир нарса дедими? Мен ҳаммадан сўраб чиқдим, ҳеч ким ҳеч нарса айтмапти.

Нирмала ёшларини артиб, деди:

– Ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ, дугонажон. У ерда менга ким гапирарди, ахир?

Судҳа:

– Унда нега менга айтмайсиз, бекорга йиғламаяпсиз-ку ҳар ҳолда?

Нирмала:

– Шўрпешоналигимга йиғлаяпман, бошқа нимага ҳам бўларди!

Судҳа:

– Ўзингиз айтмасангиз, мажбурлаб айтдираман.

Нирмала:

– У нима деганингиз, дугонажон? Ахир айтдим-ку, менга ҳеч ким бир оғиз бир нарсани дегани йўқ, деб.

Судҳа:

– Худони ўртага қўйсам, айтасизми?

Нирмала:

– Қуймаган жонимни сиз ҳам қуйдирмасангиз-чи, айланай.

Судҳа:

– Агар тўғриси айтмасангиз, Нирмала, унда сизга мен айтаман: сиз мени ҳурмат қилмас экансиз. Шунча айланай-ўргилайларингиз тил учида экан. Мен сиздан ҳеч қачон ҳеч нарсани яширмаганман, сиз эса менга ишонмаяпсиз. Мен сизга ўзимга ишонгандек ишонардим, энди билсам, чучварани хом санаган эканман.

Судҳанинг кўзлари ғилт-ғилт ёшга тўлди. У қизалокни ерга қўйди ва эшик томон йўналди. Нирмала туриб унинг қўлидан ушлади ва йиғлаб деди:

– Судҳа, дугонажон, хоки пойингизни олай, бошқа сўраманг! Бекорга дилингиз оғригани қолади, ё бўлмаса юзқўрмас бўлиб кетамиз. Мен бахтиқаро бўлмаганимда, бу кунларга қолмасмидик. Энди Худодан биргина тилагим шуки, тезроқ менинг жонимни олиб қўя қолса. Бу кўргиликларимиз ҳам камга ўхшаяпти, Худо билсин, бу ёғи не бўлиб, не кечади.

Бу гапларнинг тагида не маънолар ётганини англаш ақлли Судҳага қийинчилик туғдирмас эди. Эри қитмирлик қилганига дилида заррача шубҳа қолмади. Унинг беҳаёлларча айтган сўзларию Нирмаланинг уни рад этишлари, бундан шифокор жанобларининг башараси жирканч тус олишини кўз олдига келтириб, Судҳанинг аъзойи бадани титраб кетди; бир оғиз сўз айтмай, она шер каби ғазабга тўлиб эшик томон отилди. Нирмала уни тўхтатмоқчи бўлди, бироқ бунинг уддасидан чиқолмади. Кўч очиб-юмгунча Судҳа кўчада пайдо бўлди ва уйи томон тез-тез юриб кетди. Нирмала эса келган жойида ерга ўтирди-да, ҳўнграб йиғлай бошлади.

26

Нирмала кун бўйи чорпояда чўзилиб ётди. Шу ётишда унинг мурдадан фарқи йўқ эди. На ғул қилди, на овқатланди. Кечга бориб иситмаси чиқди. Тун бўйи алангайи оташ бўлиб ётди. Эртасига ҳам ҳарорати тушмади. Ҳар ҳар замон-ҳар замонда сал ўзига келгандек бўларди. У чорпояда ётганча ҳаракатсиз кўзларини эшик томонга тикиб олганди. Чор-атроф – ичкари ҳам, ташқари ҳам кимсасиз, сув қуйгандай жимжит эди. У ҳеч нарсадан ташвишланмаётган, ҳеч кимни эсламаётган, ҳеч нарсадан қайғурмаётган эди. Мияси ҳам ишлашдан тўхтаб, қотиб қолганди.

Шу тоб қизалокни бағрида кўтарганча Рукминий унинг тепасига келди. Нирмала сўради:

– Йиғлайвериб сизни ҳам чарчатиб қўйгандир?

Рукминий:
– Йўқ, ғиқ этгани йўқ. Туни билан тинч ухлади. Судҳа бироз сут бериб юборган экан, ўшани ичирдим.

Нирмала:

– Сутчи сут ташлаб кетмадими?

Рукминий:

– Ташлаб кет десам, аввал қарзингизни тўланг, деди. Хўш, ўзингиз қалайсиз?

Нирмала:

– Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ. Кеча сал иссиғим чиқди, холос.

Рукминий:

– Дўхтир жаноблари чаток бўлибди.

Нирмала кўркиб сўради:

– Нима бўлибди? Тинчликми?

Рукминий:

– Тинчлиги шуки, жанозага тараддуд кўрилаяпти. Биров захар ичибди дейди, биров юраги уришдан тўхтаб қолибди дейди. Нима бўлганда ҳам Худонинг иши.

Нирмала чуқур ух тортди ва хиркироқ овозда деди:

– Эй Худо, Судҳа энди нима қилади? Қандай яшайди?

Шундай деб у йиғлаб юборди ва узок вақтгача пиқ-пиқ қилиб ётди. Охири ўрнидан турди-да, Судҳанинг олдига бориб, таъзия билдиришга аҳд қилди. Деворга суяниб тураркан, оёқлари қалт-қалт қиларди, бироқ бунга парво этмасликка уринди. Бу ердан бориб, Худо билсин, Судҳа эрига нималар демаган. Мен унга ҳеч нима демагандим. Ё айтганларимни бошқача тушундимми? Э вох! Қандай кўркам, қандай одобли одам эди, бирданига йўқ бўлиб қолса! Агар шунақа бўлишини Нирмала билганида эди, захар ютиб бўлса ҳам у гапларни ҳазилга буриб юборар эди.

Азбаройи бағритошлиги туфайли шифокор жанобларининг жон таслим қилганини ўйлаб, Нирмаланинг юраги пора-пора бўлмоқда эди. У Судҳанинг олдига йўл олди.

Жаноза бўлиб ўтганди. Ташқарида сукунат ҳукм суларди.

Уйда хотин-халаж тўпланганди. Судҳа ерда ўтириб олиб хўнграб йиғлар эди. Нирмалага кўзи тушиб, чандон уввос тортиб юборди ва келиб, унинг бўйнига осилди. Иккаласи анчагача кўз ёши қилди.

Хотинлар кетиб-кетиб, охири иккаласи ёлғиз қолганди, Нирмала сўради:

– Нима бўлди, дугонажон? У кишига сиз нималар дедингиз?

Судҳа дилидаги бу саволга бугун бир эмас, бир неча марта жавоб бериб бўлганди. Кўнглига таскин бўлган жавобни у Нирмалага ҳам айтди:

– Шунча тилимни тишласам ҳам бўлмади, дугонажон. Ғазабни кўзғатадиган гапга ғазабинг келади-да.

Нирмала:

– Нима дедингиз?

Судҳа:

– Кошки бу айтадиган гап бўлса. Лекин у киши ҳамма гапни миридан-сиригача айтиб солди. Устига-устак, мен ҳам оғзимга келганини қайтаролмадим. Бир гап кўнгилга келдимми, уни бўлган деб тушуниш

керак. Ойни этак билан ёпиб бўлмас, дейдилар-ку. Айтилган гап – отилган ўқ, уни қайтариб ҳам бўлмайди, ундан қайтиб ҳам бўлмайди. Хилватда бундай сўзни тилга олишнинг ўзи шуни англатадики, нияти бузук бўлган. Мен сиздан яшириб келардим, дугонажон, лекин унинг сизга зимдан қараб турганини бир неча марта пайқаган эдим. Ўшанда мен ҳам кўзимга шундай кўринган бўлса керак-да, деб қўя қолгандим. Ўғринча қарашнинг маъносини энди тушундим! Агар сиздан битта кўйлак ортиқ йиртган бўлганимда эди, сизни уйимга ҳечам келтирмаган бўлардим. Ҳеч бўлмаганда шундай қилардимки, сизга унинг кўзи тушмасди, бироқ эркакларнинг тилида бир гапу дилида бошқа гаплигини мен қаёқдан билай? Худонинг хоҳлагани бўлди, начора. Такдирга ёзилгани бўлгани учун бировдан хафа эмасман. Бойлиги илон бўлиб чаққан бойдан камбағаллик афзал эмасми? Оч қолиб рўза тутиш қаёқда-ю, заҳар солинган таом ейиш қаёқда!

Шу аснода шифокор жанобларининг укаси ва Кришна уйга кириб келди. Уй ичи қиёматга айланди.

27

Яна бир ой ўтди. Судҳа қайниси билан бирга учинчи куниёқ жўнаворди! Нирмала ёлғиз қолди. Илгари кулги-сухбатлар билан кўнгли ёзилар эди. Энди йиғлаш ҳам бир матоҳга айланиб қолганди. Соғлиғи кундан-кун ёмонлашиб борарди. Эски уйининг ижара пули талайгина эди. Иккинчи уйини арзонроққа олган эди. У танг бир кўчада жойлашганди, ичкарида яккаю ягона хонаю кафтдеккина сахн. На куёш ёруғи тузуккина тушади, на ҳаво юради. Димокқа гупиллаб бадбўй хид уриб туради. Таом масаласига келсак, пулинг бўла туриб гоҳо оч қоласан. Бозорни ким қилади? Уйда эри бўлмаса, овқат қилишга кимнинг қўли борарди? Аёл киши учун кунда қозон осишга не ҳожат? Бир кун овқат қилиб олса, икки кун қозон сувга ташлаб қўйилади. Қизалоғига ҳам янги ҳолва ёки нон билан қаноатланишга тўғри келарди. Бу аҳволда соғлиққа путур етмай нима қилсин? Ғам-ташвиш, қайғу-алам, қўл учида кун кўриш – бир кунлик бўлганда-ку баҳарнав эди. Қаёқда, ҳаммаси бало-қазодай баравар босиб тушади. Боз устига Нирмала дори ичишдан кўлини ювиб, қўлтиғига суртиб қўйган эди. Бошқа иложи ҳам йўқ эди-да. Озгина пулга егулик олсинми ё уни дорига сарфласинми? Кундан-кун шўрлик жувоннинг эти қочиб борарди.

Бир куни Рукминий деди:

– Келин, бу аҳволда қачонгача суякларингизни каравотга ишқалаб ётасиз? Сендан ҳаракат, мендан баракат. Юринг, биронта табибга кўрсатиб келай сизни.

Нирмала тушкун оҳангда деди:

– Умри йиғи билан ўтадиган одамнинг ўлгани яхши.

Рукминий:

– Чақирган билан ажал келармиди.

Нирмала:

– Чақирмасдан келадиган ажал чақирганда нега келмасин? У узоқ кутдириб қўймайди, опагон. Неча кун юрсам, шунча йилга чақаверинг.

Рукминий:

– Сал ўзингизни қўлга олинг, келин. Дунёга келиб ҳали нима кўрибсиз?

Нирмала:

– Агар шу кунгача кўрганларимни кўрган дейдиган бўлсак, тўйиб кетдим дунёсидан ҳам. Мен сизга айтсам, опажон, мана шу қизалокнинг меҳрию сеҳри ушлаб турибди мени. Бўлмаса аллақачонок у дунёга равона бўлардим. Бу шўрликнинг пешонасига нима ёзилган экан, билмадим.

Иккала аёл йиғлай бошлади. Бу ёқда Нирмала чорпоядан маҳкам ушлаб ўтираркан, Рукминийнинг юрагидан иттифоқо унга нисбатан раҳм-шафқат булоғи кўз очди. Адоватдан ном-нишон қолмади. Агар Нирмала уни чақириб қолгудек бўлса, қилиб турган ишини ташлаб чиқади. Ёнида соатлаб ўтирганча қадимги ҳинд ривоятларию до-стонларидан ҳикоя қиларди. Нирмала иштаҳа билан ейиши учун у ёқтирадиган овқатлардан қилиб берарди. Аҳён-аҳёнда Нирмаланинг кулганига кўзи тушгудек бўлса, Худога қатла-қатла шукурлар қиларди. Қизалокни-ку, ер-кўкка ишонмасди – у ухласа ухлайди, турса – ту-ради. Қизалок энди унинг ёруғ дунёдаги кўрар кўзи, ёник чироғига айланганди.

Рукминий бироз сўлиш олиб деди:

– Келин, нега бунча норози бўлаверасиз? Худо хоҳласа, уч-тўрт кундан кейин ҳеч нима кўрмагандай бўлиб кетасиз. Икковимиз бирга бугун табибга борайлик. Нафаси ўткир дейишяпти.

– Опажон, энди менга ҳеч қандай табибнинг нафаси қор қилмайди. Сиз мени деб овора бўлманг. Қизимни сизга ишониб топшириб кетаяп-ман. Агар соғ-саломат униб-ўсса, бирон тагли-тугли одамга узатарсиз. Мен ҳаётимда унинг учун ҳеч нарса қилолмадим, фақат уни дунёга келтириб қилган гуноҳимни айтмаса! Қариқиз бўлиб ўтса-ўтсин, ис-тасангиз заҳар бериб ўлдинг, аммо зинҳор ёмон одамга берманг – сиздан биттаю битта ўтинчим шу. Мен сизга хизмат қилмадим, шуни ўйлаб хафа бўлиб кетаман. Бахтиқаролигим шундаки, бирон тирик жонга бахт улаша олмадим. Кимгаки соям теккан бўлса, ўша одам мусибатга йўлиқиб барбод топди. Агар ноҳос эрим келиб қолсалар, илтимос, бу жафокаш ва жафокор хотиннинг гуноҳини кечиринг, деб айтинг.

Рукминий йиғлаб деди:

– Келин, сенинг ҳеч қандай гуноҳинг йўқ. Худони ўртага солиб айтаманки, сенга нисбатан кўнглимда заррача кир ҳам, кин ҳам йўқ. Аммо доим устингдан маломатлар ёғдирдим. Бунинг учун ўла-ўлгунимча пушаймон қиламан.

Нирмала унга миннатдорона деди:

– Опажон, бетга айтганининг заҳри йўқ, дейдилар. Эрим менга доим шубҳа билан қараб келдилар, лекин мен ҳеч қачон у кишининг юзларига солиб таъна қилмадим. Бўлар иш бўлиб, бўёғи сингган эди.

Нирмала тез-тез нафас ола бошлади. Кейин каравотга ётди ва қизига шундай бир нигоҳ билан қарадики, бу қарашда бошидан кечган барча мусибатлар учун ўзининг айбдорлигига иқрорни уқиш мумкин эди, буни овоз чиқариб айтишга-да унинг мажולי етмас эди.

Уч кунгача Нирмаланинг кўзларидан ёш оқиб ётди. У на биров

билан гаплашар, на бировнинг гапини эшитар эди. Фақат йиғлар эди, холос. Дунёда бундан ортиқ азоб бўлиши мумкинми?

Тўртинчи кун кечки пайтда мусибат достони ўз ниҳоясига етди. Барча ҳайвоноту паррандалар ўз масканларига қайтаётганда Нирмаланинг кун бўйи овчилар милтиғига чап бера-бера, йирткич кушлар чангалидан қоча-қоча ва қаттиқ шамолу бўронлар шиддатини енга-енга ҳолдан тойган ва яраланган жон куши ҳам ўз ошиёни томон учиб кетди.

Маҳалла одамлари тўпланди. Маййит ташқарига олиб чиқилди. Мотам гулханини ким ёқади – шу муаммо кўндаланг бўлди. Одамлар нима қилишни билмай, ҳайрон бўлиб турганида тўсатдан чодрасига ўранган бир кекса йўловчи улар олдига келиб тўхтади. Бу мунший Тотарам эди.

ҚАДИМГИ ҲИНД ҲИКМАТЛАРИ

БОСИҚЛИК ВА БАДЖАҲЛЛИК ҲАҚИДА

Яхши одамнинг юраги, унга ҳар қанча азоб беришса ҳам, бир хилда ураверади, ахир ёнаётган бир тутам сомонни ташлаган билан уммоннинг харорати ўзгариб қолмайди-ку.

* * *

Сабр-қаноат ожиз учун фазилят, кучли учун зийнатдир.

* * *

Илон эски пўстини ташлагандай, ўзидаги қаҳр-ғазабни улоқтириб юбора олган киши ҳақиқий инсондир.

* * *

Кимдир ҳар ойда, доим хайру эҳсон қилади, кимдир бировга ҳеч қачон қаттиқ гапирмайди. Қай бири улуғроқ? Албатта, дилозорлик қилмайдигани.

* * *

Нобакор кимса қўлида тинчлик шамшири бор одамни нима қила оларди? Олов ҳам ямлашга хашак тополмай қолганида ўз-ўзидан пастлаб, ўчиб қолади.

* * *

Майинлик майинларни енгади, майинлик жоҳилларни ҳам енгади. Майинлик билан ҳар қандай одамнинг қалбига йўл топиш мумкин. Майинлик ҳамма нарсадан кучлидир.

Светлана АЛЕКСИЕВИЧ

(1948 йили туғилган)

УРУШ АЁЛЛАР ИШИ ЭМАС

Хужжатли қисса¹

*Рус тилидан
Мирнўлат МИРЗО ва
Абдуҳамид ПАРДАЕВ таржимаси*

“Онамнинг бағрига ёлғиз мен қайтдим...”

Москвага, Нина Яковлевна Вишневская хузурига кетяпман. Бу аёл ҳақида ҳозирча ёндафтарчамда атиги бир саҳифа маълумот бор: ўн етти ёшида фронтга отланган, бешинчи армиянинг ўттиз иккинчи танк бригадаси биринчи батальонида санитария инструктори вазифасида жанг қилган, Прохоровка остонасидаги машҳур танклар жангида қатнашган. Урушдан кейин комсомоллик фаолияти билан шуғулланган. Борисов шаҳрини озод қилган ўттиз иккинчи танк бригадаси ҳақида салмоқли маълумотлар тўплаган шу шаҳарлик изқуварлар уни топишда ёрдам беришди. Газетада асаримдан бир неча марта парчалар эълон қилингандан кейин, айниқса, мактаб ўқувчиларидан кўплаб хатлар кела бошлади. Шу тариқа ҳеч қутилмаганда кўнгилли ёрдамчиларни топдим.

Ўнлаб манзиллардан қайси бирини танлаш керак, деган масала кўндаланг турарди. Бу ишга киришганда, кимни учратмай хотираларини ёзиб олардим. Тез орада маълум бўлдики, ҳамманинг хотираларини ёзиб олиб бўлмайди, маълумотларни саралаш ва тўплашнинг бошқача усули зарур. Мавжуд манзилларни саралаб, олдимга шундай вазифа қўйдим: имкони борича турли ҳарбий касбдаги аёлларнинг хотираларини ёзиб оламан. Бинобарин, ҳар биримиз ҳаётга ўзимизнинг касб-коримиздан келиб чиқиб ёндашамиз. Бундай тахмин шартли эканига қарамай, мантқдан холи эмасди: ҳамшира ҳам, новвой ҳам, десантчи аёл ҳам, учувчи аёл ҳам, автоматчилар бўлинмасига командирлик қилган аёл ҳам урушни ўзига хос тарзда бошдан кечирган. Урушда уларнинг ҳар бири ўзгача манзараларнинг гувоҳи бўлган; уруш деса, биттасининг кўз олдига жарроҳлик столи келади: “Қанчадан-қанча аскарларнинг қўл-оёғи кесиб ташланганини кўрганман... Ҳатто

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

қаерлардадир кўл-оёғи бутун эркак борлигига ҳам ишонгим келмасди. Назаримда, уларнинг бари яралангандай ёки ҳалок бўлгандай эди...” (Демченко А.С., катта сержант, ҳамшира); яна кимдир дала ошхонасининг қозонини эслади: “Жангдан кейин баъзида ҳеч ким қолмасди... Қозонни тўлдириб бўтқа ёки шўрва пиширасан, бироқ ейдиган одам топилмайди...” (Зинин И.Н., оддий аскар, ошпаз); кимнингдир кўз олдида учувчининг кабинаси пайдо бўлади: “Лагеримиз ўрмонда жойлашганди. Мен парвоз қилиб қайтиб келгач, ўрмонга боришга аҳд қилдим, ёз пайти, ертўламит бор эди. Сўқмоқ бўйлаб кетарканман, немис аскарининг жасадига дуч келдим... Ишонсангиз, кўрқиб кетдим. Бир йилдан буён жанг қилаётганимга қарамай, ҳали бирон марта ўликни кўрмагандим. Ҳавода парвоз қилаётганда билинмайди. Ҳамма ёқ аланга ичида, вайрон бўлаётир... Самолётда парвоз қилаётганда хаёлингдан фақат нишонни топиб бомбардимон қилиш ва ортга қайтиш керак, деган фикр ўтади. Шу боис марҳумларга дуч келмагандим. Кўркув нима эканини ҳам билмасдим...” (Бондарева А.Г., гвардия лейтенанти, катта учувчи). Партизан аёл кўз олдида эса энг аввало гулхан келади: “Гулханда нон ҳам пиширардик, овқат ҳам қилардик, чўғи қолса, ким ғилофини, ким эса пойабзалини, хуллас нам тортган нимаики бўлса, қуритарди...” (Висоцкая Е. Ф.).

Танк қисмларида асосан эркаклар санитар инструктор бўлган, ниҳоят, шундай иш билан шуғулланган аёл кишини топдим!

Нина Яковлевна Вишневскаядан мактуб олгач, дарҳол йўлга тушдим.

Купеда уч киши кетяпмиз. Чойхўрлик. Ўз-ўзидан гап гапга уланади.

– Бирон ўткирроқ ичимлик бўлса, чакки бўлмасди-ю, лекин мумкин эмас. Шифокорлар тақиқлашган. Юрагим заифроқ... Жисмоний меҳнат билан кўпроқ шуғулланиш керак, дейишади. Асабни бузадиган ишлар кўп, лекин жисмоний ҳаракат кам.

– Яқинда менинг ҳам тобим қочиб қолди. Яхшиям далаҳовлим бор. Ҳар ким ҳар нарсадан нажот излайди. Кимдир эрталаб югуради, кимдир тош кўтаради, мен эса далаҳовлидаги ишлар билан овунаман...

– Менинг қизим шифокор... Невропатолог. Айтишича, одамлар ҳозир кам кулар эмиш, кам хурсанд бўлармиш. Оқибатда инсон танаси зўриқар экан. Яхши эмас...

– Ҳеч вақтимиз етмайди-да... Ҳамиша қаёққадир ошиқамиз. Урушдан кейинги йилларда, ёшлик пайтларимизда: егани ҳеч вақо йўқ, ҳар доим ҳам шакар билан чой ичолмайсан, лекин жамулжам бўлсак – даврамиз шодликка тўларди. Тез-тез йиғилардик, жўр бўлиб ашула айтардик... Ҳозир эса ҳатто ёшларнинг ҳам боши ҳадеганда ковушавермайди...

Исмими эслаб қоламан: юрагидан шикоят қилаётган Николай Борисович. Наригиси – Кочетков: “Мени фамилиямни айтиб чақиришади. Ота-онам ажойиб иш қилишган – синглимга Электрика деб, укамга Рубин, менга эса Мир, деб ном қўйишган. Мир Калистратович... Приёмник деб исм қўйишмагани учун ҳам раҳмат... У пайтларда давр шундай эди, ҳамма техникага маъбуддай сиғинарди. Эндиликда эса фазовий кемалар ишлаб чиқаряпмиз, лекин Ксения, Наталья, Евдокия каби исмларни қўйиш одат тусини олди...”

Иккаласи ҳам жанг қилган – камзулларида орден-медаллар шодаси.

– У қийинчиликларни ёшлар билишмайди...

– Билишади. Улардан беҳуда ранжиймиз.

– Йўқ, улар билишни хоҳламайди, чунки ёшларни енгил турмушга ўргатиб қўйганмиз. Ўзимизни тўрт томонга уриб, уларни ҳамisha авайлаб келганмиз. Биз ҳақимизда улар нимани билишади? Ҳаётимиз тўғрисида-чи?..

Бу савол, албатта, менга ҳам қаратилган. Кимнинг олдига, нима учун кетаётганимни сўзлайман...

– Сизга шуни айтмоқчиман, азизам, – деди Николай Борисович қошиқ билан столни асабий тақиллатиб, (билишимча, у урушда сапёрлар батальонининг командири бўлган). – Ходимлар бўлимидаги бир нодон сапёрлар бўлинмасининг командири бўлган икки қизни менинг олдимга юборганда, қаттиқ норози бўлишларига қарамай, икковини ҳам ортига қайтариб юборганман. Улар олдинги маррада сапёрлар бўлинмасига командир бўлишни, миналанган майдондан ўтишни хоҳлашганди.

– Уларни нега қайтариб юбордингиз? – деб сўрайман.

– Бир неча сабабларга кўра. Биринчидан – бу қизларнинг ишини уддалайдиган рисоладагидек сержантларим етарли эди, иккинчидан – мен уларни жуда яхши билардим, улар архитектура институтимизнинг толибалари эди. Бирга ўқиганмиз. Фронтнинг олдинги чизигида аёлларнинг қиладиган иши йўқ, деб ҳисоблардим. Бунинг учун биз эркаклар бормиз, яна билардимки, иш билан банд одамларга ортиқча ташвиш ортираман: бу қизлар учун алоҳида блиндаж тайёрлаш, командирлик қилишлари учун аёлларга тааллуқли лаш-лушларни шай қилиб бериш керак.

– Демак, сизнингча, қизлар урушда фақат ортиқча даҳмаза бўлган экан-да?

– Йўқ, бундай демокчи эмасман. Тарихни эсга олсак, рус аёллари эрини, ака-укасини, ўғлини нафақат урушга кузатган, оҳ-воҳ қилган, шунингдек, уларни кутган, керак пайтда уларнинг сафидан жой олган. Ярославна қалъа деворига кўтарилиб, душман бошига қайноқ қатрон қуйгани тарихдан маълум. Лекин хотин-қизларнинг жанг қилаётгани биз эркакларнинг ҳамиятимизга тегарди, айниқса мен андиша қилардим... Мана бир мисол. Биз чекиняпмиз. Куз пайти, ёмғир шаррос қуймоқда. Йўл бўйида ҳалок бўлган қиз ётибди... Санитария инструктори... Жуда гўзал қиз, афсуски, узун сочлари лойга қоришиб кетган... Бу даҳшатли қирғинбаротда, лойгарчилик, бошбошдоқлик шароитида сафимизда аёл кишининг ҳам борлиги сира ақлга сиғмасди. Мен урушда ўлимга жуда кўп дуч келганман, лекин ўша қизнинг жасади ҳамон кўз ўнгимда...

– Бугун шуларни эслаш шартми? – ажабланади Кочетков. – Бизнинг ҳамшираларимиз қамалда қолганларида душманни ўққа тутганларини тушунса бўлади, чунки норасидадай ожиз бўлиб қолган ярадорларни ҳимоя қилишган. Бироқ икки жувон бетараф майдонда қўлида мерганлар милтиғи билан кимнидир ўлдириш учун эмаклаб борар экан – бу “ов”дан ўзга нарса эмас... Аслида ўзим ҳам мерган бўлганман, ўзим ҳам отганман... Лекин мен эркакман...

– Мерган қизлар ҳам кўчада дуч келган одамни эмас, душманни ўлдирган-ку?

– Билмадим, билолмадим, – гапимни илиб кетади Кочетков. – Бундай аёл билан эҳтимол, разведкага борган бўлардим, бироқ сира уйланмасдим... Асло... Хотиним мерган бўлишини тасаввур ҳам қилолмайман.

Аёл деганда одатда кўз олдимизга она, келинчак келади. Немис асирларини шахримиз кўчаларидан қандай олиб ўтишганини укам айтиб берганди, улар болалик қилиб, асирларга қарата чўзмалардан майда тош отишган. Онам кўриб қолиб, укамни шапатилаб урган. Кўчадан асирлар – Гитлер урушнинг охирида сафарбар этган ўсмир йигитлар ўтиб борарди. Укам етти яшар бола эди, лекин онам асир немисларга тикилиб йиғлаганини эслаб қолган: “Сизларни гўдак ҳолингизда урушга жўнатган оналарнинг кўзи кўр бўлсин!” Уруш – эркакларнинг иши. Жасоратини дoston қилса арзийдиган эркаклар наҳотки оз бўлса?

– Лекин қизлар одам ўлдиришни хуш кўрганлари учун урушга бормаган. Бу мамлакат учун, халқ учун ҳалокатли палла эди. Кўнгилли бўлиб хизмат қилишни ҳатто профессорлар ўтинишган... – ҳаяжонланади Николай Борисович. – Қизлар қалб амри билан урушга отланганини унутманг, кўрқоқ ўз хоҳиши билан ҳеч қачон фронтга бормайди. Улар довюрак, бебаҳо қизлар эди. Дейлик, ярадорни жанг майдонидан олиб чиқиш нима дегани? Ҳозир айтиб бераман... Биз ҳужумга ўтдик, душман эса пулемётдан ўкка тутди. Бутун батальон тутдай тўкилди... Ҳамма ётибди... Ҳамма ҳам ҳалок бўлмаган, аксарият яраланганди. Немислар ёмғирдай ўк ёғдираётир. Ҳеч ким кутмаган бир пайтда траншеядан олдин битта, кейин иккинчи, учинчи... қиз чиқиб келади... Улар ярадорларнинг жароҳатини боғлаб, судраб кета бошладилар, аввалига ҳатто немислар ҳам ҳайратдан тошдай қотиб қолишди. Кечки соат тўққизларга бориб қизларнинг ҳаммаси оғир ярадор бўлди, лекин ҳар бири беш-олтитадан ярадорни қутқарди. Уларни камдан-кам мукофотлашарди, урушнинг дастлабки йилларида ҳаммага ҳам мукофот берилмасди. Ярадорни жанг майдонидан шахсий қуроли билан олиб чиқиш талаб қилинарди. Тиббиёт бўлимида биринчи навбатда ярадорнинг қуроли қани, деган савол бериларди. Дастлабки йилларда қурол етишмасди. Милтик, автомат, пулемёт – буларни ҳам жанг майдонидан олиб чиқиш керак. Қирқ биринчи йилда жангчининг ҳаётини сақлаб қолгани учун мукофотлаш тўғрисида икки юз саксон биринчи буйруқ чиқди: жанг майдонидан шахсий қуроли билан олиб чиқилган оғир ярадор аскарларга – “Жанговар хизматлари учун” медали, йигирмата ярадорни қутқарганларга – “Қизил Юлдуз” ордени, қирқта аскарни қутқарган бўлса, – “Қизил Байроқ” ордени, саксон ярадорни қутқаргани учун – “Ленин” ордени бериларди. Жангда беш-олти кишини қутқариш қанчалик машаққат эканини сизларга сўзлаб бердим...

Кочетков чекиш учун йўлакка чиқди. Биз Николай Борисович билан юзма-юз қолдик.

– Фронтдаги қизлар орасида чиройлилари кўп эди, – гапида давом этади у. – Лекин биз уларга аёлга қарагандай қарамасдик. Уларни дўсту кадрдон деб билардик.

– Уларни ёқтирмасмидингиз?

– Йўқ, ундай эмас. Улар бизни жанг майдонидан олиб чиқадиغان ҳамшираларимиз эди. Менинг ўзимни икки марта жанг майдонидан олиб чиқишган. Уларга қандай ёмон кўз билан қарай? Биродаримга турмушга чиқмайсизми, деб таклиф қилган пайтларимиз бўлган. Уларни туғишган синглимиздай эъозлардик...

– Урушдан кейин-чи?

– Уруш тамом бўлгач, улар мутлақо ҳимоясиз қолишди... Мана,

менинг хотиним. Жуда оқила аёл, ўттиз беш йилдан буён орамиздан қил ҳам ўтмайди. Урушда қатнашган қизларга муносабати эса яхши эмас. Айтишича, улар урушга эр ахтариб кетишган, гўё ҳаммасининг қилмаган иши қолмаган. Лекин аслида, рост айтяпман, улар покиза қизлар эди. Урушдан кейин ҳар биримиз ўз йўлимиздан кетдик... – Николай Борисович ўйга толади. – Буни тушунмайсиз. Урушнинг қир-қирларидан, битлаган кийим-кечакларидан, даҳшатли ҳалокатлардан кейин гўзалликка, гўзал аёлларга ташна эдик. Менинг дўстим бўларди, уни фронтда жуда чиройли бир қиз яхши кўрарди. Ҳамшира. Лекин урушдан кейин унга уйланмади, қайтиб келиб, оддийгина қиз билан турмуш қурди. Афсуски, бахтсиз турмуш кечиряпти... Ҳозир ўша ҳамширани эслайди, у нафақат ёстиқдош, балки чинакам дўст бўларди. Бироқ урушдан кейин унга уйланишни хоҳламади. Ахир тўрт йил мобайнида фақат товони ейилган этигу эркакларнинг пахталик шимида кўриб юрган-да... Дўстим эса урушни тезроқ унутишни истарди. Биз ҳаммасини унутишга интилардик. Ўзимизнинг қизларни ҳам унутдик...

Поездда мана шундай кутилмаган суҳбат бўлиб ўтди.

...Метродан чиқишим билан Москвага хос одатий ҳовлига кирдим. Ёздагига нисбатан қишда улар нима учундир бир-биридан кўпроқ фарқ қилади. Гўё ҳар бирига кўзга кўринмас рассом беркиниб олади-ю, дов-дарахтлар, ўриндиқлар, болаларнинг майдончалари, арғимчоқларни оқ рангга бўяб чиқади. Фаройиб мусаввирларнинг ҳар бири алоҳида ишлагани учун ҳовлилар турли кўриниш ҳосил қилади. Бу ҳовлида қалам тебратган рассом ҳам ўзига хос йўл тутган: арғамчилар катта дўмбирани эслатади, дарахтлар эса қори куралмаган ғарамдай, гўё рассом шошгану, нияти ва кайфияти йўқлигидан расмни чизиб улгурмагандай. Мен учун бирон одам билан учрашув уйига кирмасимдан бошланади. Хаёлимда унинг қиёфаси шаклланишида мазкур ҳовли ҳам ўзига хос ўрин тутди. Телефонда ажабланган овоз янграйди: “Етиб келдингизми? Тўғри бизникига келаяпсизми? Ветеранлар кенгашида ҳеч нарсани аниқлай олмайсизми? У ерда мен ҳақимда барча маълумотлар бор”. Тасаввур қилишга, танишишга ошиқаман. Ҳаёт эса баландпарвоз тасаввурларимни ҳамиша синовдан ўтказди. Сира шафқат қилмайди.

Эшикни тўладан келган паст бўйли аёл очди. Бир кўлини саломлашиш учун эркакчасига менга узатди, иккинчи кўлини жажжи набираси ушлаб олган. Боланинг хотиржамлигига қараб бу хонадонда бегона одамлар тез-тез меҳмон бўлишига кўникиб кетишганини пайқайман.

Нина Яковлевна мени ўз хонасига бошлайди.

– Олдиндан огоҳлантирмаганингиз чакки бўлди-да, тайёргарлик ҳам кўрганим йўқ...

– Балки шуниси тузукдир. Энг муҳим воқеаларни эслайсиз...

– Газеталардан қирқиб олган материалларим бор. Бизнинг ўттиз иккинчи танк бригадамиз ҳақида кўп ёзишган. Уларни сизга бераман...

Хизмат хоналари каби кенг хона. Ортикча ҳеч вақо йўқ, фақат китоблар, асосан ёдномалар, йириклаштирилган бирталай жанговар фотосурат, танкчилар киядиган қалпоқ буғунинг шоҳларига илинган, ялтироқ столча устида эса “Ҳарбий қисм аскарларидан”, “Танк билим юртининг курсантларидан” деган ёзувли эсдалик лавҳалар бириктирилган қатор митти танклар... Мен билан бирга диванда ҳарбий либосда

учта кўғирчок “ўтирибди”. Ҳатто хонадаги парда ва гулқоғозлар ҳам камуфляж рангида.

– “Уйингни нима учун музейга айлантирдинг?” дея кўшнилари ажабланишади. Мен эса ҳаётимни буларсиз тасаввур қилолмайман, – дейди Нина Яковлевна.

Набирасини кўшни хонага чиқариб юборгач, мен магнитофонни ёкаман.

Нина Яковлевна Вишневецкая, старшина, танк батальонининг санинструктори:

“Танк кўшинларига қизларни истар-истамас олишарди. Ҳатто сира олишмасди, деса ҳам бўлади. Мен қандай тушиб қолдим, дейсизми? Биз Калинин вилоятининг Конаково шаҳрида яшардик. Энди саккизинчи синфни тугатиб, тўққизинчига ўтиш имтиҳонларини топширгандим. Уруш нима эканини у пайтларда билмасдик, аллақандай ўйин, деб ўйлардик. Ғалати воқеадай туюларди...”

Биз коммунал хонадонда, бир неча оила ёнма-ён яшардик ва ҳар куни кимдир урушга йўл оларди: Петя амаки, Вася амаки... Биз болалар уларни қизиқсиниб, завқ билан кузатардик. Уларнинг ортидан поездгача борардик, мусиқа садолари остида хотинлар кўз ёши қиларди, буларнинг барчаси бизни ваҳимага солмасди, балки завқ бахш этарди. Биз ҳам дафъатан поездга ўтириб, жўнаб кетишни истардик. Уруш, бизнинг назаримизда, узоқ-узоқларда бўлаётганди. Ҳарбийларнинг тугмалари ялтирашини ёқтирардим. Мен санитар навбатчилар курсига қатнай бошлагандим, лекин ҳаммаси аллақандай эрмакка ўхшарди... Кейин мактабни ёпиб қўйишди ва бизни мудофаа иншоотларини куришга сафарбар этишди. Кенг даладаги омборхонага жойлаштиришди. Биз ҳатто уруш билан боғлиқ ишга кетаётимиз, дея ғурурланганмиз. Бизни нимжонлар батальонига бириктиришди. Эрталабки саккиздан кечки саккизгача, кунига ўн икки соатлаб ишлардик. Танкларга қарши хандақ қазирдик. Атиги ўн беш-ўн олти ёшли қизлар ва болалар... Бир куни иш пайтида кимдир “Ҳаво ҳужуми! Немислар!” дея кичкириб қолди. Катта ёшдагилар панага қараб югурди, биз учун немис самолётлари, немисларнинг ўзларини кўриш қизиқ эди. Улар қузғундай шитоб билан учиб ўтиб кетди, яхши илғай олмадик. Лекин бироздан сўнг орқага қайтиб, биз томонга пастлаб учиб кела бошлади. Самолётлардаги қора хочларга кўзимиз тушди. Ҳеч қандай кўрқув йўқ, фақат қизиқиб кузатамиз. Бирдан пулемётдан ўққа тута бошлашди, бирга ўқийдиган ва ишлайдиган тенгдошларимиз бирин-кетин ер тишлади. Биз тошдай қотиб қолдик, нималар рўй бераётганини англай олмай хайрон эдик. Ҳамон жойимиздан жилмай кузатардик, ниҳоят, катталар келиб бизни ерга ётқизишди, ўшанда ҳам кўрқув нималигини билмаганмиз...

Кўп ўтмай немислар шаҳарга жуда яқин келиб қолди, тахминан ўн километрлар масофада эди. Ватанни ҳимоя қилишимиз керак деган қарорга келиб, биз, қизлар ҳам ҳарбий бўлимга отландик. Ҳаммани ҳам олишмади, асосан чидамли, бақувват қизларни, энг аввало ўн саккиз ёшга тўлганларни олишди. Бир капитан танк қисми учун қизларни саралаётганди. Менинг илтимосимга кулоқ ҳам солмади, чунки ўн етти ёшда эдим, боз устига жуссам ҳам кичик.

– Пиёда аскар ярадор бўлса, ерга йиқилади, – дея менга тушунтирди у. – Унинг ёнига эмаклаб бориб, жароҳатини боғласа ёки пана жойга судраб кетса бўлади. Танкчи эса бошқа масала... Танк ичида ярадор

бўлса, люк орқали тортиб олиш керак. Сен ярадорни танк ичидан чиқариб ола биласанми? Танкчилар жуда барваста бўлади. Танк устига чиқишга чоғланганингда тинмай ўққа тутишади, снаряд парчалари визиллаб учеди. Ёнаётган танкни ҳеч кўрганмисан?

– Ахир бошқалар каби мен ҳам комсомол аъзоси-ку? – йиғламсираб дедим мен.

– Албатта, сен ҳам комсомолсан. Лекин жуда кичиксан-да...

Санитар навбатчилар курсларида ва мактабда бирга ўқиган дугоналарим новча, чайир қизлар бўлгани учун уларни қабул қилишди. Улар фронтга кетиб, мен қолаётганим жуда алам қилди.

Ота-онамга ҳеч нарса. Уларни кузатгани чикқанимда, қизларнинг раҳми келиб, мени машина кузовидаги брезент тагига бекитиб қўйишди. Усти очиқ машинада йўлга тушдик, бошимизга ҳар хил – қора, кўк, қизил дуррачалар ўраб олганмиз. Шура Кисилева ўзи билан ҳатто гитара ҳам олган. Машинада кетиб боряпмиз, окоплар кўзга ташлана бошлади, жангчилар бизни кўриб: “Артистлар келишди! Артистлар!” дея ҳайқира кетишди. Бундан роса ранжидик ҳам, фронтга жанг қилгани кетаётган бўлсагу бизни артистга чиқариб қўйишса...

Штабга етиб келдик, капитан саф тортинглар, дея буйруқ берди. Мен сафнинг охиридан жой олдим. Қизларнинг кўлида керакли нарсалари бор, менда эса ҳеч вақо йўқ. Рўмолнинг ўрнига бошимга онамнинг кофтасини ташлаб олганман. “Лоақал мана буни ушлаб тур”, дея Шура менга гитарани тутқазди.

Штаб бошлиғи чиқиб келди, капитан унга юзланди:

– Ўртоқ подполковник! Хизматни ўташ учун ўн иккита қиз ихтиёрингизга келди.

Подполковник бизни кўздан кечириб шундай деди:

– Ўн иккита эмас, роппа-роса ўн учта-ку.

Капитан эса яна такрорлади:

– Йўқ, ўн иккита, ўртоқ подполковник, – қизлар ўн иккита эканига унинг ишончи комил эди. Аммо синчиклаб назар ташлагач, дарҳол менга юзланиб: – Қаёқдан келиб қолдинг? – деб сўради.

Мен дадил жавоб бердим:

– Жанг қилгани келдим, ўртоқ капитан.

– Қани, бу ёққа ўт-чи!

– Дугонам билан бирга келдим...

– Дугонанг билан ракс тушгани борасан. Бу ерда эса уруш кетяпти...

Яқинроқ кел-чи.

Онамнинг кофтасини бошимга ташлаган кўйи уларнинг ёнига бордим. Санитар навбатчилик қилган пайтимда олган гувоҳномамни кўрсатиб, ялина бошладим:

– Жон амакилар, ишонинглар, мен жуда бақувватман, ҳамшира бўлиб ишлаганман, қон топширганман. Илтимос...

Улар ҳамма ҳужжатларимни кўздан кечиришгач, подполковник буюрди:

– Биринчи келган йўловчи машинаси билан уйига жўнатилсин!

Машина келгунча мени тиббиёт-санитар бўлинмасига тайинлашди. Мен ўтириб олиб, пахтали докаларни тайёрлардим. Штаб томонга машина яқинлашаётганини кўришим билан ўрмонга қочаман. У ерда бир-икки соат ўтириб, машина кетгандан сўнг қайтиб келаман...

Уч кун шу алфозда ўтди, ниҳоят, бизнинг батальон ҳужум бошлади.

Ўттиз иккинчи танк бригадасининг биринчи танк батальони... Ҳамма жанг қилгани кетди, мен эса ертўлани ярадорлар учун тайёрлашга киришдим. Ярим соат ҳам ўтмай ярадорларни олиб кела бошлашди... Ҳалок бўлганларни ҳам... Бу жангда бизнинг бир дугонамиз ҳам нобуд бўлди. Менинг борлигимни унутиб, кўникиб ҳам қолишди. Раҳбарият эсламай қўйди...

Энди нима қиламан? Ҳарбийчасига кийинишим керак. Бизга буюмларимизни жойлашимиз учун яп-янги тўрвалар беришганди. Мен бир тўрванинг тасмасини кесиб, чокини сўкиб ташладим-да, кийиб олдим. Бинойидек ҳарбий юбка бўлди. Қаердандир эскироқ гимнастёрка топиб олдим, белимни қайиш билан танғиб, қизларга кўрсатиб мақтангим келди. Уларнинг олдида бир айланганимни биламан, ертўлага старшина кириб келиб қолса бўладими, сўнг унинг ортидан қисм командири ҳам кирди.

Старшина буйруқ берди:

– Ростлан!

Кейин подполковникка юзланиб деди:

– Ўртоқ подполковник, мурожаат этишга рухсат беринг! Қизлар бемаъни иш қилиб қўйишди. Мен уларга буюмларини солиш учун тўрва берсам, уни юбка қилиб кийиб олишибди.

Қисм командири дафъатан мени таниб қолди:

– Ҳа, қочоқ қуён, бу сенмисан! Ҳаммаси тушунарли, старшина, қизларга ҳарбий кийим берилсин.

Машина ҳам, мени жўнатиш ҳам ҳеч кимнинг хаёлига келмади. Бизга бошдан-оёқ кийим-бош тарқатишди. Танкчилар тиззаси қопламали брезент шим кийишади, бизга эса читга ўхшаш юпка комбинезон беришди. Машинада эмас, ҳар қарич ерга сочилган металл қолдиқлари-ю қирраси чиқиб турган тошларнинг устидан эмакляб юрганимиз боис комбинезонлар кўп ўтмай йиртилиб кетди. Танклар тез-тез ўт ичида қолар, омон қолган танкчилар ҳам бошдан-оёқ жизганак бўларди. Аланга ичига кириб, ёнаётган одамни кутқарганимиз учун биз ҳам оловда куярдик. Танк люки орқали, айникса ўқ отадиган башняси бор танкдан ярадорни олиб чиқиш жуда мушкул.

...Биз ҳеч қандай тайёргарликсиз келгандик, ҳарбий унвонларнинг белгиларини ажратолмасдик, шу боис старшина чинакам аскар бўлишимиз учун катта унвонли ҳар бир ҳарбийга қўлимизни чаккамизга қўйиб салом беришимиз кераклигини, ҳамиша қаддимизни тик тутиб, шинелимизнинг тугмаларини қадаб юришимиз лозимлигини уқтирарди.

Навниҳол қизалоқлар эдик-да, жангчилар ҳазил қилишарди. Бир куни мени тиббиёт-санитар бўлинмасидан чой олиб келгани юборишди. Ошпазга юзланганимда у мендан сўради:

– Нима керак?

– Чой...

– Сув ҳали қайнамади.

– Нега?

– Ошпазлар қозонларда чўмилишяпти. Чўмилиб бўлишсин, кейин сув қайнатамиз...

Мен унинг гапига ишониб, иккала челакни олиб, ортга қайтим. Йўл-йўлакай шифокор дуч келиб, сўради:

– Нега челаклар бўш?

Мен хотиржам жавоб бераман:

– Қозонларда ошпазлар чўмилаётган экан. Ҳали сув қайнатишмабди. У ҳайкалдай қотиб қолди:

– Қозонда қайси ошпаз чўмилаётган экан?..

Мени алдаган ошпаз боплаб таъзирини еди, менга эса икки челақ чой беришди.

Қайтиб келаётиб сиёсий бўлим бошлиғи ва бригада командири рўпарамдан келаётганини кўрдим. Оддий аскар бўлганимиз учун ҳаммага салом беришимиз кераклиги эсимга тушди. Рўпарамдан эса икки киши келаётир. Иккаласига ҳам қандай салом бераман? Дарҳол йўлини топдим. Улар ёнимдан ўта бошлаганда челақларни ерга қўйдим-да, иккала қўлимни икки чеккамга тираб, аввал биринчисига, сўнг иккинчисига таъзим қилдим. Хотиржам кетаётган раҳбарлар таққа тўхтаб:

– Бундай саломлашишни сенга ким ўргатди? – деб ажабланиб сўради.

– Ҳар бир одамга салом бериш керак, деб старшина ўргатган. Сизлар эса икки киши бирга келяпсизлар...

Фронтда қизлар учун ҳаммаси жуда мураккаб эди. Ҳарбий унвон белгиларини ажратишимиз жуда қийин кечган. Биз армияга келганимизда ромб, тўртбурчак сингари турли белгилар амалда бўлиб, кимнинг унвони қандай эканини ажрата олмасдик. Капитанга мана бу халтани олиб бориб бер, дейишарди. Капитанни қандай фарқлаймиз? Етиб боргунча “капитан” сўзи ҳам эсингдан чиқиб кетади. Етиб бораманда, аста дейман:

– Амаки, ҳой амаки, анови амаки манавини сизга бериб қўйишни тайинлади...

– Қанақа амаки?

– Кўк шим, яшил гимнастёркали...

Уларнинг лейтенанту капитан экани эмас, балки келишган ёки келишмаган, малла ёки барваста экани ёдимизда қоларди... “Анови, баланд бўйли амаки бор-ку!” деб эслардик.

Ёнган комбинезонлар, куйган қўл ва чехраларни кўргач, албатта, уруш нима эканини тушундим. Танкчилар ёнаётган машина ичидан жонҳолатда отилиб чиқишади, бошдан-оёқ олов ичида, боз устига кўпинча қўли ёки оёғига ўқ теккан бўларди. Улар жуда оғир яраланган бўларди. Ерда узала ётганча ёлворади: “Ўлиб қолсам, онамга, хотинимга хат ёзгин...” Кўрган-кечирганимизни “дахшат” сўзи билан ҳам ифодалаб бўлмайди.

Оёғим шикастланганида, танкчилар мени Кировоградчина яқинидаги Жёлтое қишлоғига олиб келишди. Тиббиёт-санитар бўлинмамиз жойлашган уй бекаси ёзғира кетди:

– Эсиз, ёшгина йигит-а!..

Танкчилар эса кулиб юборишди:

– Йигит эмас, холажон, қизалоқ бу!

Қишлоқдагилар эса кўзларига ишонмай шундай дейишарди:

– Қизалоқ эмиш, ёш йигит-ку бу...

Сочим тарашланган, эгнимда комбинезон, бошимда танкчилар қалпоғи – росмана йигитман-да... Уй бекаси печкага тақаб қурилган ўрнини ҳам бўшатиб берди, тезроқ соғайсин деб чўчка боласини ҳам сўйди. Шўрлик эртаю кеч ёзғирарди:

– Эркакларнинг уруғига ўт тушганми, она сути оғзидан кетмаган кизни ҳам фронтга юборишадими?..

Ўн саккиз ёшимда Курск ёйида бўлган жангда “Жасорат учун” медали ва “Қизил юлдуз” ордени билан тақдирланганман, ўн тўққиз ёшимда эса иккинчи даражали “Улуғ ватан уруши” орденини олдим. Янги кўшимча кучлар келганда, албатта, навқирон йигитлар менга кўриб ҳайратланишарди. “Бу медалларни қайси сўрашган кароматинг учун беришган?”, “Наҳотки сен ҳам жанг қилолсанг?” дея киноя қилишарди. Ёки: “Танк зирҳини ўқ тешиб ўта оладими?” дея тегажоғлик ҳам қилишарди.

Кейинчалик жанг майдонида, ўқлар остида туриб шундай ҳазилкаш йигитлардан бирининг жароҳатини боғлаганман, унинг фамилияси ҳам эсимда – Шчеголеватих. Унинг оёғига ўқ текканди... Жароҳатини боғлаяпману у тинмай узр сўрарди:

– Ҳамшира, ўшанда сизни хафа қилганим учун мени кечир...

У пайтлар севги ҳақида нимани билардик ўзи? Мактаб давридаги болаларча ишқий кечинмаларни айтмаганда... Қамалга тушиб қолганимиз ёдимда... Душман томондан тобора сиқи келаётир. Тунда ё ёриб ўтамиз, ё ҳалок бўламиз, дея аҳд қилдик. Ҳалок бўламиз, деган тахмин ҳақиқатга яқин эди... Билмадим, буни айтсамми, айтмасамми...

Ёриб ўтиш учун қоронғи тушишини пойлардик. Батальон командири яралангани учун Миша Т. комбат вазифасини бажарарди, унинг ёши ҳам ўн тўққиздан ошмаганди... У мендан сўради:

– Ҳеч мазасини татиб кўрганмисан?

– Ниманинг мазасини? – қорним оч бўлгани учун тамшаниб кўйдим.

– Биронта дўндикчани-да!

Урушдан аввал шунақа номли бир нав ширинлик бўларди.

– Татиб кўрмаганман...

– Мен ҳам. Ҳалок бўлсак... муҳаббат нашъасини ҳам билмай кетамиз. Кечаси бизни ўлдиришади...

Нимага шама қилаётганини англаб:

– Эсингни едингми, аҳмоқ! – дея уни силтаб ташладим.

Ҳалок бўлиш эмас, балки чин ҳаётни кўрмасдан, ундан баҳра олмасдан нобуд бўлиш кўрқинчли эди. Мана шу ҳадик жуда ваҳимага соларди. Ҳали ҳаёт нима эканини англаб улгурмасдан ҳаёт учун жонимизни тиккан эдик”.

Яна энг аламли, изтиробли хотираларни эсга олади:

“Танк кўшинларида санитар инструкторлар тез ҳалок бўларди. Танкларда биз учун жой кўзда тутилмаган, зирҳига тирмашиб олганинда занжирлари оёғимни юлиб кетмасин-да, деган хавотир сира тинчлик бермайди. Ўт ичида қолган бошқа танкларни ҳам сира кўздан қочирмаслик керак. Дарҳол ўша томонга югуриш ёки эмакляб бориш даркор... Фронтда беш дугона эдик: Люба Ясинская, Шура Киселева, Тоня Бобкова, Зина Латиш ва мен. Танкчилар бизни конаковсклик қизлар, деб аташарди. Қизларнинг ҳаммаси ҳалок бўлди...

Люба Ясинская ҳалок бўлган жанг арафасида, кечаси ёнма-ён ўтириб дардлашганмиз. Қирқ учинчи йил. Дивизиямиз Днепрга етган. Люба кутилмаганда шундай деди: “Ишонасанми, мен бу жангда ҳалок бўламан... Худо ҳақки, кўнглим сезяпти. Старшинанинг ёнига бориб, янги ичкўйлак беринг, деб илтимос қилдим, у эса кизганиб: “Янги ичкўйлак олганинга ҳеч қанча бўлгани йўқ-ку”, деди. Эрта-

лаб бирга бориб илтимос қилайлик”. Мен: “Икки йилдан буён бирга жанг қиялпмиз, биздан ажал ҳам кўрқадиган бўлиб қолган”, деб уни юпатдим.

У эрталаб старшинанинг ёнига бирга боришга кўндирди ва биз бир жуфт янги ичкўйлак олдик. Люба янги кўйлагини кийиб олди. Оппок, боғичи ҳам бор... Ана шу оппок кўйлак қонга беланганди... Қизил қонга ботиб, лоладай бўлиб қолган оппок ичкўйлакни ҳалихануз унутолмайман. Люба шундай бўлишини олдиндан билганди...

Биз уни шу аҳволда чодирга солиб тўрт киши кўтариб боряпмиз, жасади жуда оғирлашиб кетган. Ўша жангда жуда кўп одам ҳалок бўлди, қабрга олдин йигитларни, уларнинг устига эса Любани ётқиздик. Унинг ҳалок бўлганига, ортиқ орамизда йўқ эканига сира ишонгим келмасди. Ундан ниманидир эсдаликка олиб қолай, деган фикр хаёлимдан кечди. Унинг бармоғида узук бўларди, тиллами, оддийми, билмайман. Йигитлар мархумнинг нарсаси яхшилик келтирмайди, деб огоҳлантирсалар ҳам ўша узукни олдим. Ниҳоят ҳамма мархумлар устига бир сиқимдан тупроқ ташлай бошлади, мен ҳам тупроқ ташладим, бир ҳовуч тупроқ билан бирга узук ҳам қабрга, Любанинг бағрига тушди... Люба бу узукни жуда ардоқлаши ўшанда эсимга тушди... Унинг отаси урушнинг бошидан охиригача қатнашиб, омон қайтди. Акаси ҳам қайтиб келди. Эркаклар қайтиб келишди. Люба эса ҳалок бўлди...

Шура Киселева ҳаммамиздан чиройли эди, ёниб кетган. У оғир ярадорларни похол ғарамига яширган, отишма бошланиб, ғарамга ўт кетган. Шура омон қолиши мумкин эди, бироқ бунинг учун ярадорларни ташлаб кетиши талаб этиларди – уларнинг ҳеч бири юра олмасди... Ярадорлар ёниб кетган... Шура ҳам улар билан бирга...

Тоня Бобкованинг ҳалокати тафсилотларидан яқинда хабар топдим. У севган кишисини мина парчасидан тўсиб қолган. Мина парчалари дафъатан нобуд қилади... Тоня бунга қандай улгурган экан-а? Лейтенант Петя Бойчевскийни қутқарган, уни яхши кўрарди. Лейтенант омон қолган.

Орадан ўттиз йил ўтгач, Петя Бойчевский Краснодардан уруш қатнашчилари билан учрашувга келиб, мени топиб, барини айтиб берди. Биз бирга Борисовага бориб, Тоня ҳалок бўлган яйловни топдик. Петя унинг қабридан бир сиқим тупроқ олди. Тонянинг хокини онасининг қабрига дафн этганини кейинчалик хатида ёзиб юборди. “Менинг икки онам бор, – деб ёзганди у, – бири мени дунёга келтирган, иккинчиси ҳаётимни сақлаб қолган – Тоня...”

Битта мактабдан беш қиз фронтга кетгандик, ёлғиз мен онамнинг бағрига қайтиб келдим. Нима учун айнан мен қайтдим? Қизлар ҳалок бўлишди, мен эса омон қайтдим... Ана, уларнинг суратлари деворда осифлик...

Жуда кўп сафарга чиқаман, уларнинг жасорати ҳақида сўзлайман... Ёзаман... Ўғлим: “Ойи, сира тинч ўтирмайсиз-а...” дейди. Куролдош дўстларнинг барча учрашувларида қатнашаман. Бетоб бўлсам судралиб бўлса ҳам бораман... Менинг ҳаётим шундан иборат... Учрашувдан учрашувгача яшайман...”

Нина Яковлевна кутилмаганда шеър қироат қила бошлайди:

*Гар сийлаган мени ҳам очун,
Афзал ҳаёт бор эҳсонидан:*

*Кўксим қалқон қилиб дўст учун,
Олиб чиқиш жанг майдонидан...*

– Шеърятни яхши кўраман, – хижолат бўлиб тан олади у. – Фронтда ҳам шеърлар ёзардим, ҳозир ҳам. Қизларга ҳам ёқарди...”

Бу ҳам ажабланарли ҳол – уларнинг кўпчилиги фронтда шеър битишган. Бу шеърларни ҳозир ҳам кунт билан қайта кўчиришади, оилаларда авайлаб сақланади – бироз қовушмаган бўлса ҳам, таъсирли, самимий; учрашувлар ва кўплаб мулоқотлар билан бирга уларни ҳам муҳим ҳужжатлар каби эъозлайман. Ўзига хос кечинмалар билан йўғрилган бу ҳужжатлар воситасида давр нафасини туяман, нигоҳим қаршида муайян авлод вакиллари қад ростлайди.

Лекин Нина Яковлевнанинг ҳикояси ҳали тугагани йўқ:

“Ўн йил муқаддам Ваня Поздняковни ахтариб топдим. Биз ҳалок бўлган деб ўйлардик, у эса тирик экан. Прохоровка остоналарида бўлган жангларда у командир бўлган танк немисларнинг икки танкини яксон қилган, душманлар танкни ёндириб юборишди. Экипаж аъзолари ҳалок бўлишди, ёлғиз Ваня тирик қолди, лекин икки кўзи йўқ, бутунлай куйиб кетганди. Уни госпиталга жўнатдик, аммо омон қолади, деб ўйламагандик. Уни ўттиз йил деганда ахтариб топдим. Зинадан кўтарилиб бораяпман, оёқларим чалишиб кетаётир, ўзимикан, бошқамикан, деган фикр тинчлик бермайди. Эшикни ўзи очди ва кўллари билан сийпалаб: “Нинка, ўзингмисан? Нинка?” дея таниди. Тасаввур қиляпсизми, кўзи кўр бўлса ҳам, шунча йилдан кейин ҳам таниди-я.

У қартайиб қолган онаси билан бирга яшаркан, дастурхон атрофида бирга ўтирибмиз, онаси бечора тинмай кўз ёши қилади. Мен таскин бергандай дедим:

– Нимага йиғлайсиз? Жанговар дўстлар учрашдилар, қувониш керак. Она бечора йиғи аралаш жавоб беради:

– Уч ўғлим урушга кетганди. Иккитаси ҳалок бўлди, Ваня омон қайтиб келди.

Ванянинг эса икки кўзи ҳам кўрмайди...

Мен ундан:

– Ваня, урушда сўнгги марта Прохоровка майдонидаги танклар жангига гувоҳ бўлгансан... Ўша кундаги қайси воқеаларни эслайсан? – деб сўради.

Биласизми, у нима деб жавоб берди:

– Экипаж аъзоларига ёнаётган танкдан чиқиб кетинглар деб, сал шошиб буйруқ берганимга ачинаман. Йигитлар барибир ҳалок бўлишди. Биз яна бир немис танкини яксон қилишимиз мумкин эди...

Бу ҳали-ҳануз унинг ягона армони эди...”

Нина Яковлевна билан кейинчалик хат ёзишдик. Унинг магнитофон тасмасига ёзиб олинган ҳикоясини кўчириб олиб, ваъда қилганимдек, бир нухасини ўзига жўнатдим. Уч-тўрт ҳафтадан кейин Москвадан каттакон бандероль олдим. Унда газеталардан қирқиб олинган мақолалар, Нина Яковлевна Вишневская уруш қатнашчиси сифатида олиб бораётган ҳарбий-ватанпарварлик ишига оид расмий ҳисоботлар бор эди. Мен юборган матн ҳам қайтарилган, ундан деярли ҳеч вақо қолмаган, ҳаммаси чизиб ташланган, қозонларда чўмиладиган ош-

пазлар тўғрисидаги қизиқарли сатрлар, ҳатто беғараз: “Амаки, ҳой амаки, анови амаки мана буни сизга бериб қўйишни айтди...” деган жойи ҳам ўчириб ташланганди. Лейтенант Миша Т. билан бўлиб ўтган суҳбат ёзилган варақнинг ҳошиясига эса зардали учта сўроқ белгиси қўйилганди.

Бир инсон қалбида яшаётган икки ҳақиқатга кейинчалик яна бир неча марта гувоҳ бўлдим. Дейлик, хонадонда иккимиздан ташқари қариндошлар, танишлар, қўшнилардан бирортаси бўлса ҳам, ҳамсуҳбатларим ўз хотираларини самимият ва ишонч билан ҳикоя қила олмасди. Яна бир ёзилмаган қонуният шундан иборат эдики, тингловчилар қанча кўп бўлса, уларнинг ҳикоялари шунчалик қуруқ, зерикарли бўларди. Нина Яковлевна ҳам ёшгина дугоналари билан бошидан кечирганларини менга ўз қизидай сўзлаб берган бўлса, нисбатан каттароқ давра учун “бошқалар баён этганидек ва газеталарда ёзганидек” ҳикоя қиларди.

Нина Яковлевнанинг мактубини ўқир эканман, шинам ошхонада ўз уйимдагидек хотиржам чойхўрлик қилганимизни эсладим. У хотираларини сўзлар, иккимиз ҳам йиғлардик.

Хонадонимизда иккита уруш яшайди

Минскдаги Каховский кўчасида жойлашган кўримсиз уй. Эшикдан киришим билан “Хонадонимизда иккита уруш яшайди”, деб айтишди. Болтиқ денгизидаги денгизчилар қисмида биринчи даражали старшина Ольга Васильевна Подвишенская жанг қилган. Унинг эри Саул Генрихович эса пиёда қўшинлар сержанти бўлган.

Саул Генрихович билан оилавий альбомни кўздан кечирамиз. Ольга Васильевна бу паллада телефон орқали қизи билан суҳбатлашарди.

– Кечки йўл-йўриқлар бераётир, – деб кулади Саул Генрихович.

Ойнаванд эшик орқали эса хотинининг сўзлари эшитилади:

– Йўталаяптими? Менинг олдимда кун бўйи бирон марта ҳам йўталмаганди. Малинали иссиқ чой ичириб, менинг шарфим билан бўйинини ўраб қўй...

Бувисининг шарфи набирасининг дардига, албатта, шифо бўлади.

– Нахотки шу мен бўлсам? – телефонда гаплашиб бўлгач, Ольга Васильевна хонага қайтиб кириб, суратни қўлга олади, суратда у денгизчилар кийимида, кўкрагини жанговар нишонлар безаб турибди. – Бу фотосуратларга қанча тикилсам, шунча ҳайратланаман. Саул набирамизга беш яшарлигида буларни кўрсатган. Набирам “Буви, сиз аввал ўғил бола бўлганмисиз?” деб мендан сўраган. Тасаввур қиляяпсизми?.. – Дарҳол ғамгин бўлиб қолади... – Ўша пайтларда набира кўрамиз, деб сира ўйламаганмиз. Ўтган йили қуролдош дўстлар билан учрашувга бордик – ҳамма аллақачон бобо, буви бўлиб қолибди. Боболар ва бувиларнинг бутун бошли батальони... Тасаввур қиляяпсизми?..

Ольга Васильевна ҳамиша “тасаввур қиляяпсизми”, дея урғу беради. Чамаси, одат бўлиб қолган. Чакқон, қизлар каби хушчакчак бу аёлнинг жиндек ҳазилга ҳам хандон отиб кулишига қараб, олис қирқ биринчи йилда унинг қандай бўлганини ростдан ҳам тасаввур қилгим келади...

– Ольга Васильевна, фронтга дарҳол йўл олганмисиз?

– Йўк, аввал бизни эвакуация қилишди. Биз тушган поездни бутун йўл бўйи самолётлар пастлаб учиб ўққа тутар, бомбардимон қиларди.

Хунар билим юртининг бир гуруҳ ўқувчилари вагондан югуриб чиққанлари эсимда, уларнинг ҳаммаси қора шинель кийиб олганди. Барчаси душман учун тап-тайёр нишон! – пастлаб учган самолётлардан уларнинг барини ўққа тутишди... Тасаввур қиляпсизми?..

Биз заводда ишлардик, турмушимиз, ейиш-ичишимиз чакки эмасди. Лекин бағримиз куярди... Қирк иккинчи йилнинг июнида йўлланма олдим. Ўттизта қиз – барчамизни очиқ баржада ўққа тутишларига қарамай, Ладога кўли орқали қамалдаги Ленинградга олиб ўтишди. Ленинградда илк кундаёқ эсимда қолгани: шимолнинг ойдин оқшоми ва кўча бўйлаб кетиб бораётган қора кийинган денгизчилар бўлинмаси. Вазият оғирлиги сезилади, аҳоли кўзга ташланмайди, прожекторлар осмонни ёритаётгир, фуқаролар уруши давридагидек кўкракларига тасма тақиб олган денгизчилар шахдам қадамлар билан кетиб бораётгир, кинодаги лавҳани эслатади. Тасаввур қиляпсизми?..

Шаҳар буткул ўраб олинган, фронт жуда яқин. Учинчи рақамли трамвайда Киров номли заводга борса бўларди, у ердан эса фронт бошланарди. Ҳаво очилгани ҳамон тўплардан ўққа тутишарди. Боз устига нишонга беҳато уришарди, тўхтовсиз ўққа тутишарди... Катта кемалар бандаргоҳда турар, улар хужумдан ҳимоя қилиш мақсадида ниқобланган бўлса ҳам снаряд тегиши эҳтимоли йўқ эмасди. Биз тутун тарқатиш билан шуғулланардик. Тутун тарқатувчиларнинг алоҳида бўлинмаси ташкил этилган бўлиб, торпеда катерлари дивизиясининг собиқ командири, капитан-лейтенант Александр Николаевич Богданов унинг командири эди. Қизлар асосан ўрта-техник маълумотли ёки институтнинг биринчи босқичидан келишганди. Бизнинг вазифамиз кемаларнинг тутун билан қопланишини таъминлаб, душманнинг кўзини шамғалат қилишдан иборат эди. Ўққа тутиш бошланиши билан денгизчилар: “Қизлар тезроқ тутатса, кўнглимиз бироз хотиржам бўларди”, деб ёзғиришга тушарди. Махсус аралашма билан машиналарда етиб борардик, унгача эса бомбадан ҳимояланиш жойларида бекиниб ўтирардик. Биз, ростини айтганда, ўзимизни ўққа тутиб берардик. Немислар айна тутун чиқаётган жойни мўлжаллаб ўқ отишарди...

Қамал шароитида озик-овқат масаласи жуда оғир бўлган, лекин чидаганмиз... Биринчидан, ёш эдик, иккинчидан, ленинградликларнинг матонати ҳайратга соларди. Бизга оз бўлса ҳам егулик беришар, одамлар эса кўчада кета туриб йиқилган жойида нобуд бўларди. Бир нечта болакай ёнимизга келганда арзимаган насибамизни улар билан баҳам кўрардик. Уларни бола ҳам деб бўлмасди, кичрайиб қолган кексаларга ўхшарди. Барига чидадик. Эркаклар билан тенгма-тенг ишлаганмиз. Қишда Ленинград ёқилғисиз қолди, бизни шаҳарнинг ёғоч иморатлар сақланиб қолган туманларидан бирига уйларни бузишга юборишди. Уйга яқинлашганда кўнглинг бузилади... Бинойидек иморат, лекин эгалари ўлгани ёки ташлаб кетгани учун кимсасиз бўлиб қолган, бузиш керак. Ярим соатча ҳеч кимнинг ломни кўтаришга журъати етмади. Ҳамма қотиб турар, фақат командир келиб бошлаб бергандан кейин ишга киришдик.

Эркаклар ҳаммасига осон кўникади. Биз эса уйни, онамизни, шинамликини жуда каттик кўмсардик. Сафимизда москвалик Наташка Жилина деган қиз бўларди, уни “Жасорат учун” медали билан тақдирлашди ва рағбат учун бир неча кунга уйига бориб келишга рухсат беришди. Наташа қайтиб келгани ҳамон барчамиз уни ҳидлашга тушганмиз. На-

вбатга туриб олиб, хидлаб-хидлаб, уйнинг ҳиди келаётир, дея сармаст бўлганмиз. Уйни шу қадар соғинардик...

Нафас ростлаш имкони бўлди дегунча игна-ип олиб, бирор нима, масалан, дастрўмолча тикардик. Пайтава беришса, шарф қилиб ўраб олардик. Аёлларга хос бирон иш билан машғул бўлишни истардик. Айни шу жихат бизга етишмасди. Тоқат қилиб бўлмасди-да. Қўлимизга игна олиб тикиш, ниманидир тўқиш учун баҳона қидирардик, лоақал бир лаҳза бўлса ҳам аслимизга қайтгимиз келарди.

Назаримда, биз урушда аллақандай бағритош инсонга айланиб қолдик, ҳеч ким бирон марта чинакамига кулмаган, яйрамаган. Тўғри, баъзан кулардик ҳам, қувонардик ҳам, бироқ бари урушдан олдинги даврдагидек эмасди. Уруш барибир уруш экан-да, ўзингни аллақандай бошқача ҳис этар экансан ва шундай ҳолатдан чиқиб кетишнинг имкони йўқ эди.

– Биз урушни бошдан кечирганмиз, – деганди Саул Генрихович, – лекин икки хил урушда қатнашгандаймиз... Эсга олганимиз ҳамон хотиним ўзи бошдан кечирган, мен эса ўзим гувоҳ бўлган урушни хотирлаётганимизни сезаман. Уйни кўмсаб, уйига бориб келган қизни навбатма-навбат ҳидлаганлари сингари ҳолат менинг ҳам бошимдан ўтган. Лекин эслай олмайман... Ҳа-я, денгизчиларнинг шапкалари ҳақида айтиб бермади. Оля, наҳотки унутган бўлсанг?

– Унутганим йўқ, – Ольга Васильевнанинг қиёфаси бирдан жиддий тортади. – Гапириш оғир... Хужум тунгача давом этди... Эрталаб чиққанимда Денгиз канали бўйлаб денгизчиларнинг шапкалари оқиб келарди... Бу қаердадир бизникилар Невага чўкиб кетганининг аломати эди. Қанча турган бўлсам, денгизчилар бош кийими олдимдан шунча вақт окди.

– Мен унинг жуда кўп ҳикояларини набираларим учун ёдлаб олганман. Набираларимга ўзим гувоҳи бўлган уруш воқеаларини эмас, унинг уруш ҳақидаги хотираларини сўзлаб бераман. Унинг ҳикоялари набираларимни кўпроқ қизиқтиради, – тан олади Саул Генрихович. – Мен фақат уруш воқеаларини сўзлайман, у эса бошидан ўтган кечинмаларни эсга олади. Туйғулар эса ҳамиша ёрқин. Урушда менинг ўзим ҳам шундай кечинмалар оғушида бўлганман. Бизнинг пиёда кўшинлар сафида ҳам қизлар бўларди. Улардан биронтаси кўрингани ҳамон дарҳол ўзимизни кўлга олардик. Тасаввур қиляапсизми?.. – Дарҳол кўшиб кўяди: – Бу жумлани ҳам Ольгадан ўзлаштирганман. Лекин урушда қизларнинг кулгиси, аёлларнинг нигоҳи қанчалар жозибали эканини тасаввур ҳам қилолмайсиз!

Урушда севишганмизми? Бўлмасам-чи! Биз жанг майдонларида учратган қизлар ажойиб рафикалар, содиқ дўстлар бўлишган. Урушда турмуш қурганлар – энг бахтли одамлар, энг бахтиёр жуфтликлар. Биз ҳам фронтда бир-биримизга кўнгили қўйганмиз. Урушда нималар рўй бермаган дейсиз, инкор этмайман, чунки уруш жуда узоқ давом этди, сон-саноксиз одамлар қатнашган. Лекин ёрқин, беғубор хотираларни кўпроқ эслайман... Буларнинг эса, ўзингиздан қолар гап йўқ, бошқалар учун қизиги йўқ. Ҳатто ўзимиз ҳам тан олишга чўчиймиз... Афсуски, кўпгина уруш қатнашчилари фарзандларининг, қизларининг турмуши қовушмади, улар чинакам турмуш ўртоқ топа олмадилар. Бунинг сабаби шундаки, урушда қатнашган оналар қизларини ҳам жанговар руҳда тарбиялашган. Урушда одамнинг яхши-ёмони дарҳол

билинади. Шу боис уларнинг қизлари ҳаётга оиладаги муҳитдан келиб чиқиб ёндашган. Тубанлик ҳам ҳаётнинг бир қисми эканини уларга айтишмаган. Ўзгача руҳда тарбия топган бу қизлар турмушга чиққач, муттаҳамларнинг кўлига тушиб қолиб, панд еган. Жуда кўп куролдош дўстларимизнинг фарзандлари тақдири шундай кечди. Бизнинг қизимиз ҳам ёстиқдошга ёлчимади...

– Уруш ҳақида фарзандларимизга нима учундир ҳикоя қилмаганмиз, – ўйга толади Ольга Васильевна. – Мен ордену медалларимни ҳам тақмаганман. Бир воқеа сабаб бўлиб юлиб ташлаганимча ортик тақмадим. Нон заводида директор бўлиб ишлардим. Кенгашга келсам, бошлиғимиз, у ҳам аёл киши, кўксимдаги нишонларни кўриб, ўзингни кўз-кўз қилмоқчимисан, деб ҳамманинг олдида изза қилди. Ўзининг меҳнат жабҳасида олган орденини ҳамиша тақиб юрарди, менинг жанговар орден-медалларим эса нима учундир унга ёқмапти. Ёлғиз қолганимизда кўнглимдагини юзига рўйи рост айтдим, айтган гапидан пушаймон бўлди, лекин шу-шу нишон тақиб юришдан ихлосим қайтди. Ҳозир ҳам тақмайман. Лекин урушда қатнашганим билан фахрланаман, бу менинг хизматим. Урушда қатнашганлар жасорати урушдан кейиноқ овоза қилинмаган. Набирамиз биз ҳақимизда ҳаммасини биледи, ўзи ҳам қизиқади, хотираларимизни сўзлаб берамиз, мактабда шу мавзуда иншолар ёзади. Болаларимизга уруш ҳақида гапирмаганмиз, улар ҳам сўрашмаган...

– Нима учун уруш ҳақида фарзандларингизга гапириб бермагансизлар?

Ольга Васильевна индамайди. Саул Генрихович шундай деди:

– Қандай ишни уддалаганимизни, афтидан, у пайтларда англаб етмаганмиз. Ўнлаб йиллардан кейин бошимиздан кечирган воқеаларни эслашга ҳаёт мажбур қилди. Дастлабки йилларда эса ҳамон урушнинг нафаси сезилиб турар, унинг даҳшатларини эслашни истамасдик. Бу даҳшатларни фарзандларимизга раво кўрмаганмиз.

– Унутишни ўйлаганмидингиз?

– Минг уринган билан унутиб бўлмайди. Катта опам бор. Етмиш беш ёшда, бева қолган. Икки ўғли урушдан қайтмаган. Битгаси граната портлаши оқибатида ҳалок бўлган. Иккинчисидан эса фақат битта хат олган: “Шоду хуррам фронтга кетяпмиз. Ҳаммаси яхши”. Урушдан кейин бедарак йўқолган, деган маълумотнома олди, холос. Иккинчи ўғлининг қаерда бедарак йўқолганини ҳам билмайди. У дафн этилган биродарлик қабристонини топишдан умидвор... Мен ҳам жангчи бўлганман, кўнгли бўш кимсалардан эмасман, бироқ опамни ўйласам, кўз ёшларимни тия олмайман. Сиз эса унутишдан гапирасиз...

Ғалаба байрамида, эсингдами, Ольга, мункайиб қолган онахонни учратгандик, “Кульнев Томас Владимировични ахтаряпман, 1942 йилда қамалдаги Ленинградда бедарак йўқолган”, деб ёзилган ранги ўчиб кетган лавҳани бўйнига илиб олганди. Ёши етмишдан ошгани рафторидан шундоқ кўриниб турарди. Бинобарин, умр бўйи ўғлини ахтараётир! Урушни хотирлашни ниҳоят бас қилиш керак, деганларга ўша муштипар онанинг суратини кўрсатган бўлардим... Сиз эса унутишдан гапирасиз...

– Мен эса унутишни истардим... Кошки унута олсам... – ўзи билан ўзи гаплашаётгандай эшитилар-эшитилмас шивирлади Ольга Васильевна.

– Ольганинг уйқуси қочиб кетса, урушни хотирлаганини пайқайман... У билан қиёслаганда мен Ғалаба йўлида ҳеч вақо қилмаганман, бинобарин мен эркакман, жанг қилиш – бурчим. Уруш азобларига дош берган бу қизларни эса бошимизда кўтариб юришимиз керак. Исталган уруш қатнашчиси, шубҳасиз, шундай дейди. Қизларнинг урушда иштирок этишига рухсат бериш керакмиди? Билмайман... Лекин улар урушда қатнашиб, улуғ ишни адо этишди. Улар эркаклар каби оғир кирза этиқда юришди, шинель кийишди, қор устида ухлашди, ўқ ва снаряд парчаларидан ҳалок бўлишди. Тўққизинчи май куни Ленин шоҳ кўчаси бўйлаб ўтиб бораётган аёлнинг байрамона кўйлагига фақат битта медаль ялтираб тургани эсимда. Медаль бўлганда ҳам “Жасорат учун” медали! У эса хижолатга ботиб қадам ташлаётир. Мен уни бағримга босиб: “Азизам, битта мана шу медалинг учун сенга бош эгиб таъзим қилиш керак...” деб хайқиргим келган. Биз барчамиз уларнинг олдида бурчлимиз...

Фронт фотосуратларида бўлгандек, уларнинг иккови ҳам бирга ёдимга тушади.

“Телефон гўшаги билан ўққа тутиб бўлмайди-ку...”

– Ширинлик еймиз... Эрталабдан буён тайёрлапман... – Валентина Павловна Чудаева мени хушнуд кутиб олади. Гангиб қолганимни кўриб, далда беради: – Гапириб бераман, гапираман... Йиғлашга ҳам улгураман... Нима учун манзилимни айтдингизлар, деб қизларимга дакки ҳам бердим. Бусиз ҳам юрагим хаста, дори-дармонсиз куним ўтмайди. Лекин аввалига ширинликни татиб кўрайлик. Шумурт кўшиб пиширдим. Сибирда шундай тайёрлар эдик... – Бошқа бир одам эшитиши учун баланд овозда дейди: – Мухбир келган... Кириб ўзинг ҳам кўргин. Телефонда овози жуда жиддий эди, ўзи ёшгина қиздай экан. – Сўнг менга юзланади: – Эътибор берма... Парво қилма... Феълим шунақа, кўнглимга келган гапни айтавераман.

– Бечорани ўз ҳолига қўйсанг-чи. Кўз очгани кўймайсан-а... Ҳовлиқма жангчидан сира фарқинг йўқ! – ошхонадан овоз эшитилади.

– Хавотирланма! Ўзимнинг қизимдай, тушунади. – Лекин кўнглида ҳамон қандайдир шубҳа бор: – Ҳамма мухбирлар ҳам шунақа ёшми? Ёки менга насиб қилгани шундайми? – Дарҳол юпатишга киришади: – Мен энди ёшариб қолмайман, сенга эса, илоҳим, кексайиш насиб этсин. Худо хоҳласа... Қани, ичкарига кир. Эл қатори кун кечирамиз... “Сен”лаб гапирганимга ранжимаяпсанми? Худди фронтдагидек: “Қани, ҳой, қизлар! Бўлақолинглар!...” Кўриб турганингдек биллур идишлар орттирмаганмиз... Эрим иккаламиз орттирганимиз мўъжазгина ширинлик қутчасига жой бўлган: бир жуфт ордену медаллар. Жавонда турибди, кейин кўрсатаман. – Хонага бошлаб киради. – Жихозларимиз ҳам, кўриб турганингдек, эски. Кўникиб қолганмиз, алмаштирмоқчи эмасмиз. Қизларим куларди, энди эса росмана зарда қилишяпти. Ёшларга қолса, ҳаммаси янги, замонавий бўлиши керак...

Қамалдаги Ленинградда комсомол ходимаси бўлган Александра Фёдоровна Зинченко дастурхон устида хотиржам ўтиришимга кўмаклашади.

– Александра билан қанчадан буён дўст эканимизми биласизми? – бизни таништиради Валентина Павловна. – Уруш давридан буён...

– Унинг гапини сира бўлманг, – мени оғохлантиради Александра Фёдоровна. – Гапдан тўхтадим, йиғлашга тушади.

– Чой қайнагандир. Ҳозир олиб келаман...
– Сен ўтиравер. Мен ўзим...
Эвоҳ, ҳеч кимнинг ўша йилларга қайтгиси келмайди, ҳатто эслашни ҳам истамайди! Дахшат.

Валентина Павловна Чудаева, сержант, зенит тўпи командири:

“Мени, олис сибирлик қизалокни фронтга жўнашга нима ундади? Тубканинг туби бўлган Сибирдан-а! Сибирнинг олисдан ҳам олисда экани ҳақида менга БМТнинг бир вакили савол берганди. У музейда мендан сира кўзини узмасди, мен ҳатто хижолат бўла бошладим. Кейин эса яқин келиб Чудаева хоним интервью беришини таржимон орқали илтимос қилди. Мен, табиийки, жуда ҳаяжонландим. Нимани гапириб бераман, деб ўйга толдим. Музейда сўзлаганларимни гапириб бераколаман, деган фикрга келдим. Лекин уни, афтидан, булар қизиқтирмасди. Дастлаб у менга, албатта, илтифот кўрсатди: “Бугун жуда ёш кўринасиз... Уруш азобларига қандай бардош бердингиз?” Мен унга: “Бу ҳам, сизга айтсам, фронтга жуда ёш кетганимизнинг исботи”, деб жавоб бердим. Уни бошқа мавзу қизиқтирарди.

У Сибирь узокдан ҳам узок ўлка эмасми, деган маънода менга савол берди. “Йўқ, – дея аниқлик киритдим мен, – сизни, чамаси, ялпи сафарбарлик оқибатида мен каби мактаб ўқувчиси ҳам фронтга йўл олмаганми, деган масала қизиқтираётир, шундайми?” У ҳа, дегандай бош ирғайди. “Яхши, – дедим мен, – бу саволга жавоб бераман”. Унга айтганларимнинг ҳаммасини сизга ҳам ҳикоя қилиб бераман. Бутун ҳаётимни...

Мен онамни эслай олмайман. Ёш ҳалок бўлган. Отам Новосибирск уезди кўмитасининг вакили бўлган, йигирма бешинчи йили уни ўзи туғилган қишлоққа дон олиб келиш топшириғи билан юборишган. Мамлакат донга муҳтож эди. Ўшанда тўққиз ойлик бўлганман. Ўзи хоҳлагани сабаб отам онамни ҳам бирга олиб кетган. Бирон кимсанинг уйда қолдириш имкони йўқлиги боис, онам мен билан опамни ҳам ола кетган. Отам йиғилиш ўтказиб, ўзи бир пайтлар кўлида батрак бўлиб ишлаган бойга: “Донни қаерга кўмганингни биламиз, ўзинг яхшиликчи олиб келиб топширмасанг, тортиб оламиз”, деб пўписа қилган.

Йиғилишдан кейин қариндош-уруғлар жам бўлишган. Отамнинг бешта ака-укаси бўларди, отам каби улар ҳам Иккинчи жаҳон урушидан қайтмади. Хуллас, улар сибирликларнинг одатига кўра чучварахўрлик қилиш учун дастурхон атрофидан жой олишган. Ўриндиклар деразанинг ёнида бўлган. Онам деворлар оралиғидаги жойга ўрнашган, бир елкаси дераза томонда, иккинчиси эса отам томонда, отам эса ойнаси йўқ жойда ўтирган. Апрель ойи... Сибирда йилнинг бу даври ҳам совук бўлади. Онам, чамаси, совуққотган. Мен буни кейинчалик, ёшим улғайгач англадим. У ўрнидан туриб, отамнинг чарм куртқасини елкасига ташлаб олиб, мени эмиза бошлаган. Айни шу палла қирқма милтиқ товуши янраган. Чарм куртқани нишонга олиб, ўқ узишган... Онамнинг гапи оғзида қолгану, мен кўлидан қайноқ чучварага тушиб кетганман... Онам ўшанда йигирма тўрт ёшда эди...

Кейинчалик айнан шу қишлоқда кенгаш раиси бўлган бувамни оғу солинган сув билан заҳарлаб ўлдиришган. Унинг дафн маросимида олинган фотосурат ҳалигача сақланиб қолган. Тобут устига ташланган сочикқа: “Синфий душман отиб ўлдирди”, деб ёзилган.

Отам – фуқаролар урушининг қаҳрамони, Чехословакияда исён

кўтарган корпусга қарши юборилган зирхли поезд командири эди. Ўттиз биринчи йили “Қизил байроқ” ордени билан тақдирлашган. Ўша йилларда, айниқса, бизнинг Сибирда бу орден санокли одамда бўлар, бу улкан ҳурмат-эҳтиром белгиси эди. Отам ўн тўққиз марта жароҳатланган, танасида соғ жойнинг ўзи топилмасди. Отамни оқ гвардиячи чехлар йигирма йил қамоқ жазосига ҳукм қилганларини онам – менга эмас, албатта, қариндошларимизга – гапириб берган. У отам билан учрашишга рухсат беришларини илтимос қилган, ўша пайтда волидам опам Таисяни туғиш арафасида бўлган. Қамокда узундан-узун йўлак бўлиб, отамнинг олдига бемалол юриб боришига қўймасдан: “Эмаклаб борасан, лаънати большевичка!...” дея уни мажбурлашган. Туғишига бир неча кун қолган онам бечора цемент йўлак бўйлаб отамнинг олдига эмаклаб борган. Сочлари оқариб кетган отамни онам танимаган...

Шундай отанинг қўлида, мана шундай оилада вояга етган мендай қиз душман яна юртимизга бостириб кирганда уйда бефарқ ўтира олармидим? Отам не савдоларни бошдан кечирмади... Ўттиз еттинчи йилда чақув билан унга тухмат қилмоқчи бўлишган. Лекин отам Калининнинг ҳузурига йўл топган ва уни оқлашган. Отамни ҳамма танирди...

Мана энди қирқ биринчи йилни тасаввур қилинг. Мактабимизда сўнги кўнғироқ янгради. Ҳаммамиз ўзгача режалар, қиз болаларга хос орзу-умидлардан қанот боғлаб парвоз қиламиз. Битирув кечасидан сўнг Обь дарёси бўйлаб сузиб, бир оролга бордик. Жўнаб кетаётганимизда шаҳар одатдагидек сокин, ҳаммаси жойида эди. Ҳаммамиз жуда бахтиёр, қувноқмиз... Ҳали онаси ўпмаган қизлар, ҳатто хушторларимиз ҳам йўқ бир давр. Оролдан қайтиб келаётганимизда тонг отаётганди... Шаҳар қайнаб-тошар, одамлар йиғлаган. Ҳамма ёқда “Уруш! Уруш!” деган ваҳимали сўзлар янграйди. Барча радиолар жар солаётир. Биз эса ҳеч вақони тушуна олмаймиз. Қанақа уруш? Биз жуда бахтиёр эдик, ким қаерга ўқишга кириши, келажакда ким бўлиши хусусида режалар тузиб қўйгандик... Дафъатан уруш бошланди. Катта ёшдагилар кўз ёши қилишар, биз эса чўчимадик ҳам, бир-биримизни ишонтириб айтардикки, орадан бир ой ҳам ўтмасдан “фашистларнинг эсини киритиб қўямиз...” дердик. Урушдан аввал ҳамма шу қўшиқни куйларди. Бегона юртларда жанг қиламиз, деб ўйлардик... Қорахатлар кела бошлагач, ҳаммасини англай бошладик.

Отамни фронтга олишмади. У эса ҳарбий бўлимга боришни қанда қилмасди. Ниҳоят, урушга кетди. Оппоқ сочи билан саломатлиги заиф, сил касалига чалинган бўлса ҳам урушга кетди. Неча ёшда эканини айтмайсизми? Лекин барибир кетди. Аксарияти сибирликлардан иборат Пўлат дивизияга ёки ўша пайтда атаганларидек, Сталин дивизияси сафига кетди. Биз ҳам уруш бизсиз давом этиши мумкин эмас, жанг қилишимиз керак, деган қарорга келдик. Бизга ҳам дарҳол қурол беринглари! дея ҳарбий бўлимга югурдик. Ўнинчи февралда мен фронтга йўл олдим. Ўғай онам: “Валя, кетма... Нималар қилаяпсан? Ҳали ёшсан, чўпдай озғинсан, сендан жангчи чиқармиди?” дея қақшаб йиғлаган. Мен жуда узоқ вақт рахит билан оғригандим. Онамни ўлдирганларидан кейин шу касалга чалиниб, беш ёшгача юролмаганман... Уруш бошланиши билан қандай қилиб куч-қувватга тўлганимни ўзим ҳам билмайман!

Иссиқ вагонларда икки ой йўл босганмиз. Икки мингта қиз, бутун бошли поезд. Ҳамроҳ командирлар бизни ўқитар, биз алоқа хизмати-ни ўрганардик. Украинага етиб келдик, шу ерда бизни биринчи марта бомбардимонга дуч келдик. Биз тиббиёт кўриги доирасида ҳаммомда эдик. Ҳаммомда бир кекса амаки навбатчилик қилаётган экан. Ёш қизлар бўлганимиз учун ундан уялдик. Бомбардимон бошланганда эса уятни ҳам унутиб жон сақлаш умидида ҳаммамиз ўша амакига ёпишиб олганмиз. Бир амаллаб кийиндик, мен бошимни сочиқ билан ўраб олиб (қизил сочиғим бор эди), югуриб чиқдим. Катта лейтенант, у ҳам она сути оғзидан кетмаган болакай, ортимда кичқирди:

– Ҳой қиз, пана жойга югур! Сочиқни ташла!..

Мен эса ундан нари қочаман:

– Ташламайман! Онам ҳўл соч билан совуқда юрмагин деган.

Бомбардимондан кейин у мени излаб топди-да:

– Нега менга кулоқ солмайсан? Мен командирингман ахир, – деди.

Унинг сўзларига ишонмадим:

– Сендай командирга кўзим учиб тургани йўк...

Хуллас, бу ёшгина лейтенант билан айтишиб қолдим. Мендан нари борса бир ёш катта болакай.

Мен зенит тўплари қисмида алоқачи бўлиб хизматимни бошладим. Алоқа бўлимида навбатчилик қилардим. Агар отам ҳалок бўлгани ҳақида хабарни олмаганимда, эҳтимол, урушнинг охиригача алоқа ходими бўлиб қолармидим. Бу хабарни олгач, “Қасос олмоқчиман, менга қилган барча ёвузликлари учун фашистлар билан ҳисоб-китоб қилишим шарт!” дея тўхтовсиз ўтина бошладим. Ўлдиришни, қасос олишни, ўқ отишни истардим... Артиллерияда алоқачи бўлиш жуда муҳим эканини уқтиришса ҳам парво қилмасдим. Телефон гўшаги билан ўққа тутиб бўлмайди-ку... Полк командири номига билдирги ёзгандим, у рад этди. Узоқ ўйлаб ўтирмай дивизия командирига мурожаат қилдим. Полковник Красних келиб ҳаммамизни сафга тизди-да: “Зенит тўпининг командири бўламан, деган мард қани?” деб сўради. Мен эса миттигина, бўйним қилтириқдай, йўнилган таёкдай аранг оёқда турибман, нимжон елкамда эса етмишта патрони бор оғир автомат... Чамаси, рафторим жуда ачинарли эди... У: “Нима истайсан?” деб сўради. Мен: “Душманни тўпдан ўққа тутмоқчиман”, деб жавоб бердим. Унинг кўнгилдан нималар кечгани менга қоронғи. Узоқ вақт тикилиб тургач, кескин бурилди-ю кетди. “Тамом, рад этади”, деб ўйладим. Шу палла командир югуриб келиб: “Полковник рухсат берди”, дея мени хурсанд қилди.

Қисқа муддатли, жуда қисқа курсларни битирдим – уч ой ўқидим. Ниҳоят, зенит тўпи командири бўлдим. Бир минг уч юз эллик еттинчи зенит полкига жўнатишди. Дастлабки кезларда бурнимдан қон келар, сурункали ичбуруғ ҳам тинчлик бермасди... Кечаси унча билинмайди, кундуз кунлари жуда оғир. Самолёт айнан сенинг устинга, сенинг тўпинг устига учиб келаётгандай туюлади. Айнан сени нишонга олгану ҳозир парча-парча қилиб ташлайди. Булар қиз бола бардош берадиган қисмат эмас... Биз аввалига “саксонбешлик” тўплардан отардик, улар Москва остоналаридаги жангларда жуда қўл келган, кейинчалик танкларга қарши қўллана бошлади, бизга эса калибри ўттиз етти миллиметрли тўпларни беришди. Бу воқеалар Ржевск йўналишида бўлган. Шунақанги шиддатли жанглар бўлардики... Баҳорда Волга бўйлаб

музлар эриб оқа бошлади... Нималар кўрганимизни биласизми? Муз парчаси устида икки-уч немис ва битта рус аскарлари совуқдан тарашадай қотиб қолганча оқиб бораяпти... Улар бир-бирига чанг солганча ҳалок бўлишган эди. Тош қотган муз парчаси қондан қазариб кетган. Она Волга тўлиб қон оқаётгандай...

Валентина Павловна энтиқиб нафас олди-да, парвоздан толиққан кушдай дафъатан ёлворди: “Ортиқ чидай олмайман... Бироз дам олай... Оғир... Саша зора йиғламасанг, дея мажбурлаб иккита тинчлантирувчи хапдори ичирганди...”

“Валянинг ҳикоясини тинглаб, қамалдаги Ленинградни эсладим, – гапга қўшилади Александра Фёдоровна. – Айниқса битта воқеа ҳаммамизни ҳайратга солган. Бир кекса кампир ҳар куни деразани очиб, чўмич билан кўчага сув сочаётганини, кун сайин бу иш билан узоқроқ шуғулланаётганини бизга айтишди. Аввалига қамалда нималар бўлмайди, балки эси оғиб қолгандир деб ўйладик, барига ойдинлик киритиш учун унинг уйига бордик. Бизга нималар деганига эътибор беринг-а: “Агар фашистлар Ленинградга кириб, менинг кўчамга оёқ кўядиган бўлса, бошларидан қайноқ сув ағдариб, уларни куйдирганим бўлсин. Кексайиб қолдим, афсуски ортиғига ярамайман, лекин қайноқ сув билан куйдириш кўлимдан келади”. У шу мақсадда ҳар куни машқ қилаётган экан... У зиёли кампир эди. Унинг чехраси ҳозир ҳам ёдимда.

Ўзи кучи етадиган кураш усулини танлаганди. Унинг журъатини тасаввур қиляпсизми... Душман яқин келиб қолган, Нарва дарвозаси олдида жанглар борар, Киров заводининг цехлари ўққа тугиларди... Ортиқ ҳеч вақо қилиб бўлмайдигандек вазиятда ҳам курашиш учун нимадир қилишга жазм этган одам кўплаб чоралар топа олиши мумкин экан. Бу, шубҳасиз, ҳайратланарли ҳолат эди...”

“Урушдан ногирон бўлиб қайтдим, – ҳикоясини давом эттиради Валентина Павловна. – Ўқ парчаси елка аралаш кўкрагимга санчилди. Жароҳат катта бўлмаса ҳам зарба анча наридаги чуқурликка ирғитиб юборди. Аксига олиб бир неча кундан буён валенкамни қуритмагандим, ўтин бўлмаганмиди, валенкамни қуритиш учун менга навбат келмаганмиди, гап шундаки, печимиз кичкина, биз эса кўпчилик эдик. Токи мени топгунларича оёғимни совуқ олдириб қўйдим. Чамаси, қорга кўмилиб қолгандим, илик нафасим боис қор орасидан ўзига хос туйнук ҳосил бўлганди. Мени изтопар итлар топишган. Қорни кавлаб, телпагимни санитарларга келтириб беришган. Телпагимда эса ўлим паспортим бўлиб, ҳар бир жангчининг шундай паспорти бўларди: унда аскар ҳалок бўлса, хабар юбориладиган қариндош-уруғларининг манзили ёзилганди. Мени кавлаб олиб, чодирга солганларида эгнимдаги калта пўстиним қонга тўлган экан... Афсуски, ҳеч ким оёғимга эътибор бермаган...”

Шифохонада олти ой даволандим. Ампутация қилмоқчи бўлишган, қорасон бошлангани учун тиззамдан юқорисини кесишни мўлжаллашган. Мен шунда озгина иродасизлик қилдим, чўлоқ оёқ билан яшашни истамадим. Бу аҳволда кимга керагим бор? На отам, на онам бўлса. Бошқаларга ортиқча юк бўламанми? Яримжон хотин кимга керак? Ўзимни осиб қўя қоламан... Санитаркадан каттароқ сочиқ беришни илтимос қилдим... Шифохонадагилар эса: “Бу каравотда жуда кекса кампир ётади”, дея ҳазиллашиб жиғимга тегишарди. Гап

шундаки, шифохона бошлиғи мени биринчи марта кўрганда: “Сенинг ёшинг нечада?” деб сўради. Мен шоша-пиша: “Ўн тўққизда... Яқинда ўн тўққизга тўламан...” дея жавоб бердим. У эса гапни ҳазилга бурди: “Вой-бўй, жуда кекса экансан-ку. Росмана кампирсан-а!...”

Санитарка Маша хола ҳам ғашимга тегарди. Лекин ниманидир пайқагандай деди: “Каттароқ сочиқ бераман, ахир сени операцияга тайёрлашяпти. Лекин сендан кўзимни узмайман. Нима учундир кўзларинг бежо, нигоҳларинг менга ҳеч ёқмаяпти-да. Наҳотки жонингга қасд қилмоқчи бўлсанг?” Мен индамай қўя қолдим... Лекин мени операцияга тайёрлаётганлари рост эди. Илгари бирон жойимга тиф тегмаган, операция нима эканини билмасам ҳам, шифокорлар операцияга тайёргарлик кўраётгани аён эди. Катта сочиқни ёстиғимнинг остига беркитиб, қадам товуши тинишини, ҳамма уйқуга кетишини кута бошладим. Темир каравотларда ётардик, каравотга сочиқни боғлаб, ўзимни ўлдираман, деб ўйладим. Лекин Маша хола тун бўйи олдимдан жилмади. Ёш жонимга раҳми келиб асраб қолди. Эрталаб-гача нари кетмаса-я...

Бизнинг палатамиз шифокори, ёш лейтенант шифохона бошлиғининг ортидан қолмай ўтинарди: “Менга синаб кўришга имкон беринг. Бир синаб кўрай...” Бошлиқ эса: “Нимасини синайсан? Аллақачон битта бармоғи қорайиб кетган. Қизалоқ атиги ўн тўққиз ёшда. Бизнинг айбимиз билан нобуд бўлади-ку, ахир”, деб жавоб берарди. Маълум бўлишича, даволовчи шифокор мени операция қилишларига қарши бўлиб, ўша кезларда янги даво усулини таклиф қилган. Тери остига махсус игна билан кислород юборилади. Кислород эса... Шифокор эмасман, ҳаммасини тушунтириб беролмайман...

Ёш лейтенант бир амаллаб шифохона бошлиғини кўндирди. Оёғимни кесмайдиган бўлишди. Бошқа усул билан даволай бошладилар. Буни қарангки, орадан икки ой ўтгач, юра бошладим. Албатта, қўлтиқтаёқ билан, оёқларимнинг латтадан фарқи йўқ, уларни боса олмайман. Оёқларимни сезмасдим ҳам, фақат кўрардим, холос. Кейин қўлтаёқсиз юришни ўргандим. “Иккинчи марта дунёга келдинг-а”, дея мени кутлашди. Шифохонадан кейин дам олиш учун рухсат бериларди. Бироқ қанақа дам олиш? Қаерга бораман? Кимнинг олдига? Мен ўз ҳарбий қисмимга, ўзимнинг зенит тўпимнинг қошига ошиқдим. Партия сафига кирдим. Ўн тўққиз ёшимда...

Ғалаба кунини Шарқий Пруссияда нишонладик. Икки кун мобайнида осойишталик ҳукм сураб, биронта ҳам ўқ овози эшитилмасди, кутилмаганда тунда ҳаво ҳужумидан огоҳлантирувчи сигнал янгради. Барчамиз сапчиб турдик. Шу палла “Ғалаба! Душман таслим бўлди!” деган хитоблар ҳар томонни тутиб кетди. Таслим бўлгани ўз йўлига, лекин ғалабанинг аҳамияти катта – ниҳоят, англаб етдик: “Уруш тугади! Тугади уруш!” Кимнинг қандай қуроли бўлса, ким тўппончадан, ким автоматдан ҳавога ўқ уза бошлади. Тўплардан ҳам отишди. Кимдир кўз ёшларини артса, кимдир: “Тирикман, тирик қолдим!” дея рақс тушарди. Кейин командирдан дакки эшитдик: “Снарядлар ҳақи тўланмагунча ҳеч қандай демобилизация бўлмайди. Нима қилиб кўйдинглар? Қанча снарядни беҳуда совурдинглар?” Бизнингча эса бундан буён заминда ҳаммиша тинчлик ҳукм сурадигандай, уруш бўлишини энди ҳеч ким ҳеч қачон хохламайдигандай, барча снарядлар йўқ қилиниши керакдай эди. “Уруш” деган сўз ортиқ тилга олинмайди ҳам, деб ўйлабмиз...

Уйга қанот боғлаб учишга тайёр эдик! Гарчи на отам, на онам бор эди. Ўғай онамга ҳар қанча таъзим қилсам оз... У мени ўз волидамдай кутиб олди. Кейинчалик уни ойи деб атай бошладим. У урушдан қайтишимни кўзи тўрт бўлиб кутганди. Ҳолбуки, шифохона бошлиғи унга йўллаган хатида оёғимни кесиб ташлашганини, шу аҳволда олиб келишларини ёзганди. Кутиб олишга тайёр бўлиб турунг, деб таъкидлаган. Сизнинг қарамоғингизда бироз яшагандан кейин олиб кетамиз, деб ваъда ҳам берган... Ўғай онам эса мен уйга тирик қайтишимни истаган.

У мени кутган.

Ўн саккиз-ўн тўққиз ёшимизда фронтга кетиб, йигирма-йигирма беш ёшда қайтиб келдик. Аввалига қувондик, кейин эса ваҳимага тушдик: осойишта ҳаёт шароитида нима иш қиламиз? Дугонала-римиз институтларни битиришган, биз эса киммиз? Ҳеч бир ишга кўникмаганмиз, ихтисослигимиз ҳам йўқ. Билганимиз ҳам уруш, кўлимиздан келадигани ҳам уруш. Тезроқ урушдан нарироқ бўлишга тиришдик. Шинелимиздан ўзимизга пальто тикиб, тугмаларини қайта қададик. Кирза этигимни бозорда сотиб, бежирим туфли харид қилдим. Биринчи марта кўйлак кийганимда йиғлаб юбордим. Кўзгуга қараб ўзимни таний олмайман, тўрт йил фақат шим кийиб юрганмиз-да. Яраланганман, контузия бўлганман, деб ҳеч кимга айта олмадим. Буни ошкор қилсанг, кейин ким ҳам сени ишга оларди? Лекин тан олишнинг ҳам ҳожати йўқ эди, шундоқ ҳам оёқларим оғрир, жуда жиззаки бўлиб қолгандим...

Оғзимизга талқон солгандай лом-лим демаганмиз, урушда қатнашганимизни ҳеч кимга айтмаганмиз. Ўзаро муомала қилардик, хат ёзишардик, холос. Кейинчалик эъзозлаб, учрашувларга таклиф қила бошлашганда дастлаб сукут сақлаганмиз. Ҳатто орден-медалларимизни тақмасдик. Эркаклар тақиб юришарди, зотан, улар урушда ғолиб бўлган қаҳрамонлар, куёвтўралар эди, бизга эса тамомила бошқача кўз билан қарашган.

Эркаклар урушда бизни кўз қорачиғидай асрашарди, осойишта ҳаётда аёлларга шундай муносабатда бўлганларини кўрмадим. Чекинганимизда, дам олиш учун ястанганимизда яланг ерда ётмасин деб, ўзлари эса битта гимнастёркада қолиб, бизга шинелларини тўшар эдилар: “Қизларжон-эй... Сизларни авайлашимиз керак...” Бирон жойдан бир бўлак пахтами, доками топиб олишса ҳам: “Мана буни олгин, сенга керак бўлади”, дея тутқазишарди. Сўнгги қотган нонини ҳам бирга баҳам кўрардилар. Фақат меҳр билан илиқ муносабатда бўлишган. Лекин урушдан кейин аскарлик гувоҳномаларимизни яшириш керак бўлганида қанчалик алам қилганини билсангиз эди...

Ҳарбий хизматдан бўшагандан кейин эрим билан Минскка келганимизда ҳеч вақомиз йўқ эди. У ҳам уруш қатнашчиси, батальон командири бўлган. Сурпдан ишланган яхши харита топиб олдик-да, намладик... Шу сурпхарита бизнинг илк чойшабимиз бўлган. Қизимиз туғилганда уни таглик қилиб ишлатдик. Ҳозир ҳам эсимда, дунё харитаси эди... Эрим бир куни келиб: “Юрақол, онаси, ташлаб юборилган эски диван кўрдим...” деб бошлаб кетди. Ҳеч ким кўрмаслиги учун ўша диванни кечаси олиб келганмиз. Диванли бўлдик, деб бошимиз осмонга етган!

Биз барибир бахтиёр эдик. Тушкунликка тушмаганмиз. Карточкага керакли егулик олардик-да: “Бизникига келавер, шакар олдим. Чойхўрлик

қиламиз”, деб бир-биримизга қўнғироқ қилардик. Бошимиз устида ҳам, оёғимиз остида ҳам ҳеч вако йўқ, мана бу гиламлар ҳам, ҳеч нарса бўлмаган... Барибир қувончимиз ичимизга сиғмасди. Тирик қолганимизга қувонардик. Нафас олаётганимиз, яйраб кулаётганимиз, ҳаёт эканимиз учун қувонардик... Муҳаббат ҳисси ва одамлар билан ҳамдардлик қувват бахш этарди, одам одамсиз яшай олмайди, биз бир-биримизга ташна эдик. Ҳолбуки, ўша даврлар, ҳозирги кун нуқтаи назарида, жуда оғир дамлар бўлган.

Бугунги кунга келиб, қаддимизни ростлашди, кадрлашаётир. Хотираларимни сўзлаб бериш учун учрашувларга мени тез-тез таклиф қилишади. Яқинда ёш италияликлар билан учрашдим. Улар бадавлат одамларнинг фарзандлари эканини олдиндан айтишганди. Ғалати-ғалати саволлар беришди: қандай шифокор мени даволаган? Рухшунос шифокорга мурожаат қилганманми? Қанақа тушлар кўраман? Уруш воқеалари ҳам тушимга қирадими? Урушда кўркмаганманми? Мен шундай жавоб бердимки, ҳар бир одам яшашни истайди, ҳамма ҳам ўлимдан кўрқади, лекин шундай паллалар бўладики, кўрқаяпсанми, йўқми, парво ҳам қилмайсан. Юртинга душман бостириб кирганини кўргач, кўркувни ҳам енгасан. Улар шўро аёллари биз учун жумбоқ, дея тан олишди. Урушдан кейин турмушга чиққанмисиз, деб ҳам сўрашди. Улар нима учундир мени бева, деб ўйлашибди. Мен: “Ҳамма урушдан ўлжа билан, мен эса эрим билан қайтдим. Қизим бор. Набираларим ҳам улғаймоқда”, дея салмоқлаб жавоб бердим. Мен ҳам кўпроқ фарзанд кўришни хоҳлаганман, бироқ бунинг учун на соғлиқ, на куч-қувват, на имконият бўлган. Э, нимасини айтай... Кўнгилдагидек билим ҳам олмадим. Нафақага қадар Политехника институтида лаборант бўлиб ишлаганман.

Ҳамиша ёшлар даврасида бўлганим учун ишим ўзимга ёқарди. Ёшлар ўзингни ҳаммиша тетик ҳис қиласан...

Штабимиз бошлиғи Иван Михайлович Гринько икки йил муқаддам бизникида меҳмон бўлди. У аллақачон нафақага чиққан. Мана шу стол атрофида ўтирганмиз. Ўшанда ҳам ширинлик пиширгандим. Улар эрим билан уруш йилларини эслаб, сафдош қизларнинг исмини тилга олишди. Мен чидай олмай ўшқира кетдим: “Иззат-ҳурмат дейсизлар-а?! Қизларнинг кўпчилиги сўққабош бўлиб қолишди, ҳаммасининг ҳам алоҳида уйи йўқ. Бутун умри “коммуналка”да – умумий хонадонда ўтаётир. Уларга кимнинг раҳми келди? Ким ҳимоя қилди? Сизларми?...” Хуллас, байрамона кайфиятни бир пул қилдим...

Штаб бошлиғи сизнинг жойингизда ўтирганди. “Ким сени ранжитганини айтгин, – деди у қатъият билан. – Унга сизлар қандай жасур қизлар бўлганингизни гапириб бераман!” Хайрлаша туриб: “Валя, кўз ёшларимдан бўлак сенга ҳеч қандай далда бера олмайман”, деб узр сўради. Энди бундан нима фойда. Вақт ўтиб бўлган...”

Кетар чоғимда қанча рад этсам ҳам: “Бу сибирча ширинлик. Жуда бошқача”, дея қўярда-қўймай қўлимга пирог тутқазди. Шунингдек, манзиллар ва телефон рақамлари битилган узун рўйхатни бериб, таъкидлади: “Сендан илтимос, барча қизларимизни излаб топгин. Ҳеч биримиз тантиқ эмасмиз, қизлар таклифингни жон деб қабул қилишади. Бу учрашувдан кейин тобим қочса ҳам хотираларимни тинглаганинг учун раҳмат. Хотира қолгани яхши-да...”

“Бизни кичик медаллар билан тақдирлашди...”

Саксонинчи йилнинг ёдда қолган май ойи. Икки йилдан буён кимларнидир қидираман, кимлар биландир учрашаман, мамлакатнинг турли бурчакларига ўнлаб мактуб жўнатаман. Хонадоним ҳарбий бўлинма ёки музей почтасидан фарқ қилмайди: “Авиаполк учувчиси Марина Расковадан салом...”, “Сизга “Железняк” бригадасининг партизан аёллари топшириғи билан мактуб йўллаяпман...”, “Яширин иш олиб борган минсклик аёллар... табриклаймиз... Бошлаган ишингизда омад ёр бўлсин...”, “Дала кир ювиш-хаммом бўлинмасининг оддий аскарлари, сизга мурожаат қилаяпмиз...” Ва мен икки авлод – қирқ биринчи йилнинг навқирон авлоди ва ҳозир ўзим тенги йигирма-ўттиз ёшлилар авлоди билан бир вақтнинг ўзида ҳаёт кечирмоқдаман. Идрокимда икки воқелик, одамзоднинг икки олами бақамти; улар гоҳ яқинлашиб, гоҳ йироқлашади, галма-галдан йириклашиб, кичраяди, уйғунлашади. Менинг хотирам – уларнинг хотираси. Уларнинг хотираси – менинг хотирам.

Баъзида уруш ҳақида яна қанча ёзиш мумкин деган иддаолар қулоғимга чалинади. Дарвоқе, наинки ёндафтарларимдан, балки юрагимдан ҳам жой олаётган маълумотларнинг одамга чидаб бўлмас оғир таъсири ҳақида ўйлаганман. Биз техника жуда такомиллашган даврда, одамзод шу пайтгача бошдан кечирганидан кўра даҳшатлироқ урушлар хавфи остида яшаяпмиз, атроф-муҳит ҳалокати ҳам даҳшатли, фақат энг кучли қурол, энг енгилмас восита – инсон хотирасидан умид бор, холос. Хотира! Бироқ унинг чизиқлари, чизмалари қанчалар мураккаб, қанчалар чалкаш! – бунга изланишлар давомида кун сайин ишончим ортиб бормоқда. Одамзоднинг хотираси даҳшатли жаҳаннам машинасининг чизмасидан ҳам мураккаб. Ҳолбуки, наинки юзлаб, минглаб, балки бир йўла миллионлаб одамларни махв этиш учун шундай машиналар яратилган ёки яратишни истаяптилар. Улар инсоният билан биргаликда унинг хотирасини ҳам, мана шу номоддий моддиятни ҳам йўқ қолишни хоҳлашади, ҳолбуки, одамзод хотирасиз ўз инсоний қиёфасини йўқотади. Хўш, хотирани қандай илғаб олса, сўзлар воситасида муҳрласа бўлади?

Учрашайлик, деган таклифимга суҳбатдошларим бажонидил рози бўлади, ўтган бутун давр мобайнида: “Йўқ, бу ваҳимали тушга ўхшайди... Кераги йўқ!.. Иложим йўқ!..” ёки: “Эслашни истамайман! Ҳеч нарса ёдимда йўқ... Эслагим ҳам келмайди!..” қабилдаги рад жавобларини фақат бир неча марта олганман. Афсуски, ҳамма ҳам ўз хотираларини ёзавермайди, ҳамма ҳам бу ишни уудалай олмайди, туйғулар ва мулоҳазаларни қоғозга тушириш осон эмас, хат ёзишлар ҳам аксига олиб кутилган натижани бермайди, янги манзиллару исми шарифлар кўпаяди, холос.

“Танамда металл парчалари исталганча топилади, – деб ёзади санинструктор Валентина Дмитриевна Громова. – Витебск остоналарида санчилган ўқ парчасини юрагимдан уч сантиметр берида, ўпкамда олиб юрибман. Иккинчи ўқ парчаси эса – чап ўпкамда. Қорнимнинг ичида яна иккита ўқ парчаси бор...”

Урушга қизалоқ пайтимда кетганим бўйича ногирон бўлиб қайтдим. Имкон борица хасталикларга таслим бўлмадим. Кечки

мактабда таҳсил олдим, техникумни сиртдан битирдим, бироқ маданият институтини битира олмадим. Соғлиғим панд берди.

Ёлғиз яшайман. Жароҳат ва контузиялар сабабли фарзанд кўришим мумкин эмас. Келсангиз, гапириб бераман, ҳаммасини ёзиб юборишга ҳолим йўк...”

“Фронтдан қайтиб келганимда шифокорлар ўқишга киришга рухсат беришмади. Лаънати уруш. Лаънати контузия...”

Умрим саргардонликда ўтди. Фарзанд кўрмаганман. Эрга ҳам тегмаганман. Ҳаммасига уруш сабабчи. Катта мукофотлар олмаганман, бир неча медалим бор, холос. Билмадим, ҳаётим сизни қизиқтирармикан, лекин бошимдан кечирганларимни кимгадир гапириб берсам дейман...” (Воронова В.П., телефончи).

Кичик лейтенант, танкчи Александра Леоньевна Бойко мактубидан: “...Биз эрим билан олис шимолда, Магаданда яшардик. Эрим ҳайдовчи, мен эса паттачи бўлиб ишлардим. Уруш бошланиши билан бизни ҳам фронтга жўнатишлар, деб илтимос қилдик. Бизга ўз жабҳангизда ҳам кераксиз, деб рухсат беришмади. Шунда ўртоқ Сталин номига мактуб йўллаб, танк ишлаб чиқариш учун эллик минг рубль ўтказганимизни, иккаламиз ҳам фронтга бориш ниятида эканимизни ёзиб юбориб, ҳукумат номидан миннатдорчилик мактуби олдик. Ниҳоят, қирқ учинчи йили мени эрим билан Челябинск танк-техника билим юртига ўқишга юборишди, биз уни жадал суръатларда битирдик.

Лагерда танк олдик. Эру хотин иккаламиз ҳам механик-ҳайдовчимиз, танкда эса механик-ҳайдовчи битта бўлади. Бошлиқлар мени “ИС-122” танкининг командири, эримни эса механик-ҳайдовчи қилиб тайинлашди. Шу асно уруш йўлларини босиб ўтдик. Болтиқбўйи, Польша, Чехословакия, Германияни озод этишда қатнашдик. Иккаламиз ҳам яраланганмиз, мукофотларимиз бор.

Ўртача танкларда талай танкчи қизлар жанг қилган, лекин оғир танкда ёлғиз мен командир эдим. Баъзан ўйга толаман: бутун ҳаётимни бирорта ёзувчига гапириб берсам, бутун бошли китоб бўларди...”

Етти юз саксон тўртинчи зенит-артиллерия полкининг бешинчи дивизиони собиқ командири Иван Арсентьевич Левицкий эса мактубида шундай ёзганди:

“...Қирқ иккинчи йилда мени дивизион командири этиб тайинлашди. Танишганимиздан кейин полк командири шундай деди: “Капитан, сиз ноодатий дивизионни қабул қилиб олаётганингизни асло унутманг. Дивизионнинг тенг ярми қизлардан иборат, уларга алоҳида ёндашув, эътибор ва ғамхўрлик зарур”. Мен қўшинлар сафида қизлар хизмат қилаётганини, албатта, билардим, бироқ тўла тасаввур қила олмадим. Ҳамиша эркакларнинг иши бўлган ҳарбий ихтисосликларни заифалар эгаллагани биз – доимий хизматдаги офицерларни бироз ўйлантириб қўйган. Дейлик, ҳамшираларга кўникиб кетгандик. Улар биринчи жаҳон урушида, кейин эса фуқаролар урушида ҳам яхши хизмат қилишган. Бироқ бир неча пудли снарядларни кўтариш талаб қилинадиган зенит қўшинларида қизлардан нима наф? Биттагина ертўласи бор батареяларга уларни қандай сиғдириш мумкин, ахир бу ерда эркаклар ҳам бор. Асбоб-ускуналарга соатлаб тикилиб ўтиришга тўғри келади, улар темирдан, зенит тўпларининг ўриндиклари ҳам темир, қизларга эса темир ўриндикда ўтириш ярамайди. Ниҳоят, улар

сочларини қаерда ювади-ю қаерда қуритади? Ўз-ўзидан талай муаммолар кўндаланг бўлар, бу шунақа фавқулодда ҳолат эди...

Батарейларни кўздан кечира бошладим. Қизлар курол билан навбатчиликда турганини, минора тепасида бинокль билан кузатаётганини кўриб, рости, ҳафсалам пир бўлди, мен ахир олдинги маррадан, фронтдан келганман. Бири тортинчоқ бўлса, бошқаси ҳар нарсадан ҳадиксирайди, бирининг сиркаси сув кўтармайди, яна бирининг юрагида ўти бор, қатъиятли – ҳаммаси ҳар хил. Ҳарбий интизомга ҳаммаси ҳам бўйсунавермайди, армия тартиб-интизомига аёл табиатан қаршилик қилади. Гоҳида берилган буйруқни унутиб қўядими-ей, гоҳ уйдан келган мактубни ўқиб эрталабдан йиғлаб олади. Бир гал жазоласанг, кейинги гал раҳминг келади... “Булар мени адойи тамом қилади!” деган фикр кўнглимдан кечди.

Кўп ўтмай шубҳаларим ортда қолди. Қизлар ажойиб жангчи бўлиб етишишди. Улар синчковлик билан, эркакларга нисбатан аниқ ишларди. Артиллерияда эса аниқ ишлаш жуда муҳим. Қизлар билан бирга дивизионимиз ташкил топган Горький шахридан Познангача бордик. Танкчини танкнинг зирҳи, пиёда жангчини окоп ҳимоя қилади, зенитчи жангга киришар экан, яроғини имкон қадар кўздан пана қиладию ўзи очик майдонда қолади. Зенитчи ҳимояланиш мақсадида окоп қазимайди, блиндажлар қурмайди, душман самолёти устига тикка бостириб келганда ҳам тўпнинг ёнидан жилмайди. Бу жуда машаққатли иш, бу ҳақда кимгадир гапириб беришни ёки ёзишни кўпдан бери ўйлаб юардим...”

Москва, Киев, Краснодар ўлкасининг Апшеронск шаҳри, Витебск, Волгоград, Ялуторовск, Галич, Смоленск... манзиллар жуда хилма-хил. Навбатдаги мактубни олганимда, нотаниш шаҳар ёки кўрғонни харитадан ахтариб, саросимага тушаман: у ерга қандай етиб бораману муаллиф билан қачон ва қай асно учрашаман? Имкон борича кўп аёлларни бир жойга жамлашим керак, деган халоскор фикр туғилади. Лекин уларни қандай қилиб бир жойга йиғаман? Кутилмаган бир хабар мушкулумни осон қилади. Генерал П.И.Батовнинг олтмиш бешинчи армиясида жанг қилганлардан почта орқали таклифнома оламан:

“...Биз Москвадаги Қизил майдонда ўн олтинчи-ўн еттинчи май кунлари тўпланишни одат қилганмиз. Кўп йиллардан буён йиғиламиз. Ҳам анъана, ҳам одат тусини олган. Йўл юра оладиганларнинг ҳаммаси келади. Мурманск, Қарағанда ва бошқа турли шаҳарлардан келишади. Хуллас, учрашувга сизни ҳам таклиф қиламиз...”

Москвадаги Александровск боғида ёдгорлик ўрнатилган. Қизил рангли хотира тоши... алвонранг май гулдасталарининг оқими мана шу ёдгорлик сари оҳиста сузиб боради: агар юқоридан назар ташланса, гуллар жуда кўплигидан алангани эслатган бўларди. Мазкур оқимнинг сокин тўлқинлари ичра мен ҳам оҳиста кетиб бораман. Қулоғимга эса бахтиёр одамларнинг гаплари чалинади: “Мария, сенмисан? Танимай қолибман, лекин кўзларинг... Ҳамон ўша-ўша...”, “Ўғлинг Фёдорми бу? Худди ўзинг-а. Келининг ҳам, набиранг ҳам шу ердами? Сержант бутун бўлинмаси билан келибди-да...”, “Ваня, эсингдами? Қирқ биринчи йилда мана шу майдондан ўтганимиз ёдингдами? Сенинг пайтаванг йўқ эди, бир аёл бўйнидаги шарфини ечиб берганди. Эсладингми?”, “Кишинёв атиргуллари... Самолётда бироз сўлиган. Ёдгорлик пойига қўйганим маъқул...”

Атрофда эса кундалик ташвишлару тантаналардан иборат Москва ҳаёти бир маромда давом этаётир. Москва аҳли ҳам тантанавор, ҳам қайғули бундай юришларга кўникиб кетган, шу боис бу каби маросимлар ўтказилмаса, ҳайратланган бўларди. Ҳатто навнихол чеҳраларда ҳам ажабланиш аломати акс этмайди. Тош қазиладиган тоғ ёнбағирларидаги портлашлардан бўлак портлашни эшитмаган, жанг ҳам қилмаган бизнинг авлод шуурига уруш билан боғлиқ хотира ирсий йўл билан муҳрланган: бир инсон ҳаётидан ҳам қисқа вақт оралиғидаги уруш хотираси ҳақиқатан ҳам даҳшатли. Бу даҳшатли хотира одатда оломонга қўшилиб кетиб, яшириниб олади, айна маросимда эса бутун борлиқдан ажралиб алоҳида кўзга ташланади, сув ва ўт балоси ҳам мана шундай яққол ажралиб чиқади, уларнинг ўзига хос қонунияти бор. Барҳаёт уруш хотираси ҳам ўз қонуниятига эга.

Олтмиш бешинчи армиянинг собиқ жангчилари жойлашган “Москва” меҳмонхонасидаги вазият Совет армияси уйининг залида яқинда ҳукм сурган байрамона кайфиятни эслатади. Ҳамма бир-бирини бағрига босиб, кўз ёши тўкиб, суратга тушади. Бу ерда таниш-нотаниш йўк, ҳамма кадрдон. Мен каби бирон ёш-ялангга кўзи тушса, сира ҳам бегонасирамай савол беради: “Кимнинг қизисан?”

Мен ҳам: “Сизнинг қизингизман”, дея самимий жавоб бераман.

Еттинчи қаватдаги эллик иккинчи хонада беш минг икки юз эллик еттинчи госпиталь хизматчилари жам бўлишган. Давранинг тўридан жой олган ҳарбий шифокор, капитан Александра Ивановна Зайцева меҳр билан сўзлайди: “Барча қизлар менинг фикримни маъқуллайди: ҳаммамиз йил бўйи мана шу кунни кутиб яшаймиз. Фарзандларим ҳам, набираларим ҳам бор, лекин барибир бирга жанг қилган қизлардай кадрдон, яқин кишим йўк. Буни болаларим ҳам билади, хафа бўлишмайди”.

Александра Ивановна мени ҳамма билан таништиради. Бирма-бир ёзиб оламан: жарроҳ Галина Ивановна Сазонова, шифокор Елизавета Михайловна Айзенштейн, жарроҳлик ҳамшираси Валентина Васильевна Лукина, катта жарроҳлик ҳамшираси Анна Игнатьевна Горелик, ҳамширалар – Надежда Фёдоровна Потужная, Клавдия Прохоровна Бородулина, Елена Павловна Яковлева, Ангелина Николаевна Тимофеева, Софья Камалдиновна Мотренко, Тамара Дмитриевна Морозова, Софья Филимоновна Семенюк, Лариса Тихоновна Дейкун...

Даврада суҳбат қизийди.

“Саша тўғри айтди. Мана мен эртагаёқ қайтиб кетишим керак. Алам қилади. Раҳбариятдан ўз ҳисобимдан яна бир кун таътил беринглар, деб илтимос қилдим, беришмади. Улар ёш, бу учрашув биз учун қанчалар муҳим эканини тушунмайди”.

Суҳбат дарҳол бошқа мавзуга кўчади. Ўнлаб йиллардан кейин уларни бир жойга тўплаган, бошини бириктирган олис воқеалар ёдга олинади.

“Қизлар, эсингиздами: иссиқ вагонларда кетиб бораяпмиз, милтиқларни қандай ушлаб олганимизни кўрган аскарлар майна қилгандай куларди. Белгиланган тартибда эмас, аксинча, мана бундай кўтарардик... Ҳозир ҳатто кўрсата олмайман... Кўғирчоқдай ушлаб олгандик...”

“Одамлар “Уруш!” дея йиғи-сиғи қилар, қичқирарди ҳам. Менинг кўнглимдан эса ғалати фикр кечади: “Қанақа уруш, эртага институтда

имтиҳон топширишимиз керак-ку? Имтиҳон жуда муҳим ахир. Урушга бало борми?”

Бир ҳафтадан кейин эса бомбардимон бошланди, биз одамларни кутқара бошладик. Тиббиёт институтининг уч босқич талабалари – оғир шароитда бу анча куч. Лекин илк кунларда шунча кўп қон тўкилганини кўрдимки, ҳатто қондан кўрқа бошладим. Мана сенга салкам шифокор, мана сенга амалиётда олинган “аъло” баҳолар. Лекин одамлар ўзларини мардона тутар, мана шу хислат бизга қанот бахш этарди.

Эсингиздами, қизлар, сизларга гапириб берганман. Бомбардимон тугади, қарасам рўпарамдаги ер қимирляпти. Югуриб бориб, кавлашга киришдим. Одамнинг юзи, қўлларим билан пайпаслаб сочларини ҳис қилдим. Аёл экан... Уни тупрокнинг ичидан чиқариб олиб, йиғлашга тушдим. Кўзини очганда, менга нима қилди, деб сўрагани йўқ, кутилмаганда шундай савол берди:

- Сумкам қани?
- Сумка жонингиздан ортиқми? Топилар.
- Сумкамда партия билетим бор, ахир.

Тушунаяпсизми? Оёқ-қўлим бутунми деб эмас, партия билетим қани, деб сўраяпти. Мен дарҳол унинг сумкасини ахтара бошладим. Топдим. У эса сумкани бағрига босганча кўзларини юмди. Кўп ўтмай санитар машинаси келди, биз уни машинага жойладик. Сумкаси жойидамикан, деб яна бир бор текширдим. Кечқурун уйга келиб онамга сўзлаб бердим-да, фронтга жўнашим керак, деб айдим”.

“Фронтга қандай йўл олганимиз ҳамон ёдимда. Усти ёпиқ катта машина тўла қизлар. Тун қоронғисида кетиб бораяпмиз, асаблармиз таранг, шох-шаббалар машинанинг брезентига қарсиллаб урилади, душман ўққа тутаётгандай туюлади...”

“Мен онамнинг эркатой қизи эдим, ўз шахримдан сира четга чиқмаганман, кутилмаганда миномётчилар батареясига кичик шифокор бўлиб тушиб қолдим. Аҳволимни кўрсангиз эди. Миномётлардан мина ёғдириш бошланиши билан икки кулоғим ҳам том битиб қолади. Ўзингни аланга ичида қолгандай сезасан. Бошимни чангаллаганча: “Ойи, ойижон... Ойижон”, деб шивирлайман. Бизнинг қисм ўрмонда жойлашганди, саҳарлаб ташқарига чиқсанг – ҳамма ёқ осуда, япроқларда шудринглар маржони. Наҳотки уруш бўлаётир? Олам шунчалар гўзал, шунчалар сокин бир шароитда-я...”

Бизга ҳарбий кийимларни кийинглар, деб буйруқ берилди, менинг бўйим эса атиги бир ярим метр. Ҳарбийлар шимини кийгандим, ичида йўқ бўлиб кетдим. Шу боис эгнимдаги кўйлагим билан юравердим, лекин бошлиқлардан қочиб юрардим. Охир-оқибат ҳарбий интизомни бузганим учун гауптвахтага қамалдим”.

Ҳаммасидан қийини, энг оғири нима бўлган, деб сўрайман. Бир оғиз сўз билан “кундалик иш” деб жавоб беришади. Батамом ҳолдан тойдирадиган машаққатли кундалик иш: “Йўлда кета туриб ҳам ухлайвераман, деб сира ўйламагандим. Ҳамма билан сафда қадам ташлаш баробарида ухлайверасан, олдинда бораётганга урилиб кетиб, бир лаҳзага уйғонасан-да, яна ухлайсан. Бир гал олдинга эмас, ён томонга оғиб кетибман, дала бўйлаб ёлғиз ўзим ухлаганча кетиб бораяпман. Ниҳоят, аллақандай чуқурга тушиб кетиб уйғондиму ўзимизникиларнинг ортидан югурдим”.

Аёллар тилга олган одатдаги “кундалик иш”га уруш йиллари ҳисоботи шундай таъриф беради: жангчилар орасида яраланган, контузия бўлган, куйганлар жуда кўп эди, лекин юзта ярадор жангчидан етмиш иккитаси яна сафга қайтарди. Олдинги маррадаги тиббиёт ходимлари сафидаги йўқотишлар ўқчи батальонлардаги йўқотишлардан кейин иккинчи ўринда турарди. Аёлларнинг хотирасида рақамлар қолмаган – ўша паллаларда санаш учун имконият қаёқда дейсиз. Улар бошқа тафсилотларни эслаб қолганлар.

“Жарроҳлик столидан куну тун жилмасдик. Турган жойингда кўлларинг беихтиёр осилиб қолади. Мудроқ босиб, столда ётган беморга бошимизни уриб олган пайтларимиз ҳам бўлган. Оёқларимиз шишиб кетганидан кирза этикка сиғмасди. Кўзларимиз шунчалар толиқар эдики, уларни юмиб бўлмасди”.

“Куну тун ишлаганмиз, очликдан хушимиздан кетиб қолардик. Овқатлангани кўлимиз тегмасди...”

“Ҳеч эсимдан чиқмайди: бир ярадорни олиб келишди, уни замбилдан олдик, “Йўқ, у ўлган”, деб айтишди. Бирдан нафас ола бошлаганда, бошига энгашиб олдим. Ҳам йиғлайман, ҳам қичқираман: “Шифокорни чакиринглар! Шифокорни!” Шифокорни ўрнидан тургазиб, силкитишади, у эса шунчалар қаттиқ ухляптики, бир боғлам похолдай яна кулайди. Уни ҳатто нашатир спирти исқатиб ҳам уйғота олишмади. Сурункасига уч кун ухламаган экан”.

Ёдимда қолган яна бир хотира:

“Бу чанғичилар батальони бўлиб, ўнинчи синфни битирган ўсмир йигитлардан иборат эди. Уларни пулемётлардан аёвсиз ўққа тутишганди. Ярадорлардан бири кўз ёшларини тўхтата олмайди. Бизнинг ёшимиз ҳам улар қатори, лекин ўзимизни катталардай тутамиз. Ярадорни бағрингга босиб: “Ўзимнинг болагинам...” деб эркалайсан. Унинг эса энсаси қотади: “Қирғинбарот жанг майдонида ўзинг бўлганинда мени “болам” деб ерга урмаган бўлардинг...” Ажал чангалида тун бўйи: “Ойи!.. Ойи!...” деб қичқиради. Уларнинг орасида Курск шаҳридан иккита йигит бўлиб, уларни “Курск булбуллари”, деб атардик. Уйғотгани бошига борсанг, оғзининг четидан сўлаги оқиб ётарди. Она сути оғзидан кетмаган гўдаклар-е...”

Бу қизлар нима учун тенгдош йигитлардан ўзларини каттароқ ёшда деб ҳисоблашган? Кўп йиллик кечинмалар таъсирида шаклландиган оналарга хос раҳму шафқат қизларнинг қалбида дафъатан қаёқдан пайдо бўлган? Бунини шундай изохлашади:

“Аёл меҳру шафқат кучи билан улғаяди. Мен у пайтларда ёшгина қизалоқ, ўзим раҳму шафқатга муҳтож эдим, бироқ урушнинг дастлабки йилидаёқ шунчалик кўп даҳшатларнинг гувоҳи бўлиб, бошдан кечирдимки, ўзимни ёши катта аёлдай сеза бошладим. Ёшгина йигитнинг қўли ёки оёғини кўз олдинда кесиб ташлашса, болаликдан ном-нишон ҳам қолмайди. Аллақачон ногирон бўлиб қолган йигитча эса тун бўйи қичқиради: “Етиб олдинларми? Олға, йигитлар, олға...” Ҳолбуки, қимирлаши мумкин эмас. Жароҳатлар бир хил бўлмасди. Ҳар бир жангчини уруш турлича майиб қиларди... Бир жангчининг кўкси ўпирилиб кетганини кўрганман. Жон бераяпти... Жароҳатни боғляпману дод солишдан ўзимни аранг тутиб турибман. Тезроқ тугатсаму бирон бурчакка тиқилиб додласам. Ярадор эса: “Барака топ, ҳамширажон...” дея аллақандай жажжи тақинчокни кўлимга

тутади. Қарасам: ўзаро пайваста кичкина қилич билан милтик. “Нега бердинг?” деб сўрайман. У эса: “Онам бу гумор сени омон сақлайди, деганди. Лекин менга ортиқ кераги йўқ. Балки сен мендан кўра омадлироқдирсан...” деди-да, деворга ўтирилди.

Бошқаси эса: “Ҳамшира, оёғим оғрияпти”, дея зорланади. Ҳолбуки, оёғи йўқ... Айниқса, ўликларни ташишдан кўрқардим, шамол чойшабни кўтариб юборса, сенга тикилиб тургандай туюлади. Кўзи очик ўликларни таший олмасдим, шу боис агар кўзи очик бўлса, аста ёпиб кўярдим...”

“Ярадорни келтиришди, дока билан ўраб ташланган, бошига ўқ теккан экан, юзи салгина кўриниб турибди. Бирозгина. Лекин унга кимнидир эслатдим, шекилли, менга гапира бошлади: “Лариса... Лариса... Лорочка...” Афтидан, мени кўриб севган қизини эслади. Бу ўртоқни ҳеч кўрмаганман, у эса менга яқинроқ кел, демоқда. Мен яқинроқ бордим, лекин нима учунлигини тушуна олмай гарангман. “Сен келдингми? Келдингми-а?” Унинг қўлидан ушлаб, боши узра эгилдим... “Келишингни билгандим...” У нимадир деб шивирлади, мен эса нима деганини англай олмадим. Ҳозир сўзлаб бера олмайман, бу воқеани эсласам, беихтиёр кўзим ёшга тўлади. “Мен фронтга отланганда, – дейди у, – сендан бўса олишга ҳам улгурмадим. Мени ўпгин...” Охиста эгилиб, юзидан ўпдим. Кўзидан бир томчи ёш юмалаб, докага сингиб кетди. Тамом. У ўлди...”

Ёнимда бир аёл ўтирибди. Чиройли юзи кекса ўқитувчиларнинг қиёфасидек жиддий. Гўё одамлар даврасида эмас, ёлғиз ўтиргандай узок сукут сақлайди. Қисмати ҳамманики билан бир хил. Фақат хотиралар бўлакча.

“Одамлар ўлишни истамасди. Биз ҳар бир инграш, ҳар бир нидо сари талпинардик. Битта ярадор жон бераётганини сезиб мени елкамдан кучоклаб олиб сира қўйиб юбормайди-да. Ёнимда ҳамшира турса ўлмайман, деб ўйлаганми? У: “Яна беш дақиқа, лоақал икки дақиқа яшасам эди...” деб ёлворарди. Айримлар бир оғиз ҳам сўз айтмай жон берар, бошқалар эса: “Ўлишни истамайман!” деб қичқирарди. Одам жон таслим қилиш асносида ҳам ўлимни ўйламайди, ўлаётганига ишонмайди. Сен эса сочларининг остидан сап-сарик ажал кўланкаси чиқиб келиб, бошу оёғини қоплаб олганига гувоҳ бўласан... Бечора ўлиб ётибди-ю юзида эса аллақандай ажабланиш муҳри: мен ўлдимми, наҳотки ўлган бўлсам, деб ўйлаётгандай. Унга йўқ-йўқ, ўлмайсиз, деб сўнгги лаҳзагача далда берасан, беҳуда гапларни гапирманг, дея ўпасан, бағрингга босасан. Исми-шарифлари хотирадан ўчиб кетган, лекин қиёфалар кўз олдингда...”

Умумий суҳбат барҳам топади. Кўпчилик йиғилганда ўзи шунақа бўлади, икки-уч киши алоҳида гаплаша бошлайди. “Ёдингдами-а...”, “Эслайсизларми...”, “Шундай бўлганди...” Кимдир эшикни тақиллатиб кириб келди. Кейинги кирганларни ўзингиз билан стул ола киришлар, деб огоҳлантиришди.

– Ўзимнинг самоваримни ва қўлбола ширинлик ҳам олиб келсам майлими?

– Марҳамат.

Учрашув муносабати билан шаҳарнинг нариги чеккасидан келтирилган самовар столда қайнай бошлайди.

“Урушда тобланган дўсту кадрдонлармиз”, деди даврадагилардан

бири. Бир қарашда оддий, бироқ йигирма чоғли одамнинг қайноқ нафасига йўғрилган бу сўзларнинг ҳаяжонли моҳияти қалбимни ларзага солди. Бу улар учун шоирона муболаға эмас, балки уларнинг ёшлиги, таъбир жоиз бўлса, садоқат, дўстлик, ҳаёт тўғрисидаги тушунчалари. Улар ахир бизнинг бугунги ҳаётимизга ҳам ўша олис замон нуқтаи назаридан, шиддатли ва улуғвор даврнинг мезонларидан келиб чиқиб баҳо берадилар.

Назаримда, чехралар ва овозларни ортик ажрата олмаяпман, фақат жўровоз аёлларни кўраяпман ва тинглаяпман. Аёллар ўз хотираларини жўровоз бўлиб кўйлаётгандай, чунки даврадаги эркаклар гапга қўшилмасдан тинглаб ўтиришибди. Одамзод ҳаёти қандай қурбонликлар эвазига сақлаб қолинганини аёллар яхшироқ ҳикоя қилишади. Эркаклар шу хулосага келгандай.

“Отам бизни фронт ортига жўнатиб юбордим, иккаласи ҳам омон қолди, деб ўйлаган. Лекин онам билан госпиталга ишга кирдик. Мен тўла маълумотим бўлмагани учун ярадорларни у ёқдан-бу ёққа олиб ўтишга ёрдамлашардим. Онам: “Тегишли курсларни тугатиб, малакали ҳамшира бўла қолайлик”, деб мени ҳам эргаштириб кетди. У урушдан олдин ветеринария институтида лаборант бўлиб ишларди.

Саратовни бомбардимон қилиш бошлангач, госпиталда “Ватан хавф остида” мавзусида суҳбат ўтказилди. Биз ҳамширалар тайёрлаш курсини эндигина тугатгандик, онам менга фронтга бирга кетамиз, деб айтди. У кўнгилли равишда ариза бериб, мени ва кенжа синглимни ҳам бирга ола кетди. Фақат олти ойлик тиббиёт ходимлари курсини тугатган бўлса ҳам қобилиятлилиги учун тез орада жарроҳлик ҳамшираси бўлиб ишлай бошлади. Онам бегона қизни ҳам асраб олган, уни туғишганимиздай эъзозлардик, бироқ уч опа-сингил онамизни бир-биримиздан қизғанардик. Онам эса барчамизни бирдек кўрарди, шароит оғир бўлишига қарамай ҳеч биримиздан меҳрини дариғ тутмасди...”

“Кўл ёки оёқ кесиб ташланганда, дарҳол қон чиқмайди... Аввалига оппоқ тоза эт кўринади, кейин қон чиқади. Агар гўшти оппоқ ва тоза бўлса, ҳозир ҳам товукни нимталай олмайман. Оғзим бирдан намақоб билан тўлиб қолади...”

Душманнинг ҳатто аёлларга нисбатан ҳам тасаввурга сиғмайдиган ваҳшийлиги ҳаммасидан кўп даҳшатга солди. Бу хусусда аёллар бир-бирига гал бермай сўзлайди:

“Биз чекинапмиз, душман бомбардимон қилмоқда. Машиналаримизга қизил хоч белгиси туширилган эмасми, санитар машиналар карвони кетиб бораётгани осмондан қафтдек кўзга ташланади. Лекин фашист учувчилари жуда пастлаб учиб, ҳар бир одамни тақиб қиларди. Биз ўрмонга яширинамиз. Душман самолёти эса тўғри сенга қараб учиб келади. Мен учувчини, унинг юзини ҳам кўраман. Улар биз қизлар эканимизни ҳам, қайиннинг ортига беркинганимизни ҳам кўради, шундай бўлса ҳам ўқни бошимиз устидан ёмғирдай ёғдиради, устига-устак тиржайиб ҳам қўяди. Совукдан-совук, ваҳимали тиржайган фашист учувчисининг юзи эсимда қолган”.

“Улар бошимиздан бомбалар ёғдиргани камдай, йўл бўйлаб пастлаб учганча хужум қила бошлади. Мен қочиб бораёпман, битта самолет эса ортимдан соядай эргашади: жўхоризорга кирсам ҳам ортимдан қолмайди, ўрмонга қочай десам йўлимни тўсади. Ниҳоят, бир амаллаб ўрмонга кириб олдим – қандайдир чуқурга тушиб кетдим ёки япроқлар

ичида кўмилиб қолдимми... Кўрққанимдан бурним қонаб кетди, тирик-ўликлигимни ҳам билмайман, кўл-оёғимни қимирлатиб кўргач, Худога шукр, тирик эканман дедим. Шу-шу самолётдан кўркаман. Йирокдан товушини эшитсам, бас, ваҳимага тушаман, самолёт учиб келаётир, бекинишим зарур, товушини эшитмайин ҳам, ўзини кўрмайин ҳам, бирон жойда жон сақлашим керак, деб ўйлай бошлайман. Ҳалигача самолёт товушига бардош бера олмайман. Самолётда учишни-ку гапирманг. Уруш шу кўйга солиб кўйди...”

Мана бундай воқеани ҳам эслайдилар:

“Станцияда ярадорлар тушган эшелон ва отлар жойланган эшелон турарди. Бомбардимон бошланди. Биз ярадорлар тушган вагонларнинг эшикларини очдик, улар эса ўз жонларини қутқариш ўрнига ёнаётган отларни халос қилишга киришиб кетди. Ярадор одам дод солса, жуда ваҳимали эшитилади, бироқ ярадор отлар кишнаганига чидаб бўлмас экан. Ахир уларда нима айб, одамларнинг қилмишлари учун отлар жавобгар эмас-ку. Ҳеч ким ўрмон ичига қочиб қолгани йўқ, аксинча, ҳамма отларни қутқаришга тутинди. Бу билан нима демоқчиман? Гап шундаки, дахшатли уруш бўлаётганига қарамай, одамлар ваҳшийлашгани йўқ. Фашистларнинг самолётлари жуда пастлаб учарди. Кейин ўйладимки, немис учувчилари ҳаммасини кўришди, балки қилган ишидан хижолат бўлишгандир...”

“Ўрмонга ўт кетган, ғалла ҳам ёнарди... Нафасни бўғадиган, заҳардай аччиқ тутун... Темир-терсақлар ҳам ўт ичида қолганди... Бундай кўланса ҳидга ҳам кўникиш керак эди...”

“Эндигина етиб келиб, госпитални тиклаганимиз ҳамон, ярадорлар келиб улгурмасдан эвакуация ҳақида шошилиш буйруқ берилди. Ярадорларнинг айримларини машиналарга чиқаришга улгурсак, яна кимдир қолиб кетади. Машиналар йўқ, ёрдамчилар ҳам йўқ. “Ярадорлар қолаверсин, ўзинглар кетаверинглар”, деб айтишади. Кетишга чоғланганда, улар ортингдан мўлтираб қолишади. Йўл юра оладиганлар биз билан бирга отланади. Ўрнидан туролмайдиганлар эса қолаверади. Уларга ёрдам бера олмайсан, кўзларига қарамасликка уринасан... Ёш эдим, фақат кўз ёши тўкишга кучим етарди...”

Ҳужумга ўтганимиздан кейин биронта ҳам ярадорни ташлаб кетмаганмиз. Ҳатто ярадор немисларга ҳам шафқат қилардик... Уларга биринчи тиббий ёрдам кўрсатган кезларим бўлган. Душман эканини ҳам унутиб, яраларини боғлардим. Қирқ биринчи йилда чекинганимизда ноилож қолдириб кетилган ярадорларимизга нисбатан бешафқат муносабатда бўлишганини эслаганда, ўзимни кўярга жой тополмасдим. Шунда биронта ҳам немис ярадорига ортиқ яқин йўламайман, деган фикр кўнглимдан кечарди... Эртасига эса оғир аҳволда ётган душман жангчисининг жароҳатини ҳеч нима бўлмагандай боғлайверардим...

Нима эсимда қолган, қандай ҳолат хотирамга муҳрланган? Мана шундай оғир ярадорлар ётадиган палаталардаги осудалик, ғайриоддий сукунат”.

“Жангчилар ҳар хил яраланар, айримларининг умуртқа поғонаси мажакланган бўларди, фақат кўли қимирлайди, бошқа аъзолари тошдай қотиб қолган. Ёш бола каби тагини тозалайсан... Гўдак каби меҳрга муҳтож. Раҳминг келади. Барча ярадорларга ачинасан. Наинки одамлар, барча жонзотларга ачинасан. Беозор кушларнинг ҳам холи танг... Улар ҳам аланга ичида қолади, нобуд бўлади...”

Бомбардимон қилишди. Сувсиз арик ўзанига беркиндик, қишлоқдан бир эчки югуриб келиб, ёнимизга ётиб олди. Ётибди-ю тинмай маърайди. Бомбардимон тўхтади, эчки ҳам ортимиздан эргашади ва бизга суйкалиб паноҳ ахтаради, унинг ҳам жони бор, кўрқади. Қандайдир қишлоққа етиб келгач, бир аёлга: “Шу эчкини боқиб олинг, увол бўлмасин”, деб айтдик. Эчки бечорани қутқарайлик дедик-да...”

Дўзахдан фарқ қилмайдиган оғир уруш шароитида инсоний қиёфасини сақлаб қолган, қушлар, жониворлар, дов-дарахтлар, ўт-ўланлар, жамики тирик мавжудот қанчалар азият чекканини эслаб қолиш учун меҳр-шафқат ҳам, куч-қувват ҳам топа олган инсонни енгиб бўладими? Одамлар тирик қолган жонзотларга ҳам паноҳ бўлган, уларнинг қисматини енгиллаштирган, биргаликда изтироб чеккан. Душман маҳв этилган, яраланган, асир олинган бўлса, ҳатто уни ҳам кечирган, нафақат кечирган, балки ярасига малҳам кўйиб, даволаган. Бу ҳаммасидан кўпроқ ҳайратга солади, бинобарин бундай хайрихоҳликни бугунги, осойишта замон нуқтаи назаридан тушунса бўлади, бироқ она юртинг уруш алангасида ёнаётган, кадрдон ёру биродарларинг ҳалок бўлаётган шароитда бундай бағрикенглик қилишнинг ўзи бир азоб эди. Аёллар эса бу воқеаларни чинакам инсон учун ҳам қарз, ҳам фарз деб билгани боис хотиржам ҳикоя қилади.

“Менинг палатамда битта немис билан ўзимизнинг куйган танкчимиз ётарди. Мен уларнинг ҳолидан хабар оламан:

– Аҳволингиз яхшими?

– Анча дуруст, – дейди бизнинг танкчимиз. – Лекин манави бечоранинг аҳволи оғир...

– Бу ахир фашист-ку...

– Мен яхшиман, бироқ манави қийналаяпти.

Бобруйск яқинида немисларнинг госпиталини эгалладик. Ярадорларни безовта қилмадик, бироқ уларни немис шифокорлари даволарди. Ўша шифокорлардан бири беморни наркоз бермай операция қилганини кўриб қолдим.

– Нима учун наркоз бермасдан операция қиляяпсиз? – деб сўрадим.

У эса пинагини ҳам бузмай шундай деди:

– Операция столида ўладими ёки сизларнинг қўлингизда ҳалок бўладими, нима фарқи бор?

Шифокор бўла туриб шундай деганига сира ишонгим келмасди...”

“Биз ахир Гиппократ қасамини ичганмиз, биз ахир шифокормиз, бошига кулфат тушган ҳар қандай одамга ёрдам беришимиз шарт. Ҳар қандай одамга...”

Эсэсчиларни, эсэс офицерларининг яраларини қайта боғлаш учун олиб келишди. Ҳамшира яқин келиб сўради:

– Уларнинг яраларини қандай қайта боғлаймиз? Аяб ўтирмаймизми ёки рисоладагидек қилибми?

– Албатта, рисоладагидек қилиб. Булар ахир ярадорлар...

Ҳаммасининг ярасини авайлаб қайтадан боғладик. Иккитаси кейин қочиб кетди. Уларни тутиб келтиришди, яна қочиб кетмасликлари учун ички иштонларининг тугмаларини узиб ташладим...”

“Биз одамларни қутқарардик. Лекин кўпчилик кўлида куроли йўқлигидан, тиббиёт ходими сифатида душманнинг ярасини ҳам боғлашга мажбур бўлганидан жуда афсусланарди”.

Уларнинг ҳар бири илгари кадрдон уйи, ота-онасини тез-тез эсга олсалар, уруш охирига келиб ирим қилиб уларни имкон борича тилга олмасди. Уруш ҳеч бўлмаганда уйлари, оналари, жажжи сингилларини четлаб ўтганига ишонгилари келарди. Уруш дахшатларини лоақал ўшалар кўрмасин. Бироқ улар бундан ҳам маҳрум эди.

“Мен урушга дадил отланганман, ҳеч балодан кўрқмасдим. Тасаввуримда бомбардимон қилишса, фақат бинолар вайрон бўладигандай эди, снаряд ёки бомба тегиб ҳалок бўлишимга ишонгим келмасди. Дайди ўқ тегиши мумкинлигини билардим, бунга ишонардим, бироқ снаряд ёки бомба сабабли нобуд бўлишимни ақлимга сиғдира олмасдим: бундай бўлиши мумкин эмас! Кейин эса ўз кўзим билан кўрдим...

Ҳамшира қизларимиздан бири асирга тушиб қолди, бир кундан кейин ўша қишлоқни яна ишғол қилдик ва ҳамширани топдик: кўзлари ўйиб олинган, кўкраги кесиб ташланган. Ҳатто қозикқа ўтқазилган... Қахратон совук, бечоранинг рангида ранг йўқ, сочлари ҳам оппоқ... Атиги ўн тўққиз ёшда эди... Шундан кейин асир тушгандан кўра ўзимизни отиб ташлаганимиз маъқул, деган ниятда сўнгги патронни ўзимиз учун сақлаб қўядиган бўлдик. Фақат асир тушишдан кўрқардик, бошқа ҳеч нимадан чўчимасдик.

Уруш охирлаган сайин уйга хат ёзишдан ҳадиксирайдиган бўлиб қолдим. Хат ёзмаганим бўлсин, деган қарорга келаман, ҳалок бўлсам, онам бечора уруш тугади, қизим шўрлик ғалаба арафасида ҳалок бўлди, деб йиғлаши тайин. Ҳеч ким буни ошқора айтмаса ҳам ҳамма шуни ўйларди. Тез орада ғалаба қилишимизни, баҳор нафасини ҳамма сезарди”.

Узоқ кутилган кун келди. Уни ҳар қанча интизор бўлиб кутишмасин, барча учун фавқулудда ҳодиса бўлди. Урушнинг қайси куни эсингизда қолган, деб исталган одамдан сўранг. Биринчи ва сўнгги куни, деб жавоб беради. Бу саналарни энг майда тафсилотларигача жуда аниқ эслашади. Мана бундай ҳаяжонли ҳолатларни ҳам:

“Уруш тугади!” деб айтишганда, ҳеч тап тортмай стерилланган столга ўтириб олдим. Биз шифокор билан “Уруш тугади!” деб хабар қилишган заҳоти стерилланган столга ўтириб оламиз, деб келишиб қўйгандик. Бирон ажабтовур иш қиламиз, деган ниятда эдик. Ҳолбуки, бу столга ҳеч кимни яқин йўлатмасдим. Қўлимда кўлқоп, оғзимга ҳам ниқоб тақиб олганман, эгнимда тоза оппоқ халат, кимга дока, бирон тиббиёт асбоби керак бўлса, эҳтиётлаб узатаман... Ғалаба куни эса ҳеч иккиланмай ўша столга ялпайиб ўтириб олдим...

Нимани орзу қилардик? Биринчидан, албатта, ғалаба қозонишни, иккинчидан тирик қолишни. Қизлардан бири: “Уруш тугаса, бир этак бола тукқаним бўлсин”, деса, бошқаси: “Мен институтга кираман”, дерди. Яна бири эса кўнглидагини ҳеч тортинмай айтарди: “Сартарош-хонадан сира чиқмаганим бўлсин. Ўзимга оро бериб, гўзалларнинг гўзали бўламан”.

“Биз қишлоқларимизга кириб борарканмиз, фақат мўриларга дуч келардик. Украинада бир қишлоққа кириб келдик, ҳеч вақо йўқ, далада тарвуз пишиб ётар, одамлар фақат шу билан кун кўришарди. Ҳеч вақо бўлмагани учун бизни қўлларида тарвуз билан кутиб олишган.

Уйга қайтиб келдим. Ертўлада онам уч бола билан яшар, кучукчамиз эса қайнатилган лайлак суягини кемирарди. Лайлак гўштини қозонга

солиб, шўрва пиширишади-да, суякларини кучукка ташлашади. Кучук ҳам жон деб ерди... Қишлоғимизда урушдан олдин булбул жуда кўп бўларди, урушдан кейин икки йил мобайнида булбул сайрашини ҳеч эшитмадик. Ҳамма ёқ ағдар-тўнтар бўлиб кетганди. Булбуллар уч йилдан кейингина пайдо бўлди. Улар қаерда эди? Ҳеч ким билмайди. Ўз жойларига уч йил ўтгандан кейин қайтди. Одамлар уй қургандан сўнг булбуллар келди”.

Уларни келажакда аёлларга хос барча қувончу ҳасратлар билан бутун бир ҳаёт кутиб турарди. Лекин асло унутиб бўлмайдиган уруш даҳшатларини бошдан кечиргандан сўнг ҳаммиша “ўтмишдан кўз уза олмай” кун кечирдилар.

“Урушда ҳар бир кун эсда қоларди, кейин эса йиллар хотирада қола бошлади: қачон эрга текканим, қачон тўнғич фарзандим туғилгани, ўғлим институтни битирган ва уйланган йил, кумуш тўйимизни қачон нишонлаганимиз, набирам туғилган йил. Умр кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади, ахир. Уруш тўрт йил давом этди, кейин мана қарийб қирқ йил ўтаяпти, бундан қатъи назар уруш ҳаётимнинг тенг ярмини ташкил этадигандай туюлаверади. Уша, атиги тўрт йил...”

“Далада гуллар уза бошласам, урушни эслайман. Урушда ҳеч гул термаганмиз...”

Болалар ҳақида, набиралар ҳақида, ташвишлари, хасталиклари тўғрисида гапирдилар. Бир қараганда эл қатори оддий аёллар. Оналар, бувилар. Лекин исталган жойда, оломон орасида, ғоят шукуҳли шодиёналарда ҳам уларни барибир танийман, эндиликда ҳеч янглишмай ажрата оламан.

– Даврамизда ўтирган эркакларнинг ҳар бири урушда камида бир ёки икки марта яраланган. Улар бугун даврамизда ўтиргани, фарзандлари борлиги ва набиралари вояга етаётгани сиз билан бизнинг хизматимиз эмасми? Бизни камтарона орден-медаллар билан тақдирлашган, бироқ буларни инсон ҳаётини сақлаб қолганимиз учун беришган, – Александра Ивановна Зайцева сўнгги қадах сўзида шундай деб таъкидлади.

Москвадаги Қизлар майдонида халқ маблағи ҳисобидан тиббиёт ходимларига – Иккинчи жаҳон уруши қаҳрамонларига ёдгорлик ўрнатилган. Уларга соф олтиндан ёдгорлик ўрнатилса ҳам кам! Ҳолбуки, бу ёдгорлик ҳам ўзига хос олтиндан, энг бебаҳо олтиндан, яъни инсоният миннатдорчилигидан, одамзод хотирасидан бунёд этилган ёдгорлик.

“Бу мен эмасдим...”

Ҳикоячи ҳар бир аёл – ўзига хос қисмат соҳибаси. Москвада бўлган Олтмиш бешинчи армия фахрийларининг учрашувида Ольга Яковлевна Омельченкони кўрдим. Барча аёллар баҳорги либосда, ёрқин рангли дуррачалар ўраб олишган, ёлғиз у ҳарбий кийимда эди. Ўтмишнинг мангу муҳри босилган, ўтган вақт ҳам юмшата олмаган қиёфаси эътиборимни тортди. Биз танишдик, кейин эса Полоцк шаҳрига, Ольга Яковлевнанинг уйига меҳмон бўлиб бордим.

Унинг тоби йўқ экан, шундай бўлса ҳам ўрнидан турди:

– Қанақа кейинги сафар? Бизнинг тенгдошларимиз алақачон ёруғ

дунёни тарк этаётир... Винницадаги дугонамнинг манзилини сизга бермоқчи эдим, кеча қўнғироқ қилишди – вафот этибди. Уруш барчамизнинг илдизимизга болта урди!

Қатор суҳбатларда: “Афсуски, кечикдинглар!..” деган пинҳоний таънани пайқайман. Бир неча мактубларим “Ортиқ бу манзилда яшмайди”, деган қайд билан қайтиб келганини эслайман. Бошқа шаҳар ёки хонадонга кўчиб ўтмаган, балки бу дунёда энди йўқ. Инсон овози бой берилди, одамзод хотираси олам қаърига сингиб кетди. Ўзи билан нималарни мангуга олиб кетди экан? Буни ортиқ ҳеч ким билмайди.

Ольга Яковлевна уруш воқеаларини хотиржам, деярли ҳаяжонланмай эсга олар экан, аввалига буни тушунмадим ҳам, англамадим ҳам. Бу ҳам мени ташвишга солди, чунки урушда қатнашган аёлларнинг кўз ёши қилишларига кўникаб қолгандим. Шундай ҳолатларда уларнинг чин дардини осон илғаб олардим. Ольга Яковлевнанинг нурсиз, қуриб қолган кўзларидаги ғусса эса жуда теран эди...

Ольга Яковлевна Омельченко, ўқчи ротанинг санинструктори:

“Онам ўзи билан мени ҳам эвакуацияга олиб кетишни истади, урушга талпинганимдан хабар топиб, юқларимиз ортилган кемага боғлаб қўйди. Лекин мен кўлимни аста ечиб, қочиб қолдим, бир қарич арқон кўлимда қолиб кетди.

Ҳамма кетаётир. Шошилмоқда. Қаёққа бошимни уришни билмайман. Йўлда бир гуруҳ қизларга дуч келдим. Улардан бири: “Онам яқин ўртада яшайди, бизни кига борамиз”, деб таклиф қилди. Кечаси келиб, эшикни тақиллатдик. Онаси эшикни очиб, кир-чир, йиртилган кийим-бошимизни кўргач, “Остонада тура турунглар”, деб ичкарига кириб кетди. Уни кута бошладик. Бир пайт катта тоғора судраб чикди, эғнимиздаги барча кийимларни ечдик. Бошимизни кул билан ювиб, иссиқ печканинг ёнидан жой олдик. Мен қотиб ухлаб қолдим. Бу қизнинг онаси эрталаб кўкат солиб шўрва пиширди, картошка кўшилган буғдой кепагидан нон ёпди. Нон ҳам, шўрва ҳам бизга жуда мазали туюлди!

Қизнинг онаси тўрт кун мобайнида бизни имкон борича егуликлар билан сийлади. Овқатни оз-оздан берар, кўп еб қўйиб, бўкиб қолманглар яна, деб хавфсирарди. Ниҳоят бешинчи куни бизга оқ йўл тилади. Бундан олдин кўшни аёл кирганда биз печканинг устида бекиниб ўтирдик. Қизнинг онаси жим ўтирунглар, деб ишора қилди. Қизи келганини ҳатто кўшниларга ҳам билдирмади, ҳаммага қизим фронтда, деб айтарди. Ҳолбуки, бу унинг якка-ю ёлғиз қизи эди, ҳатто ёлғиз қизини ҳам аямас, фронтдан қайтиб келди, деган шармандали маломатни кўтара олмасди. Кечаси бизни уйғотиб, егулик солинган тўрвани кўлимизга тутқазиб, кузатиб қўйди.

– Ҳатто қизини ҳам олиб қолишни истамадимми?

– Йўқ, қизининг юзидан ўпиб, “Отанг жанг қилаяпти, сен ҳам жанг қилишинг керак”, деб айтди.

Қизи эса ҳамшира эканини, уларнинг қисми қуршовга тушиб қолганини йўлда гапириб берди.

Жуда кўп сарсон бўлдим, ниҳоят, Тамбов шаҳрига бориб қолиб, госпиталга жойлашдим. Госпиталда ҳаётим изга тушди, очликдан кейин ўзимни ўнглаб, анча тўлишдим. Ўн олти ёшга тўлганимда барча шифокорлар, ҳамширалар каби мен ҳам қон топширишим мумкинлигини айтишди. Ҳар ойда қон топшира бошладим. Бунинг эвазига

кувватимни тиклаш учун бир килограммдан шакар, буғдой ёрмаси, колбаса олардим. Мен энага Ньюра хола билан жуда инок эдим, унинг етти фарзанди бўлиб, эри уруш бошланганда ҳалок бўлганди. Тўнғич ўғли етти ёшда бўлиб, у егуликлар олгани дўконга қатнар, бир куни озиқ-овқат карточкасини йўқотиб қўйганди, шу боис донор сифатида олган егуликларимни уларга берардим. Икки ойда бир марта ярим литрдан, бир йўла беш юз кубикдан қон топширардим. Бир гал шифокор менга: “Манзилингни ёзиб қўяйлик, балки сенинг қонинг қуйилган одам излаб келиб қолар”, деб айтди. Биз манзилим ёзилган ёрликни қон қуйилган идишчага ёпиштириб қўйдик.

Ростдан ҳам бирмунча вақтдан кейин, кўп эмас, икки ой ўтгач, навбатчиликни топшириб, ётоқхонага келиб ухладим. Бир пайт кимдир мени силкитаяпти:

– Тур! Турсанг-чи, сени йўқлаб аканг келди.

– Қайси акам? Акам йўқ менинг!

Бизнинг ётоқхона энг юқори қаватда жойлашганди, пастга тушсам ёшгина келишган йигит турибди. Аста сўрадим:

– Ким Омельченкони излаб келди?

У ёнимга келди.

– Мен йўқладим. – Шундай деб биз шифокор билан ёзган ёрликни кўрсатди. – Мана... Мен сенинг қондош акангман.

Иккита олма, бир халтача конфет олиб келибди, у кезларда ҳеч қаердан конфет топиб бўлмасди. Вой, Худойим! Бирам ширин конфетлар экан! Госпиталь бошлиғининг хузурига кириб, акам келди, деб айтдим. Менга бир кун дам беришди. Лейтенант эса театрда таклиф қилди. Мен умримда бирон марта ҳам театрда бўлмагандим, кутилмаганда келишган йигит билан театрда бориш насиб қилди.

Бир неча кундан кейин Воронеж фронтига йўлланма билан жўнаб кетди. Хайрлашиш учун келганда деразадан кўл силкиб қўя қолдим. Ярадорлар кўп бўлгани учун менга кузатиб қўйишга рухсат беришмади.

Ҳеч кимдан хат олмагандим, хат олишни ҳатто тасаввур ҳам қила олмасдим. Кунларнинг бирида учбурчак хат олдим, унда: “Сизнинг дўстингиз, пулемёт взводининг командири... мардларча ҳалок бўлди”, деб ёзилганди. Менинг қонимни қуйишган, ўша қондош акам ҳалок бўлган экан. У етимхонада вояга етган, афтидан, чўнтагида фақат менинг манзилим бўлган. У кетаётганида урушдан кейин топиши осон бўлиши учун госпиталда қолишимни ўтиниб сўраганди. Бир ой ўтиб “у ҳалок бўлди”, деган қайғули хат олсам-а, даҳшатга тушдим. Фронтга бориб қондош биродарим учун қасос олишга қатъий қарор қилдим, ахир жанг майдонида менинг ҳам қоним тўкилганди-да...

Фронтга жўнашим осон кечмади. Госпиталь бошлиғига учта билдирги ёздим, тўртинчи сафар эса хузурига кириб:

– Агар фронтга кетишимга рухсат бермасангиз, қочиб кетаман, – деб дангал айтдим.

– Тушунарли. Қайсарлик қиладиган бўлсанг, йўлланма берганим бўлсин...

Дастлабки жанг, албатта, жуда даҳшатли кечади. Еру кўк гумбурлайди, ўтаканг ёрилгудай бўлиб, қочгани жой тополмайсан. Ер ёрилади, деб сира ўйламагандим. Ҳамма ёқда шовқин-сурон, қарсиллаган товуш... Замин бешикдай тебранади. Бошимни қаёққа уришни билмайман... Бу даҳшатга қандай чидайман... Сабр-бардошим етмайди, деб

ўйладим. Шу даражада ваҳима босди, ниҳоят, комсомол билетимни олиб, ярадорнинг қонига ботирдим-да, чўнтагимга солиб, тугмасини қадаб қўйдим. Шу асно гўё қасамёд қилдим: мен чидашим керак, энг мухими, кўркмасам бўлди, илк жангда кўрқоқлик қилсам, кейинги қадамни кўя олмайман. Олдинги маррадан олиб, медсанбатга қайтариб юборишади. Мен эса фақат олдинги маррада жанг қилишни, қондош акам учун ўзим қасос олишни истардим. Ниҳоят, биз ҳужумга ўтдик, белимиз баравар ўт-ўланлар оралаб кетиб бораяпмиз... Бир неча йиллардан буён ҳеч қандай экин экилмаган дала. Жуда қийналиб илдамлардик. Бу воқеалар Курск ёйи жангида бўлган...

Жангдан кейин штаб бошлиғи мени ҳузурига чақирди. Вайрон бўлган қандайдир кулба, ҳеч вақо йўқ. Мен унинг ҳузурига кирдим. Ўртада битта стул, бошлиқ эса турибди. Мен ўша стулга ўтиргач, у шундай деди:

– Сенга қараб ҳеч тушуна олмаяпман: бу жаҳаннамга бош суқишга сени нима мажбур қилаётир? Пашшадай янчиб ташлашади. Бу уруш, ахир! Кел, лоқал санитар бўлимга ўтказиб қўяй. Жангда ҳалок бўлсанг-ку, осон қутулсан-а, бироқ кўзингдан ёки қўлингдан ажрасанг нима бўлади? Шунга ҳеч ўйлаганмисан?

Мен эса шундай жавоб бердим:

– Ўйлаганман, ўртоқ полковник. Фақат ротада қолдиришингизни ўтиниб сўрайман.

– Қайсарлик ҳам эви билан-да, майли, боравер! – полковник шундай ўшқирдики, кўрқиб кетдим.

Жуда қақшатқич жанглар. Қўл жангида ҳам қатнашганман... Даҳшат. Одам ўз қиёфасини бутунлай йўқотади... бу инсоннинг қўлидан келадиган иш эмас... Жангчилар итдай олишади, милтиқ ханжарини қоринга, кўзга, дуч келган жойга санчишади, чанг солиб, бир-бирини бўғади. Дод-вой, фарёд, инграшлар. Бу урушдаги энг даҳшатли манзара. Ҳаммасини бошдан кечирганман, афсуски, барини биламан. Учувчиларга ҳам, танкчиларга ҳам, артиллериячиларга ҳам жанг қилиш қийин, ҳаммага қийин, лекин пиёда аскарлар қисматини ҳеч бири билан қиёслаб бўлмайди.

Кимдир урушда ваҳимага тушмаганман, деса ишонмайман. Мана, немислар окоплардан чиқиб бостириб кела бошлайди, беш-ўн дақиқадан кейин биз ҳам ҳужумга ўтишимиз керак. Аъзойи баданинг титрай бошлайди... Биринчи ўқ узилгунча шундай ҳолатда бўласан. Буйруқ берилиши билан ҳаммасини унутасан ва окопдан отилиб чиқиб, югура бошлайсан. Ҳеч нарсадан кўрқмайсан. Эртасига эса ухлай олмайсан, росмана кўркув исканжасига тушасан. Ҳаммасини, барча тафсилотларни эслайсан, сени ҳам ўлдиришлари мумкинлигини англаб, ақлдай озгудай бўласан. Ҳужум тугаши билан жангчиларнинг юзига қарамаган маъкул, чунки уларнинг ранг-рўйи сира одамга ўхшамайди. Бу ҳолатни ҳатто таърифлашга ҳам ожизман. Ҳаммаси эсанкираган, бироз эси оғиб қолгандай туюлади. Уларнинг юзига қарашга ҳам юрагинг дов бермайди...

Ўлишдан кўрқармидик? Албатта, кўрқардик. Лекин биз бошқа нарсани ҳам англадик, Ватан учун оғир паллада қурбон бўлиш – ҳам қарз, ҳам фарз. Шахсан мен шундай ўйлардим. Урушда тирик қолганимга ҳалигача ишонгим келмайди. Ярадор ҳам, контузия ҳам бўлганман, бироқ бошим омон. Кўзимни юмсам, уруш бутун даҳшати билан яна

намоён бўлади. Ўқ-дорилар омборига снаряд тушиб, ёнғин чиқди-ю омборни кўриқлаб турган аскар аланга ичида қолди. У энди одам эмас, бир бўлак қора этга айланганди... Бечора жон талвасасида сакрайди, окопдагилар нима қиларини билмай, томошабин бўлиб турибди. Мен чойшабни олдим-да, югуриб бориб, ўша аскарга ёпдим ва уни ерга ётқизиб устига ётиб олдим. У тагимда тинмай типирчиларди, фақат юраги ёрилиб кетгандан кейин тинчиб қолди...

Эсим оғиб қолай деди, ҳамма ёғим қонга ботди. Ёши каттароқ жангчилардан бири келиб бағрига босди, унинг гапи кулоғимга чалинди: “Уруш ҳам бир кун тугайди, агар бу қиз омон қолса ҳам, барибир энди одам бўлмайди, бечора адойи тамом бўлди”. Юрагим ҳақиқатан ҳам қинидан чиқай деганди, мендай ёш қизнинг бундай дахшатга бардош бериши даргумон ахир. Тутқанок тутгандай оёқ-қўлим титрарди, қўлтиғимдан ушлаб ертўлага олиб тушишди.

Шу орада яна жанг бошланди... Севск остоналарида немислар кунига етти-саккиз марта хужумга ўтарди. Айни шу куни бир неча жангчиларни қуроли билан бирга жанг майдонидан олиб чиқдим. Охирги ярадорнинг олдига эмаклаб борганимда бечоранинг кўли буткул мажакланганди. Унинг мажакланган кўлини дарҳол кесиб ташлаш керак, жароҳатни боғлаб бўлмайди. Менда эса пичоқ ҳам, қайчи ҳам йўқ. Эмаклаганимда сумкам силкиниб, иккаласи ҳам тушиб қолибди. Энди нима қиламан? Кўп ўйлаб ўтирмай мажакланган кўлни тишларим билан узиб ташладим. Ғажиб узиб олдим-да, жароҳатни дока билан боғладим... Жароҳатни боғляпману ярадор: “Тезроқ бўла қол, ҳамшира, мен ҳали яна жанг қилишим керак...” деб ғўлдирайди. Аъзойи бадани олов бўлиб ёнаяпти...

Шу жангда немисларнинг танклари устимизга бостириб келаётганда икки аскар кўрқоқлик қилди. Жуда кўп жангчиларимиз ҳалок бўлди. Мен портлаш оқибатида ҳосил бўлган чуқурга судраб тушган ярадорлар асир тушди. Уларни олиб кетиш учун машина келиши керак эди... Икки аскар кўрқоқлик қилгач, қолганлар ҳам саросимага тушиб, ҳамма қоча бошлади. Ярадорлар қолиб кетди. Биз қайтиб келганда, бир ярадорнинг кўзи ўйиб олинган, бошқасининг эса қорни ёриб ташланганди... Бизнинг ярадорларга фашистлар сира шафқат қилмасди...

Мен ўз кўзим билан шуларни кўрганимдан кейин туни бўйи кўмирдай қорайиб кетдим. Эрталаб бутун батальон саф тортди, иккита кўрқоқ сафнинг рўпарасида бош эгиб турибди. Бу хиёнатчиларни отиб ташлаш ҳақида ҳукм ўқилди. Ҳукмни ижро этиш учун етти киши талаб қилинади... Уч аскар олдинга чиқди, бошқалар эса жойида қоққан қозикдай турибди. Шартта автоматни олиб, олдинга чиққандим, бошқалар ҳам эргашди... Хиёнатчиларни кечириб бўлмасди. Уларнинг касри уриб, жасур йигитлар ҳалок бўлди, ахир. Жуда довурак жангчилар нобуд бўлишди...

Разведкачилар ротасининг командири менга хуштор бўлиб қолди. Аскарлари унинг ишқий хатларини келтириб берарди. Бир гал учрашувга чиқиб: “Сизга кўнгил қўя олмайман, аллақачон бу дунёни тарк этган йигитни ҳали ҳам севаман”, деб айтдим. У менга жуда яқин келиб, кўзларимга бир лахза тикилди-да, катта-катта қадам ташлаб кетиб қолди. Ўқлар тинмай ёғилаётганига қарамай ҳатто эгилмади ҳам...

Кейинчалик Украинада бир қишлоқни озод қилдик. Мен бироз сайр қилишга чоғландим. Ҳаво очиқ, оқланган қишлоқ уйлари эъ-

тиборни тортади. Кишлоқнинг ёнидаги қабристонда янги қабрларга кўзим тушди... Мазкур кишлоқни озод қилишда ҳалок бўлганлар шу қабристонга дафн этилганди... Бир қабрнинг тепасидаги сурат кўзимга иссиқ кўринди... Мени яхши кўриб қолган разведкачилар ротасининг командири... Исми шарифи ҳам ўша...

Ўзимни йўқотиб, саросимага тушдим. Айни шу палла унинг ротасидаги йигитлар келиб қолди. Улар бир пайтлар менга ишқий мактублар олиб келган, ҳаммасини билишарди. Бирортаси мен томонга қайрилиб ҳам қарамади, эътибор ҳам бермади. Кейинчалик уларни учратганимда менга зимдан ўлим тилаганларини ҳам сездим. Мени кўргани кўзлари йўқ эди. Мен ҳаммасини сезардим...

Урушдан оғир бетоб бўлиб қайтиб, жуда кўп шифохоналарда даволандим. Фақат бир кекса профессор дардимга малҳам бўлди. У менга дардимнинг сабабини тушунтириб берди. Айтишича, ўн саккиз-ўн тўққиз ёшга тўлмасдан, яъни вояга етмай, ўн олти ёшда урушга кетганим менга панд берган – навқирон танам азобларга дош беролмай хасталикка чалинган.

“Дори-дармонлар билан ҳам даволанса бўлади, – деди у менга, – лекин тўла даволаниб, соғлом бўлай, мен ҳам барча каби яшай десангиз, сизга ягона маслаҳатим – турмушга чиқиб, имкон борича кўпроқ фарзанд кўринг. Сизни фақат мана шу қутқаради. Ҳар гал кўз ёрганингизда бутун танангиз қайтадан янгиланади...”

– Ўшанда неча ёшда эдингиз?

– Урушдан ўн тўққиз ёшда келганман. Турмушга чиқишни аввалига ўйлаганим ҳам йўқ.

– Нега?

– Жуда толиққандим, ўзимни тенгдошларимдан каттадай, ҳатто кексайиб қолгандай ҳис қилардим. Дугоналарим рақс тушар, яйраб қувонишар, мен эса уларнинг даврасига ҳеч қўшилолмасдим, ҳаётга бошқача нигоҳ билан қарардим. Бу сиртдан қараганда билинмас, ёш йигитлар кўнглимни овлашга уринар, мен эса руҳан ҳолдан тойгандим. Мен бошдан кечирган даҳшатларга айрим эркаклар ҳам бардош беролмасди... Операция қилинадиган чодирнинг бир четида кесилган қўл-оёқлар ташланадиган жой бор эди... Бир гал мана шу операция чодирига мен билан бирга бир офицер ҳам кирди, унинг жароҳатини қайта боғлаб қўйишим керак эди. Чодирга кириб, кесилган қўл-оёқларга кўзи тушди-ю, ҳушини йўқотиб юзтубан йиқилди. Эркак ҳам дош беролмади.

Севск остоналаридаги жанг эса... Олтмиш еттита ярадорни жанг майдонидан олиб чиққанимни сизга айтиб бердим. Бу ҳақда мақола чиққан фронт газетасини ҳам сақлаб қўйганман. Мақолада мен ҳақимда, бизнинг ўттиз еттинчи гвардия дивизиясининг бир юз ўн саккизинчи ўқчи полки таркибидаги биринчи рота ҳақида ёзилган. Шу қадар шиддатли жанг бўлган, асабларимиз шу қадар таранглашганки, ҳатто кулоқлардан қон келган. Эртасига худди оғир бемордай ўрнимиздан аранг турганмиз...

– Турмушга чиқдингизми?

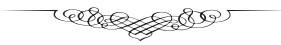
– Ҳа. Беш ўғил кўриб, вояга етказдим. Ҳозир набираларим ҳам катта бўлиб қолган. Биноийдек она, буви ҳам бўлдим. Урушдан келганимда бунга қурбим етмаса керак, деб ўйлагандим.

Ҳаммасини эсга олар эканман, назаримда бу воқеалар менинг бо-

шимдан кечмагандай, бутунлай бошқа бир қизалоқнинг қисматидай туюлади...”

Менинг кўнглимда турли туйғулар: хайрат ва саросима, иштиёқ ва норозилик, дард ва ҳамдардлик олишади. Бу туйғулар айна шу қиёфага диққат билан тикилишга, мана шу овозни берилиб тинглашга ундайди. Қолаверса, бир вақтнинг ўзида икки даврда – ўтмиш ва бугунги кун билан яшаётганларнинг аҳволи ҳақида ўйлашга мажбур этади. Улар шундай даҳшатларни бошдан кечирганки, биз буни фақат тахмин қила оламиз. Ҳолбуки, ҳаммасини аниқ билишимиз шарт! Афсуски, ҳамиша ҳам билгимиз келавермайди. Келинг, улуғ Толстойни ёдга олайлик. У кўнглидаги шундай кечинмани дарҳол жиловлаган: “Эшикни аста очасиз, қирқ ёки элликта қўли ё оёғи кесилган, айримлари каравотларда, аксарияти эса полда ётган жуда оғир ярадорларнинг кўриниши ва қўланса ҳиди дафъатан саросимага солади. Сизни остонада тутиб турган кечинмага ишонманг – бу алдамчи кечинма...”

Биз мана шундай мудҳиш хотиралар билан яшаётганларга эмас, ўзимизга ачинишимиз керак. Чинакамига ачиниш учун ваҳимали хотиралардан юз ўгириш керак эмас, аксинча уларни биргаликда баҳам кўриш, маълум бир қисмини қалбимизга жо қилишимиз керак. Бу ўзига хос ҳужжат бўлиб, уни қайта ёзиб бўлмайди, зотан мазкур ҳужжат 41-, 42-, 43-, 44-45-йилларнинг оппоқ саҳифаларига бутун умрни бахшида этган ҳолда қон билан битилган.

ҚАДИМГИ ҲИНД ҲИКМАТЛАРИ

ФАЗИЛАТ ВА ҚУСУРЛАР ҲАҚИДА

Ўзинг учун кўнгилисиз бўлган ишларни бошқаларга ҳам раво кўрма.

* * *

Ҳаёт ойнанинг сув юзидаги жимирлаши каби ўткинчи, бир лаҳзалиқдир. Шуни англа ва имкони борича яхши ишлар қилиб қолиш пайида бўл.

* * *

Эзгу ишларнинг ўзингга наф келтириши шубҳасиз. Ёмонликка ёмонлик қайтаришдан сақлан, ҳамиша, ҳаммага яхшилик қилиб яша, кўнглинг тинч бўлади. Ёмонлик ҳеч кимга, ҳеч қачон фойда келтирган эмас.

* * *

Фақат нодонларгина барча нопокликлар омбори бўлган ношукр, бебақо вужудни деб гуноҳ ишларга қўл урадилар.

* * *

Вужуд – бебақо, бойлик – ўткинчи, ажал кўз билан қовоқ орасида, эзгу амалларингизни кўпайтиринг!

ТОҒАЙ МУРОД
(1948–2003)

КЎЧИРИБ ЎТҚАЗИЛГАН ДАРАХТ ҲОСИЛИ

“Эй бечора, гўзал жонивор! Биз кўп вақтлар бир-биримизга ғаним бўлдик, сен қочдинг, мен қувдим. Бўлган иш бўлди, ўтган ишга саловот. Энди бир-биримиз билан бетма-бет, кўзма-кўз бўлдик, биз табиат деб аталмиш бир онанинг фарзандларимиз. Биз ўзаро тиллашолмаймиз, аммо бир-биримизни тилсиз ҳам тушунаемиз. Мен сени авваллари билмасдим, энди эса яхши билиб олдим. Ишонаманки, сен ҳам мени яхши билиб оласан. Сенинг тақдиринг менинг қўлимда, лекин сен мендан ҳайиқмаяпсан. ... Кўрқма, мен энди сенга икки дунёда ҳам қўл кўтармайман. Биз – оға-инилармиз, табиатнинг ноёб бисотларимиз. Фақат мен сендан кексароқ ҳам қудратлироқман, холос. Менинг қудратим сени ҳамиша ўз паноҳига олса эди, сен абадий хавф-хатарсиз яшардинг”.

Дарров эсладингиз-а. Балли! Бу парча буюк табиатсевар адиб, жонли оламлар билимдони Эрнест Сетон-Томпсоннинг “Буғулар изидан” деган ҳикояси қаҳрамони овчи Яннинг сўнги иқрори. Аслини суриштирсангиз, адибнинг хулосавий фикри бўлган бу нидо барча инсонларга қарата айтилгандир. Китобдан ўрин олиб, бир-бирини ҳеч ҳам такрорламаган ҳар бир ҳикоянинг бош ғояси, яшил чизиғи бўлиб, огоҳликка чақириб туради. Домино лақабли ақлли ва мард тулкича бўлсин, ё ёввойи йўрғанинг бир умрлик асовлиги-ю охирги мардона қарорими, Бингонинг одамга дўстлиги-ю Вуллининг хиёнаткор одамлардан киши билмас аёвсиз ўч олишими – ҳикоялардаги тирик айиқлару бўрилар, тулқилару итлар, какликлар ва каптарлар, чумчуқлар ва читтаклар, куёнлару силовинларнинг ҳаётлари аввал синчиклаб ўрганилган, кейин табиатан энг зўр ва антиқаларининг сиймолари бадиий жонлантирилган таъсирчан лавҳаларни ҳеч унутиб бўладими?

Ҳақиқатан ҳам, канадалик адиб Сетон-Томпсоннинг ушбу китобида жониворлар ҳаёти, шафқатсизлик исканжасидаги оғир тақдирлари, аломат феъл-атворлари тўлақонли образлари ила бошидан кечирган ғаройиб саргузаштлари, ҳатто шу пайтгача ўйлаб кўрилмаган ёки рад этиб келинган ҳассос қалблари реалистик ва психологик рўйирист тасвирлаб берилгани учун ҳам ўқувчи қалбини тамоман забт этади. Табиатга, атрофимиздаги жонзотларга нисбатан билимимизни ошириб қолмасдан, муносабатимизни софлайди. Хоссатан, жонли табиат олдида масъуллигимизни хотирамизга солади. Одамзоднинг жониворларга асрлар оша қилиб келаётган аёвсиз, адолатсиз, ҳаддан ошиб кетар хунрезлигини-да ўзига довиюракларча кўрсатади.

Ҳаяжонли ҳолатларга бой, аммо ҳеч бири тўқиб-бичилмаган ҳикоялар китоби қарийб эллик йил кечикиб бўлса-да, ўзбек тилига таржима бўлди. Лекин мутолаада унинг таржима асари эканлиги кимнинг хаёлига келади? Ҳолбуки, таржима. Дарвоқе, таржима...

Замин бир, фасллар ярканг-ярканг кечадигандай кўрингани билан араб хурмоси, ўзбек ўриги ва қовуни, ҳинд банани, ўрис асали янглиғ бетакрор неъматларнинг тоти ва таъмини бошқа ҳеч ердан тополмаймиз. Худди шундай, ҳар жойнинг ўз зеби, ноз-неъматлари, ажойиботларига етиш, оғиз уриш, улардан офият топмоқни одам доим орзу қилаверади. Шунинг учун асрлар оша карвонлар тиним билмаган, ҳозир ҳам кемалар сузиб юради, поездлар пишқиради, учоқлар парвоздан парвозга талпинади.

Шу моддий, нафсоний хоҳиш-истакдан қолишмайдиган, балки ўтса ўтадиган маънавий эҳтиёжимиз ҳам ҳамиша яшовчанки, бу талабгорликни ҳам фақат миллий маъно оламимиздаги озуқалар

билангина қониқтира олмаймиз. Худди шу кўнгилга янги, ўзгача, олисдаги оламларни яқин қилиш, “ташиб келтириш” учун таржима деган кўприк солинган. Бундан ҳам тўғрироқ қиёс – асл бир дарахтнинг аслини сақлаган ҳолда бошқа тупроққа келтириб ўтқазилишига ўхшаш тасаввурга борса бўлади моҳирона таржима борасида. Бу дарахт бир тилдан иккинчи тилга кўчирилганида ўзида қолган тотти энди унинг иккинчи тили мўъжизасига-да шу даражада боғлиқ бўлади. Ўзга тил сўзлари ва иборалари ҳавоси билан ўзининг яшаб кетишига имкон топади ёхуд томирига янгидан қон қуйилгандай ҳолни бошидан кечиради. Таржима асари ана шундай бир дарахт. Хусусан, бадиий асар таржимаси ўзга тилнинг рангдор, сермаъно, хушбўй тили бойлигида ўзига янги жон топадики, бунинг таъми, тотти моддий ҳаётдаги меваларнинг ажбблигига ўхшамас бир тарзда кўнгилга озиқ бўлади, ақлни тўйинтиради, шуурни уйғотади, ҳисни тарбиялайди. Бизга бутунлай бир янги бўлган оламини тортиқ этади.

Мен улуғ адибимиз Тоғай Мурод таржимасида Эрнест Сетон-Томпсоннинг “Ёввойи йўрга” номли жониворлар ҳақидаги ҳикоялар китобини ўқиганимда, таржима асаридан баҳрамандлик ҳақида кўнглимда биринчи бўлиб шундай ёруғ туйғулар кечди. Тоғай Мурод бир мақоласида асарни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилишни “фидойилик”, деб атайди. Бу сўзи шунчаки эмаслигини эса ушбу таржима китоби орқали амалда исботлайди. Унинг таржима китобини ҳам ютоқиб, қизиқиб, бир олам завқ-шавқ ва билим, тарбия олиб, мутолаа қилар эканмиз, таржима асари оддий косибчиликдан фарқли ўлароқ, жон қийналмай, ақл машаққат чекмай етиладиган юмуш эмаслигига иқдор келтириб, балки аввало севиб, адиблик иқтидорини тил билиш қаторида тўла ишга солиб, бошқанинг асарига ўз асари каби тиш-тирноғи билан ёпишиб ҳаёт-мамот масаласи янглиғ, жонини жабборга берадиган қурбонлик эканлигига амин бўласиз. Бунда Тоғай Муроднинг тафаккур қуввати ва тарзи бутунича Сетон-Томпсон оламини ёритишга йўналтирилади. Тафаккурнинг кенглиги, чуқурлиги, ўткирлиги билангина ўзга тил ва бўлакча маданий фикр тарзида ифодаланган ҳолат, кечмиш ва жараёнлар тасвири ўшандан қолишмайдиган тарзда бошқа тилда ўзига йўл, муқобил сўз, асл маъно топади. Тоғай ака ўзбек халқининг синчи ва чевар ўланчилари чунон ишлаган, образли ва жонли, халқона содда ва теран тилимизнинг кўп маъноли мўъжизакорлигидан жуда унумли фойдаланиб, Сетон-Томпсон тасвирлаган воқеаларга мос, балки ундан ҳам гўзал тасвир, ифода ижод этиб, ўқувчи англаши, тушунишигагина эмас, руҳан хузурланиши ва улғайишига ёрдамлашади. Ўқувчи мароқланиб кезадиган табиат оламини қайтадан яратади. Сиқиклик ва лўндалик билан асарни миқти қилади, жўн баён олдига ҳам ғов ташлайди. Жуда кўп халта-хуржун таржималарда кузатганимиздек бўлганида эса ўқувчи оҳорсизлигидан безиган қолипдаги жумлалар ила қуруқ ва рангсиз чиққан, китобхоннинг эсига бу асар ажнабий, бегона эканлигини истаса-истамаса эслатиб турган бўлар эди. Тоғай Мурод бадиий асар таржимаси санъат намунаси эканлигини, таржимондан ҳам ижодкорлик талаб этилишини бир зум ҳам унутмаган ҳолда, адиблик истеъдодини бутунича таржимонликка сафарбар этади. Шунинг учун ҳам “Жониворлар ҳақида ҳикоялар” ўқувчида ўзбекча ёзилгандек меҳрли, қадрдон таассурот қолдиради.

Тоғай Мурод китобдан ўрин олган йигирма бир ҳикоянинг ўзини таржима қилиб, тақдим этганда ҳам ўз ишини шараф билан адо этган ҳисобланарди. Ахир, сўзбошисиз ҳам қанча-қанча таржима

китобларини ўқиганмиз. Баъзилар ҳар қандай сўз ортиқча, бадиий асар ҳақида тўғри ва адолатли баҳони ўзига беради деб ҳам ҳисоблашади... Унда “Сетон-Томпсон китобига сўзбошим”нинг ёзилишини таржимон нега шарт деб билди? Танишиб деймизки, бу ҳам бир дарс, бу ҳам бир мактаб сабоғи бўлади ҳозир ҳам таржимачилигимиз, айниқса, ёш таржимонларимиз учун. Ҳар бир китоб ҳам бир юрт, бир мамлакат. Унинг-да ўз маънавий эшиклари бўлади. Ўқувчини шу эшикдан таржимон бошлар экан, илк саҳифаларида йўл-йўриқ, маълумот ва мухтасар мулоҳаза мақомидаги йўл кўрсатувчи бўлса, биринчи марта бу жойга йўл олган ўқувчи-йўловчи мутолаага руҳан тайёр бўлиб киради, нимага эътибор қаратишни ва ким билан учрашиб турганини аввалдан тасаввур қилиб, шунга яраша олға босади. Эҳтимол, қайси бир димоғдор ўқувчи гўё чалғимаслик ё вақт йўқотмаслик учун бошида бу сўзни ўқимай мутолаани бошлагани билан ҳам кейин унда туғилган саволларга жавоб олиш учун ҳам албатта сўзбошига қайтади. Зеро, Сетон-Томпсон асарлари Тоғай Мурод таржимасигача биз учун номаълум мамлакат, очилмаган кўриқ бўлиб турарди.

Китобларда ўқувчига мухтасар маълумот берувчи сўзбошилар янгилик эмас, Тоғай Муродники биринчиси ҳам демоқчи эмасмиз. Аммо аксарият сўзбошилардан унинг фарқлари ҳақида миқ этмасак, инсофдан эмас. Жанр устунлигига кўра у мақоладан кўра эссе жанрининг мумтоз бир намунаси. Эссенависимиз Сетон-Томпсоннинг ҳасби ҳолидан энг зарурларини хабар қилиш қаторида, дунё адабиёти тарихида жониворлар қандай ўрин тутганини шундай тавсифлайдики, уларга инсонларнинг муносабати ва адибларнинг кўзловларини ёниқ кузаткилари билан далиллаб беради. Дунё адабиёти ҳақида ўзбек адабининг кескин ва мардона бу фикрлари Тоғай Муроднинг иқтидори қаторида, адабий илми ва билимдонлиги ҳам шунчалик чуқурлигини кўрсатади. Булар ўқувчининг тасаввурини ҳам, илмини ҳам янгилайди, ҳам бойитади, бу борада танқидий нигоҳинида шакллантиради. Мулоҳазаларнинг айримлари баҳсли бўлишидан қатъи назар, кўлами кишилиқ тарихининг камида уч минг йиллик тажриба ва изланишларини ўз ичига қамраб, адолатли сарҳисоб қилинганлигига тан бермасдан илож йўқ. Ушбу эсседа табиатга ошиқ бир ўзбек адабининг ёниқ ва асосли қарашлари ёрқин бир тарзда ўз аксини топганки, бошқа тилларга таржима этилса, адиб ва мутахассислар, умуман, китобхонларнинг аксариятига манзур бўлиши шубҳасиз. Зеро, Сетон-Томпсон ҳайқириб, самимий бир тарзда оммага мурожаат этган нидо, илмий-бадиий ҳужжат Тоғай Мурод ижоди учун ҳам хос гўзал бир фазилат эди. Унинг бу таржимадан анча йиллар олдин яратилган “От кишнаган оқшом” қиссасидаги учқур от Тарлон образи Зиёдулла чавандоз билан тенг кўрилиб меҳр ила тасвирлангани ва ўтли қўшиқ мисол ёниб куйлангани учун ҳам севиб ўқилади. Демак, бир тилдан иккинчи тилга таржима қилинаётган асар ўзига руҳан яқин, ғояси бир, шунга яраша илми-зақоси етарли, яна адиблик иқтидори билан сийланган бир таржимоннинг кўлига тушса, омади олчи бўлади. Борган элида келгинди саналмайди. Янги ўтқазилган тупроғини ўзиникидек ёқтириб, бегонасирамай, маънавий баҳра улашиб яшайверади. Қани адабиётимизда Тоғай Мурод ибрати каби адабий фидойиликлар кўпроқ бўлса, адибларимиз ўз ижоди қаторида, ҳеч бўлмаганда, бир улуғ асарни тилимизга ўгириб кўнғалимизга олиб келса-ю, шу дўлворлик боис янги, рост, аломат оламлар маданиятимиз хазинасини бойитиб бораверса...

Яна икки мулоҳаза. Жаҳон адабиётидаги дурдона асарларнинг бизда таржима бўлганлари уммондан бир томчидир. Буни чуқур ҳис қилган адиб Тоғай Мурод ҳам бу таржима китоби орқали ана шу бўшлиқни тўлдиришга ҳисса қўшишни ният қилади. У табиат, жониворлар олами ҳақида адабиётимизда илмий-бадиий асарларнинг яратилмагани, бир-ярим бор ижодий ишларнинг ҳам ҳаминқадар ғариб савияда экани боис ўзбек китобхонининг талаби ва эҳтиёжини қондиришга бел боғлайди ва келгусида ўзимизда ҳам шундай адиблар пайдо бўлишини орзу қила-қила бу китобни ўзбекнинг кўнгли дастурхонига қўяди. У 1985 йили Москва ва Тошкентда ўзининг ҳамма ижодий ишларини йиғиштириб, таржимага киришар экан, Сетон-Томпсон “Жониворлар ҳақида ҳикоялар” деб умумий ном берган китобни нега ундаги бир ҳикоянинг номи билан “Ёввойи йўрға” деб атади? Эндиликда ижодининг гултожи бўлиб қолган “Отамдан қолган далалар” романига ўшанда материал тўплаб, руҳан тайёрланаётган адиб миллатимизни мустамлака исканжаси қандай оғир аҳволга солганидан, унинг хур, озод руҳи нақадар бўғилганидан, мустақил эмаслигимиздан жуда изтиробда эди. У китобни айнан “Ёввойи йўрға” деб номлай туриб, озодлик, ҳурлик инсон ва миллат учун биринчи белги эканлигини мустамлака давридаёқ баралла айтади. Демак, бадиий таржима орқали сиёсий бир ғояни миллат ичига ёяди.

Биродари азиз! Жониворлар оламига меҳр-муҳаббатингизни жўштириб юборган китобни ўқиб бўлиб, хаёлга толишингиз аниқ. Яна ишонаманки, жониворларнинг ғаройиб воқеаларини аломат феъл-атворлари билан танишиб, бу олам қонуниятларидан ҳайратланиб, асарнинг тоғи, жилоси, кўркига тўймаздан, улар ортида гоҳ ним кулга, гоҳ кинога, гоҳ рўйирост ҳақиқат билан сизга имдод қилган Сетон-Томпсон ўғитларидан жуда мутаассир бўласиз. Ана шу ёруғ ва маҳлиё таассурот яна бир кун хотиралар қаъридан қалқиб чиқиб, сизни қайта мутолаага ундайди. Бунинг учун Сетон-Томпсон жанобларига, Тоғай Мурод руҳониятларига дуои хайрлар қилиб қўйиш билан бирга, улардан ўрнак олишларингизни, тевағимиздаги барҳаёт оламга доимо гўзал бир одоб ва масъулият билан муносабатга киришишингизни сўрайман.

Шу тоғда кўнглимизни ёритадиган яна бир эмас, икки хушхабар. Таржимонлик маҳорати ҳақидаги мулоҳазаларимизни изҳор қилиб турганимизда ўзбекнинг чин адиби Тоғай Муроднинг асарлари-да дунё тилларига ўгирилиб, хориж ўқувчисини Шарқдан йўлга чиққан карвон неъматлари каби ҳаяжонга сола бошлагани шууримизга етди. Мен яқинда Москва шаҳрида чиқадиган “Дружба народов” журналининг февраль сониди “Тарлон” номида эълон қилинган “От кишнаган оқшом” киссаси таржимасини мароқ билан ўқиб чиқдим. Ҳарқалай, биринчи таассурот бўлса-да, айтай, таниқли шоир ва таржимонлар Герман Власов ва Вадим Муратханов таржимасида русийзабон ўқувчиларга тақдим қилинган асарнинг ўзига хос нодир қирралари, аслият руҳи, қисқаси, поэтик сажияси ўзига яраша муваффақият билан сақлаб қолинган. Бу – Мустақиллик даврида ўзбек адабиётининг ўзига хос ютуғи, жаҳонга чиқаётгани.

Бундан шуқур қилиб турганимизда, Францияда Тоғай Муроднинг сўнги романи – “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” Жаҳонгир Санақулов таржимаси ва Майкл Бейкер таҳририда француз тилида ҳам нашр этилгани ҳақидаги мужда – овозадан бошимиз осмонга етди!

Вафо ФАЙЗУЛЛОҲ

ЁВВОЙИ ЙЎРҒА

Рус тилидан
Ўзбекистон халқ ёзувчиси
Тоғай МУРОД таржимаси

I

Жо Калон эгарни ерга қўйиб, отга эрк берди-да, шпорларини жингирлатиб уйга кирди.

– Тушлик нима бўлди? – сўради у.

– Яна ўн етти минутдан кейин, – жавоб берди ошпаз, станция бошлиқлари каби соатига жиддий қараб. Ошпаз оғизда жуда тайин гапирар, амалда эса бетайин эди.

– Хўш, Перикода ишлар қалай экан? – сўради ўртоғи Скрат.

– Зўр! – деди Жо. – Гала яхши, тойлар кўп. Мустанглар¹ галасиниям кўрдим, Жайрон булоғига сувлагани борар экан. Ичида иккита тойчоғиям бор. Жажжи, қоп-қорагинаси туғма йўрға экан. Икки милгача қувиб борсам ҳам оёқлари ақалли бирон мартаям чалишмади-я. Эрмак учун жўрттага яна қувдим, у барибир йўрғасидан адашмади!

– Йўл-йўлақай қиттай отиб олмадингми? – ўсмоқчилаб сўради Скрат.

– Ҳамма гапирсаям сен гапирмасанг бўларди, Скрат! Ўтган сафар тўрт оёқ бўлиб эмаклаган ким эди? Сен эмасмидинг?

Тушлик қилинглар! – жар солди ошпаз. Гап бўлиниб қолди.

Ковбой² эртасига ўзга яйловларга ўтиб кетди. Шу билан ёввойи отлар ҳамманинг эсидан чиқиб кетди.

Келаси йилиям галани Нью-Мексика штатининг ана шу яйловига ҳайдадилар. Ковбой ўша ёввойи отлар галасини яна кўрди. Ўша қора тойчоқ адл оёқли, кенг сағринли от бўпти.

Ковбойлар кўпчилик бўлиб назар солиб, қора от чиндан ҳам туғма йўрға эканига ишонч ҳосил қилди. Жо ҳам шу ерда бўлиб, унинг хаёлига, шу отни ушлаб олсам зиён қилмасди, деган фикр келди. Шарқий штатда яшовчи одамлар шундай ният қилса ажабланмасаям бўлади, аммо от арзон Ғарбда ёввойи отларга ҳеч ким эътибор бермайди. Аввало, уни ушлаш осон эмас, борди-ю, ушлаган тақдирда ҳам ёввойи от умрининг охиригача саркаш, бесамар, ёввойилигича қолади.

Кўп подачилар ёввойи отларни отади. Боиси, улар нафақат яйловларни тепкилаб, булғаб кетади, яна-тагин уй отлариниям йўлдан уриб, эргаштириб кетади. Оқибат, уй отлариям тез орада ёввойилашиб қолади.

Жо Калон отни, унинг феъл-атворини бинойидай билади. У шундай дейди:

– Мен ҳалигача ювош эмас бўз отни кўрганим йўқ. Асов эмас тўрикниям кўрмадим. Агар қора тўрикни яхшилаб миниб ўргатса, ундан барака топса бўлади. Аммо-лекин қора от эшакдай ўжар, итдай қаҳрли келади. Қора отда тирноқ бўлса, арслонниям гумдон қилади!

Демак, ёввойи от бутунлай фойдасиз хайвон, қора ёввойи от ундан ҳам ўн баравар фойдасиз экан.

¹ Мустанг – ёввойи от.

² Ковбой – отлиқ подачи.

Жо шу йили бирон ишниям амалга оширолмади. Боиси, у оддий галачи бўлиб, ойига йигирма беш доллар олар, бекор вақти жуда оз эди.

У кўпгина ковбой ўртоқлари каби қачондир ферма сотиб олишни, шунингдек, ўз хусусий галаси бўлишини орзу қиларди. Унинг Санта Феда рисолага солинган тамғаси бор, у яккаю ягона қорамолининг сағрисига босилган эди. Кейинчалик Жо ўз тамғасини ҳар қандай тамғасиз ҳайвонларга босиш ҳуқуқига мушарраф бўлди. Кузда ҳисоб-китоб қилиб кўриб, “шаҳарни айланиш” истагидан ўзини тиёлмади. Шу боисдан ҳам унинг бор-йўғи эгар, тўшак ҳамда қари сигирдан иборат бўлиб қолди. Бироқ у тушқунликка тушмади, қачонлардир “бирор нарсани амалга ошириб” бирдан бойиб кетаман, деб юрди. Қора йўрғани кўргач, шу менга бахт келтиради, деб ўйлади, уни қўлга олиш учун қулайроқ пайт пойлади.

Бироқ Жо Канада дарёси бўйлаб йўлида давом этиб, кузда Дон-Карлос дўнгликларига қайтиб келди. Гарчи ёввойи йўрға ҳақида кўп эшитиб юрсанда, лекин ўзини кўрмади. Бу орада икки ёшлик қора йўрғанинг донғи ўлкага кетди.

Жайрон булоғи юза ялангликдадир. Булоқ оқиб бориб, тевараги киёк ўтлар билан ўралган майдагина кўлга айланади. Кўл суви озайганда гир айланасида лойнинг тилим-тилим қоп-қора, йирик тасмалари қолади, айрим ерларида оппоқ туз доғлари ялтираб туради, чуқур жойида эса, оқмаса-да, ичса бўладиган тоза сув қолади. Яқин атрофда шу ҳовуздан бошқа сув йўқ. Ҳамиша моллар ҳамда уй отлари ўтлайдиган ана шу яланглик қора тойчоқнинг кўнгил кўйган яйловига айланди. Яйловда асосан “л”, “ф” ҳарфлари айқаш тамғаланган моллар ўтлайди.

Ушбу ферма соҳиби Фостер жуда удабурон одам. У яйловда зоти яхшиланган уй ҳайвонлари боқилса, кириб кўпайишини яхши билади. Унинг қарамоғида ўнлаб улкан, пишиқ танли, охукўз чалазот байталлар бор. Сержун отлар уларнинг олдида ғариб жониворлар бўлиб қолади.

Ана шу хушқомат байталларнинг бирови кундалик юмушлар учун ҳамиша отхонада қолади, қолган тўққизи тойчоқларини эмизиб бўлиб, ўз эркида ўтлаб юради.

От ҳамиша серўт яйловни топади. Тўққиз байтал ҳам ўз фермаларидан йигирма миль жанубдаги Жайрон булоғини топдилар. Ёз келиб, Фостер бир ўртоғи билан байталларни қидириб топди. Байталлар орасида кўмирдай қоп-қора той юрарди. Той байталларни гир айланиб, уларга ҳомийлик қилар, айти вақтда ҳеч қаёққа кетгани кўймасди. Тойнинг қоп-қора тани байталларнинг олтинранг танасидан кескин ажралиб турарди.

Ювош феълли байталлар эгаларидан кўркиб, ўз фермаларига қочиб қолмоқчи бўлди. Шунда, бирдан қора тойчоқнинг қаҳри келди. У ёввойи феъллини байталларга ҳам юқтирди шекилли, байталлар фермадан келган бесўнақай отларни хийла кейинда қолдириб, қора тойнинг кетидан чопиб кетди.

Бу воқеа отлиқларнинг қонини қайнатиб юборди. Улар “лаънати той”ни отиб ташлаймиз, дея қўлларига қурол олди. Бироқ тўққиз байтал орасидан битта тойнинг ўзини қандай қилиб отиб бўлади, ўқ байталларга тегиб кетмайдими?

Узун кун бесамар ўтди. Ёввойи йўрға, ҳа, ўша йўрға ўз паноҳидагиларни кўйиб юбормади, улар билан жанубий кум тепаликлар аро кўздан ғойиб бўлди.

Таъби тирриқ бўлган галачилар ўз омадсизликлари айбдоридан

ўч олишни кўнгилларига тугиб қўйиб, холдан тойган отларида уйларига жўнади.

Улар байталлар ҳадемай худди ўша тойдек ёввойилашиб кетишини жуда яхши биларди.

Қоп-қора ёлли, кўккўз улкан қора от бутун ўлка бўйлаб зўравонларча кун кечирди, турли-туман жойлардан байтал ҳайдаб келиб, ўз сафини кучайтирди, галасини кам деганда йигирма бошга етказди.

Ёввойи йўрғага эргашиб келган байталларнинг кўпи ғариб, абгор бўлиб, зотли тўққиз байталгина ўзларининг бўй-басти билан алоҳида ажралиб туради.

Ёввойи йўрға галани шундай иштиёқ ҳамда рашк билан қўриқладики, галага қўшилган ҳар қандай байтал умрбод кетолмайдиган бўлиб қолди. Галачилар ўз ўлкаларига келиб қолган бу ёввойи йўрға ҳали кўп зиён-заҳматлар келтиражагини пайқаб қолди.

II

Бу воқеа 1893 йилнинг декабрида бўлди. Фермага келиб тушдим-у, йўловчи соябон аравада Канада дарёси бўйидаги Пиньяветитосга жўнадим.

Фостер мен билан хайрлашаётиб, шундай деди:

– Менга қаранг, борди-ю, лаънати йўрғага дуч келиб қолсангиз, аямай отиб ташланг.

Ёввойи йўрға ҳақида илк бор эшитган гапим шу бўлди, йўлда эса йўлбошловчим Бернсдан йўрғанинг кечмишини билиб олдим. Донғи кетган йўрғани жуда-жуда кўргим келди, эртасига Жайрон булоғига бориб, ҳафсалам пир бўлди, сабаби, у ерда йўрғанинг ҳам, галанинг ҳам дараги йўк экан.

Аммо эртаси кунни Аламозо дарёси орқали яна тепаликдор ялангликка келганимизда, олдинда бораётган Жек Бернс бирдан отининг бўйнига энгашиб олди, менга ўгирилиб, шивирлади:

– Қуролингизни олинг! Ана айғир!

Мен қуролимни қўлимга олиб, олдинга интилдим. Пастдаги сойликда отлар галаси ўтлаб юрибди, улкан қора йўрға гала ёнида турибди.

Қора йўрға бизнинг ҳавомизни олди шекилли, сергак тортди. Аввал бошини, кейин думини кўтарди, бурун катаклари кенгайди.

Кўзимга йўрға отларнинг оти, даштларда чопиб юрган жамики отларнинг сараси бўлиб кўринди, шундай ноёб жониворни нобуд қилиб, бир тўда маслиққа айлантиришга кўнглим бормади.

Жек ҳадеб вақтни бой бермасдан тезроқ отишимни тайинлади, мен атайин имиллаб туравердим.

Сержаҳл ҳамроҳим имиллаётганим учун мени койиди. Зардали тўнғиллаб: “Бу ёққа беринг қуролни!” – дея уни тортиб олмоқчи бўлди, мен милтиқнинг оғзини осмонга қаратдим, у гўё тасодиф оқибатидек ўқ еб кетди.

Гала бир сесканиб тушди. Қора йўрға кишнади, пишқириб, галани бир айланиб чопди. Байталлар тўдалашиб, чанг-тўзонлар ичра кўздан ғойиб бўлди.

Айғир галанинг гоҳ у, гоҳ бу ёнидан чопиб, байталлар кейинда қолиб кетмаслигини назорат қилди.

Йўрға кўздан ғойиб бўлгунча ундан кўз узмадим, унинг йўрға оёқлари бирон мартаям чалкашмади.

Турган гап, Жек менинг, қолаверса, милтиғимнинг, йўрғанинг номига кўп нордон гаплар айтди, мен унинг гапларидан завқ олдим, зўр қувонч билан қора йўрғанинг чиройи ва қудрати ҳақида хаёл суриб қолдим.

Йўқ, қандайдир бир байтални деб шундай йўрғанинг ялтиллоқ терисига доғ туширгим келмади!

III

Ёввойи отларни ушлашнинг бир нечта хиллари бор. Шулардан бири от устидан ўқ бўшатиб, уни бир нафас гангитиб қўйиш, вазиятдан фойдаланиб бўйнига сиртмоқ солишдир. Буни “отни бўйин эгдириб олиш”, дейдилар.

– Гапир-а! Ўқ еган юзлаб отларни кўрдим, бари қир ошиб қочиб кетди, биронтаям “бўйин эгган” мустангни кўрмадим. – Эътироз билдирди ёввойи Жо.

Гоҳида, шароит тақозо этганда галани қорага ҳайдаса ҳам бўлади, агар отлар яхши бўлса галани қувиб етса ҳам бўлади, аммо, бир қараганда, иложи йўқдай туюладиган яна бир йўли бўлиб, бу мустанг “тинчиди” йўли, яъни уни ҳолдан тойгунча қувиб бориш йўлидир.

Йўрғалаганда оёғи умуман адашмайдиган айғирнинг донғи кун сайин ошди. Унинг эпчиллиги, йўрғаси, чайир табиати хусусида кўз кўрмаган саргузаштлар гурунги бўлди. Учбурчак фермасидан бўлмиш Монтгомер чол Клейтондаги Уэлс қаҳвахонасида кўпчилик олдида, агар шу гаплар чин бўлса, унда, шу айғирни ким аравага босиб олиб келса, минг доллар бераман, деди. Буни эшитган неча ўнлаб ёш қовбойлар ўз хўжайинлари билан тузган шартнома муддати тугаб, қўл бўшади дегунча, ўз бахтларини синаб кўришга аҳд қилди.

Ёввойи Жо барчани доғда қолдирмоқчи бўлди. Вақтни бой бермай, хизмат муддати тугамаган бўлса-да, туни билан овга шайланди.

Бир ўртоғидан қарзга пул олиб, йигирма бош яхши отни, ошхонали аравани керакли аслаҳа-анжомлар билан таъминлади, ўзи, ўртоғи Чарли ҳамда ошпази учун икки ҳафталик озик-овқат жамлади.

Улар бу ғаройиб, энгилоёқ йўрғани “тинчитиш”ни қатъий аҳд қилиб, Клейтондан жўнаб кетди. Сафарларининг учинчи кuni Жайрон булоғига етиб келди, тушга яқин галаси билан сувлагани келган қора йўрғани кўриб, ажабланмадилар ҳам. Жо бекиниб, гала сувлаб бўлгунча қорасини кўрсатмади, сабаби, сувсаган от яхши чопишини, сувлаб, оғирлашиб қолгани ёмон чопишини яхши билади.

Шундан кейингина Жо пистирмадан чиқиб, олдинга юрди. Булоққа ярим милча қолганда мустанг сергак тортди, галасини жанубий шарқдаги бутазор тоғ ёнбағирларига бошлаб кетди. Жо гала кетидан яланг оёқ бўлиб чопиб, уларни яна бир бор кўрди, қайтиб келиб, аравақашлик қилувчи ошпазига жанубга, Аламозо дарёсига жўнашни буюрди. Ўзи яна жануби-шарққа отланиб, гала изини олди.

Икки милча юриб, яна галани кўрди. Оёқ учида отларга яқин борди. Бироқ улар яна ҳадик олиб, қочиб қолди. Кун шундай ўтди.

Гала ҳалқа бўлиб, жанубга юриш қилди, кун уфққа оққанда худди Жо

кутганидек, Аламозо дарёси яқинига келиб қолди. Жо уларни яна бир марта хуркитиб, аравасига қайтиб келди, дам олаётган ўртоғи отда галани кувишда давом этди.

Арава кечки таътилдан кейин Аламозонинг олдиндан келишилган юқори кечуви бўйлаб юрди, Жо шу ерда тунаш учун жойлашиб олди.

Чарли бўлса галани кувишда давом этди. Ёввойи отлар олдингидек узилиш қочмади, чунки кувиб келаётганларнинг хужум қилмаслигига фаҳми етди, оқибат, бора-бора ўз таъқибчиларига кўникиб қолди.

Қош қорайганда галани пойлаш янада қулай бўлди, боиси, улар орасида бир оқ байтал бўлиб, у қоронғида оппоқ бўй бериб турарди.

Осмонда ой балқиди. Чарли қайси йўлдан юришни оти ихтиёрига қўйиб берди, ўзи галани эътибор билан кузатиб борди.

Оппоқ байтал бўй бериб юрди.

Охир-оқибат, зим-зиё тунда ҳеч нима кўринмай қолди. Шундан кейингина Чарли отидан тушиб, устидан эгарни олди, отни ўтлагани қўйди, ўзи аёлга ўраниб, кўп ўтмай уйкуга кетди.

Тонг оқариши билан Чарли йўлга равона бўлди, ярим милча йўл босиб, ғира-ширада оқ байталга, кейин галага кўзи тушди. Йўрға Чарлини кўриб, шиддатли кишнади, гала яна елиб кетди.

Йўрға биринчи дуч келган довонда оёқ илди, тинимсиз таъқиб этаётган ким эканини билиш учун кетига бурилиб қаради. Нима гаплигини билди, яна толмас, равон, йўрға қадамлар отиб олға талпинди, галани йўлчи юлдуз мисол олға чорлади.

Отлар ғарбга йўл олди, яна кўп қочиш-кувишлар, юзма-юз келишлар, яна қочишлардан сўнг ҳиндулар пойлоқчилик қиладиган тик дўнгликка келиб қолди. Бу ерда уларни Жо пойлаётган эди.

Чарли дўнгдан кўкка ўрлаган узун, ингичка тутундан дам ол, деган ишорани тушунди. У ҳам чўнтак ойнасини тутиб, жавоб хабарини берди. Жо дам олган отларда таъқибни давом эттирди, Чарли тамадди қилиб, дам олди, сўнг Аламозо оқими бўйлаб юқорилади.

Эртаси кунни Жо узун кун галани таъқиб этди, уларни арава бораётган улкан ёймада ушлашга уринди. Кунботарда бир кечувга етиб келди, бу ерда Чарли уни тетик отлар, тамадилар тайёрлаб, кутиб турган экан.

Жо кунни билан, ҳатто кечасиям бамайлихотир таъқиб этди, афтидан, гала беозор таъқибчиларига янада ўрганиб қолди шекилли, уларни пойлаш жуда осон бўлиб қолди. Бундан ташқари, ҳорғинлик ҳам таъсир қилди. Маза ўтли яйловлар қаерлардадир қолиб кетди. Улар таъқибчи отлар каби сомон емадилар. Устига-устига, мунтазам давом этаётган асаб таранглиги ҳам ўзини кўрсатди. Асабий таранглик ёввойи отларнинг иштаҳасини бўғиб қўйди, аммо тез-тез сувсай бошладилар.

Таъқибчилар отларга тез-тез, тўйиб-тўйиб сувлаш эркини берди. Боиси, сув ичган от чопишда қийналади, оёқлари ёғочдай қотиб қолиб, нафас олиши қийинлашади. Буни яхши билган Жо отини суғормади. Шу сабаблyam ҳолдан тойган гала яқинида тунагани оёқ

илганларида ўзиям, отиям ҳали анча тетик эди.

Тонг ёришганда Жо галани осонгина кидириб топди. Улар аввал-аввал қочди, сўнг, одимлаб юрди. Таъқибчилар деярли қолиб келди,

чунки бундай олишувда гала ҳали ҳоримаган дастлабки икки-уч кун уларни кўздан қочирмаслик керак эди, пойлоқчилар эса бунинг уддасидан чиқди.

Жо эрталаб галани кўздан қочирмай, доимо уларнинг яқинида бўлди. Соат тўққизларда Хозе тоғида Чарли билан ўрин алмашди. Шу куни гала бор-йўғи тўрт милча илгарилаб кетди, қадамларида олдинги ғайратдан асар ҳам қолмади.

Кечқурун Чарли дам олиб ётган отга миниб, қувишда давом этди.

Эртаси куни галанинг боши эгилиб қолди, қора йўрға ҳар қанча олға чорламасин, таъқиб этиб келаётганлар билан ораларидаги масофа баъзан юз қадамгача қисқариб қолди.

Тўртинчи-бешинчи кунлар ҳам шундай ўтди. Гала яна Жайрон булоғига яқин келди. Ҳаммаси кутилгандай бўлди: гала кенг доира ясайди, айғир эса унинг ичида юради.

Ёввойи отлар булоққа жуда чанқаб келади, овчилар бўлса тетик отларда, кўтаринки кайфият билан келади.

Шу кунлари кечгача галани сувга йўлатмади, сўнг, Жайрон булоғига ҳайдаб, тўйиб сувлатди. Ана энди кўпни кўрган ковбойлар тетик ва тўқ отларда юриб, сиртмоқни ишга солади, чунки сув ичган отларни ушлаб тушов солиш осон бўлади.

Ишлар ҳаддан зиёд яхши кўчди, фақат бир нима уларни ташвишга солиб қўйди: қора йўрға ҳамон темирдай мустаҳкам эди. Унинг равон йўрғаси айнамаган, дастлабки таъқиб кунлари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. У ҳамишагидек галасини матонат билан бошқарар, кишнар, чопишда намуна кўрсатиб, уларни олға чорларди. Аммо отларнинг дармони қуриган эди. Қари оқ байтал, кечаси оппоқ бўй бериб юрадиган ўша байтал ўлгудай чарчаб, галадан соатлаб кейинда қолиб кетаверди. Байталлар чавандозлардан ҳадиксирамай қўйди, улар ҳадемай Жонинг қўлига тушишига шак-шубҳа қолмади.

Барча ташвишлар сабабчиси бўлмиш айғир эса ҳамон етиб бўлмас довонлигича қолаверди.

Жонинг жиззакилигини яхши билган ўртоқлари у аччиқ устида асов айғирни отиб қўйиши мумкин, деган ўйга борди. Аммо Жонинг кўнглида бундай ният йўқ эди.

У айғирни ҳафталаб қувиб, унинг бирон мартаям йўрғасидан адашиб, оддий қадамлар босиб юрганини кўрмади. Барча яхши чавандозлар каби Жо ҳам бу гўзал отга боқиб, ундан завқ-шавқ олди. Завқи янада зўрайиб, шундай ноёб ҳайвонни отгандан кўра, ўзимнинг манави отимни отган маъқул, деган хулосага келди.

Айғирга қўйилган мукофотни олиш керакмикин? Жо иккиланиб қолди. Қўйилган пул чакана эмас. Лекин айғирнинг турган турмуши хазина, у асл зотли зурриёт яратиши мумкин.

Авалло уни қўлга олиш лозим. Овни тамомлаш вақти ҳам келди.

Жо ўзининг энг яхши отини эгарлади. Бу от томирида жануб қони бор, аммо ўзи чўлларда катта бўлган байтал эди. Албатта, бир нимаси бўлмаса Жо бундай ажойиб отни сотиб олмас эди.

Бу юртларда локо деган захарли ўт ўсади. Одатда, отлар бу ўтни емайди, борди-ю, бир татиб

кўрса, уни яна излаб қолади. Унинг мазаси тарёкнинг кайфига ўхшайди, унга ўч қўйган от кўп вақт ўзини яхши тутиб юради, охир-оқибат, ақлдан озиб ўлади. Бундайларни маҳаллий халқ “локога мубтало бўлган мол”, дейди.

Жонинг энг сара отлари кўзи ҳам ажабтовур ёввойиларча йилтиради. Синчиларнинг айтишича, бу ҳол касаллик нишонаси эмиш. Шу сабаблиям Жо байтални минди. Байтал бақувват ҳам тезкор, овнинг охирибоп.

Жо галага от қўйди. Арқонни ерга ташлади, ёйиш учун атайлаб судради, сўнг яна чап қўлига яхшилаб йиғиб олди, ов давомида биринчи марта отини айғирга ниқтаб хайдади.

Ақлсиз чопачоп бошланди. Кўрқиб қолган байталлар йўлни бўшатиб, чор тарафга қараб қочди.

Жонинг дадил байтали дашт бўйлаб оддий одимлар отиб қувди. Айғир ўзининг донғи кетган йўрғасидан адашмай, йўрғалаб қочди. Ақл бовар қилмайдиган манзара намоён бўлди. Жо овози ҳамда узангилари билан байталини олға чорлади. Байтали кушдай учди, лекин айғир билан ораларидаги масофа бир дюйм ҳам камаймади. Қора айғир шу чопишида шиддат билан текисликдан ўтди, тоғ бағридаги бутазорлардан ўтди, кўзни алдайдиган серкум сойга тушиб, бир ўтлоққа чиқиб олди. У

ерда уни бир суғур қарши олди. Жо унинг изидан от қўйиб бораверди. У кўзларига ишонмади... Назарида, айғир билан ораларидаги масофа камайиб эмас, балки узайиб кетгандек бўлди. У ўзича сўқинди, отини ниқтади, чу-чулаб хайдади, охир-оқибат, бечорани асабий ҳолга олиб келди. Отнинг кўзлари олма-кесак терди, боши уёқдан-буёққа тебранди, ерга қарай олмай қолди, йўл танламай қўйди. Оёғи фавқулудда бўрсиқнинг инига кириб қолди. От ағнаб кетди, устидаги чавандози ерга учиб тушди. Жо лат еди, бир амаллаб оёққа туриб, довдираб қолган отини кўтариб турғизмоқчи бўлди. Аммо бўлар иш бўлган, отнинг олд оёғи синган эди.

Жо револьвернинг битта ўқи билан отнинг азобларига барҳам берди. Эгарни олиб, лагерга кўтариб кетди.

Йўрға ҳамон елиб, охири кўздан ғойиб бўлди.

Бунини мағлубият деб бўлмайди, чунки улар байталларни қўлга олди. Жо билан Чарли уларни қўрага хайдаб бориб, эгаларидан арзигулик инъомлар талаб қилди.

Жо учун бу кифоя эмас эди. У айғирни қўлга олишни орзу қилди. Жо айғирнинг бор фазилатларини билиб олди, энди у янги-янги режалар ўйлай бошлади.

IV

Сафар жамоасига гарчи ҳеч ким, ҳеч қачон ҳеч нима жўнатмаса-да, почтага мунтазам равишда хат ва пул сўраб борганда ўзини мистер Томас Бэтс, деб таништирган Бэтс ошпазлик қиларди. Ковбой эса уни “Курка Из Том”, деб атарди, чунки унинг ўзи Денверда худди шундай тамға қайд қилинган, деб уқтирарди. Бу тамға курка изига ўхшарди. Шунингдек, Бэтс бу тамға акси бепоён шимол ёймаларида ўтлаб юрган сон-саноксиз мол ва отлар сағрисида ҳам бор, деб уқтирарди.

Бэтсга сафарда шерик бўлишни таклиф этганларида у кулиб, энди отларнинг бир тўдасини ўн доллардан пуллайман, деди. Дарҳақиқат, шу йили от жуда арзонлашиб кетди, шу сабабли ҳам унча кўп бўлмаса-да, ҳар ҳолда иш ҳақи олишни маъқул кўрди.

Йўрғани ақалли бир марта кўрган одам унга бепарво қараб туrolмас эди. Курка Из ҳам шундай бўлди. Уям йўрғанинг эгаси бўлгиси келди, лекин уни қандай қилиб қўлга киритишни билмади. Кунларнинг бирида Билл Смит деган кимса билан учрашиб қолди. Бу одам Билл Тақа лақаби билан машҳур эди. Сабаби, унинг тамғаси тақага ўхшарди. Билл Тақа нон билан гўшт еб, устидан маза-матрасиз кофе ичиб, шундай деди:

– Мен бугун ўша йўрғани кўрдим, шундай яқиндан кўрдимки, думларини бемалол ўриб қўйсам ҳам бўларди!

– Отмадингми?

– Сал қолди отиб ташлашимга.

– Йўқ, асло ота кўрма, – деди столнинг нариги бурчида ўтирган “кўш Н” тамғали ковбой. – У айғир янги ой чиққанига қадар менинг тамғам билан юради.

– Эртaroқ кимирла, бўлмаса тамғалагинг келганда сағринида “нуқтали учбурчак” тамғасини кўрасан.

– Сен уни қаерда кўрдинг?

– Воқеа бундай бўлди. Жайрон булоғини ёкалаб ўтаётиб, қатқалоқ ботқoқдаги қамишлар орасида ётган бир нимага кўзим тушди. Ҳойнаҳой, бизнинг поданинг моли бўлса керак деб ўйлаб, яқинроқ борсам, бир от чалқанча ётибди. Шамол от тарафдан эсаётганидан фойдаланиб, унга янада яқинроқ бордим. Шунда нимани кўрдим денг? Тўнқадай жонсиз ётган йўрғани кўрдим! Ўлик десанг, жасади шишмаган, ўлаканинг исиям йўқ. У кутилмаганда чивин қўнган қулоғини қоқди. Хаёлим бошимдан учиб кетди. Шундагина унинг шунчаки пинакка кетганини билдим. Сиртмоқни олиб, арқоннинг айрим жойлари бўшаб қолганини кўрдим. Отимнинг айили ҳам бор-йўғи биров. Шунда, ўйлаб қолдим, бизнинг от етти юз фунт, айғир эса бир минг икки юз фунт келади. Шу боисдан ўзимга-ўзим дедим: “Овора бўлишингга арзимаиди, айилни узганинг қолади, бунинг устига, ерга ағнаб тушиб, эгарниям бой бериб қўясан”. Ўзимча шундай деб, қамчи дастаси билан эгар қошига тук-тук урдим... Ана шунда йўрғани кўринг эди! Ётган еридан олти футча юқорига сапчиди! Тўрт оёғини кенг ташлаб, худди паровоздай пишқирди. Кўзлари олайиб, тўғри Калифорния тарафга елиб кетди. Йўл-йўлақай оёқ илмаган бўлса, аллақачон ўша ёқда юрибди. Агар айғир бирон марта йўрғасидан адашган бўлса, ўлигим шу ерда қолсин!

Воқеа ундай айтган даражада аниқ-равшан бўлмади, сабаби, Биллнинг гапи нордон сўзларга сероб бўлди, яна-тагин уялмай-нетмай кавшаниб, ютиниб, оғзи тўла ош билан гапирди. Барибир давра Биллнинг гапларига ишонди, чунки у тўғри сўзли одам бўлиб танилган эди. Даврада ўтирганлардан ёлғиз Курка Изгина оғиз очмай, гурунгни бошқалардан кўра диққат билан эшитди, кўнглида янги режа пайдо бўлди.

Таомдан кейин чекиб, янги режасини пухта ўйлаб олди. Уни амалга ошириш бир ўзининг қўлидан келмаслигини билиб, Билл Тақага сир берди. Ана шундай қилиб, йўрғани таъқиб қилувчи янги шериклар,

бошқача айтганда, яна устига-устак ваъда қилинган беш минг доллар ишқибозлари пайдо бўлди.

Жайрон булоғи галанинг суюкли сувлоғи бўлиб қолди. Сув озайди, қамишлар билан сув ораллиғида қуриб қолган қоп-қора лой камар пайдо бўлди. Камарни иккита сўқмоқ кесиб ўтди, бу сувлагани келган ҳайвонлар йўлидир. Отлар билан ёввойи ҳайвонлар ана шу сўқмоқдан сувлагани келади. Шохдор ҳайвонлар эса тўғридан-тўғри қамишзор оралаб келаверади.

Шериклар ана шу сўқмоқлардан кўзга яқинроғининг кўндалангига бўйи ўн беш фут, эни олти ҳамда чуқурлиги етти фут келадиган ўра қазиди. Гала сувлагани келгунча ишни битириш учун йигирма соат тинимсиз тер тўқди. Ўра қазилди қийин бўлди. Қазиб бўлиб, уни кўздан яшириш учун устига шох-шабба, хас-чўп ёпиб, тупроқ сепди. Ишни тамомлаб, ўрадан

холисроқдаги чуқурда бекиниб ўтирдилар.

Толтушларда йўрға сувлагани келди. Галаси қўлга тушгани сабабли у ёлғиз эди.

Том, айғир ўра қазилган сўқмоқдан юрсин деб, эҳтиёт юзасидан нариги сўқмоқни қамишлар билан ёпиб қўйган эди.

Ёввойи ҳайвонларни қандай зийрак эзгу руҳ қўллар экан-а? Аксига олиб, йўрға ўра йўқ сўқмоқдан юрди. Бемалол келиб сув ичди.

Овчиларнинг сўнгги чораси қолди. Йўрға сувга қайта эгилганда Бэтс билан Смит чуқурдан отилиб чиқиб, йўрғанинг кетидан борди. Йўрға мағрур бош кўтарганда, Смит револьвердан ерга ўқ узди.

Йўрға донғи кетган йўрғасида тўғри ўзига қазилган ўрага қараб чопди. У яна бир неча сониядан кейин ўрага тушади! Ана, ўра бор сўқмоқда чопиб боряпти...

Овчилар уни қўлга олдик, деб ўйлади. Йўрға ҳадемай уларнинг ихтиёрида бўлади.

Шунда, ақл бовар қилмайдиган воқеа юз берди. Йўрға алп сакраб, ўрадан ўтиб кетди, туёқлари билан тупроқ отиб, кўздан ғойиб бўлди.

Йўрға Жайрон булоғига қайтиб қадам босмаслик нияти билан олислисларга елиб кетди.

V

Ёввойи Жо устомон одам эди. У қандай қилиб бўлмасин йўрғани қўлга тушириш пайида бўлди, бунга бошқалар ҳам қўл урганини эшитиб, тезда янги режаларини амалга оширишга киришди. Жо айғирни ушлашда чиябўрилар эпчил қуённи, ҳиндулар жайронни ушлашда қўллайдиган усулни қўллаб кўрмоқчи бўлди. Бу қадимги усул “галма-гал овлаш”, деб аталади.

Ёввойи йўрға юрган музофот олтмиш квадрат милча келадиган учбурчак шаклида бўлиб, жануби ҳамда шимолидан дарёлар, ғарбидан тоғлар билан ўралади. Улар, йўрға шу музофотдан бошқа ёққа кетмайди, Жайрон булоғи унинг доимий хонаки жойи бўлиб қолади, деб ўйлади.

Жо бу ерларни яхши билади. Унинг барча булоқлари, ғорларигача билиб олди. Агар ҳозир унинг элликта оти бўлганида эди, уларни жамики муҳим жойларга қўйган бўларди. Ихтиёрида эса бор-йўғи йигирмата оти билан бешта яхши чавандози бор, холос.

У ов бошлангунга қадар отларни икки ҳафта сомон бериб боқди. Шундан кейингина уларни овга қўйди, чавандозларга нима қилиш кераклигини тушунтирди. Улар ов бошланишига бир кун қолди деганда ўз жойларини эгаллади.

Тайин этилган кун Жо аравада Жайрон булоғига йўл олди, четроқдаги торгина сойликда тўхтаб, кута бошлади.

Ниҳоят, жанубдаги адир тарафдан кўмирдай қоп-қора айғир кўринди, у одатдагидек булоққа ёлғиз ўзи эна бошлади.

У аввал ғанимларим бекиниб пойламаётганмикин, деган ҳадикда булоқни айланиб, ис олди. Сўнг сўқмоқсиз ерлардан булоққа қараб юрди.

Жо айғирни пойлаб ўтириб, иложи бўлса унинг кўпроқ, бочкалаб сув ичишини истади. Йўрға тумшуғини ўтга энди чўзган ҳам эди, Жо отини ниқтаб ҳайдаб қолди. Йўрға туёқ товушини эшитди, чавандозни кўрди-да, яна кўздан ғойиб бўлди.

Текис ерга чиқиб, жанубга бурилди, қум тепаликлар оралаб бор кучи билан чопди, таъқибчисидан борган сайин олислади. Жонинг оти ҳориб, қумда ҳар қадамда йиқилиб тураверди, оқибат, борган сайин кейинда қолаверди.

Яна текис ерга чиққанларида Жонинг оти орадаги масофани анча озайтириши мумкин эди, лекин эниш бошланиб қолиб, яна шаштидан қайтди, оқибат, янада кейинда қола бошлади.

Аммо Жо йўрғани кувишда давом этди, хивичниям, узангиниям аямади. Бир миль, икки, уч... Арриби қирлари кўзга чалиниб қолди.

Аррибида янги отлар бор, Жо бунни билади, шу сабабли кучига куч қўшилиб от қўяди. Йўрғанинг тундай қоп-қора ёллари эса шамолларда ёйилиб-ёйилиб олислаб боради.

Ана, ниҳоят, Арриби дарасига дохил бўлди. Ғорда қоровуллик қилиб турган ковбой ўзини панага олди, йўрға унинг ёнидан ўтиб кетди. Йўрға шамолдай пастга елди, сўнг, нишаб бўйлаб юқорилади.

Жо янги отга миниб, аввал пастга, кейин юқорига от солди. Отини ниқтаб ҳайдаб чопаверди, чопаверди, лекин орадаги масофани камайтиролмади.

Дупур-дупур-дупур... туёқ товушлари. Бир соат, икки, уч соат ўтди, олдинда Аламозо кўринди, худди ўша ерда янги чавандоз кутяпти.

Жо бақириб, отини янада тезлади. Қора айғир мўлжалдаги ерга қараб чопди, аммо икки милча қолганда нимадандир ҳадик олгандай чапга бурилди. Жо йўрға кутулиб кетишини пайқаб, ҳолдан тойган отига яна қамчи босди, йўрғани қандай қилиб бўлмасин, кўзланган тарафга буриш йўлини излади.

Олишув ҳаддан зиёд қийин бўлди. Жонинг нафаси қайтиб қолди. От ҳар сапчиганда эгар териси ғижирлайверди.

Жо кўндаланг елиб чиқиб қувди, йўрғани хуркитиш учун револьвердан устма-уст ўқ узди, ниҳоят, уни чапдаги кечувга буришга муваффақ бўлди.

Улар дарё бўйига келди. Йўрға йўлидан қолмай елди. Жо отдан тушди. Оти ўттиз миль чопиб дармони куриди, Жоям ҳолдан тойди. Кўзлари чангдан қизарди, гарчи ҳеч нимани кўрмаётган бўлса-да, Томга кўлини силкиб: “Йўрғани Аламозо орқали кечувга ҳайдаб бор!” – дея қичқирди.

Янги чавандоз тетик, чайир отда ўнқир-чўнқир ёйилма бўйлаб қора айғир кетидан чопди. Айғир оппоқ терга ботди, биқини кўтарилиб-кўтарилиб оғир нафас олди, холи танг бўлди. Барибир чопишда давом этди...

Том олдиниға айғирга яқинроқ боргандай бўлди, сўнг яна кейинда қолди. Аламозода ўрнини янги отлик эгаллади.

Айғир ғарбга бурилди, суғурлар маконини ёнлаб чопди, кийим йиртар кактуслар, тиканли чангалзорлар оралаб чопди. Айғир тер билан чангдан ола-була бўлиб кетди, аммо йўрғасидан адашмади. Йўлида дуч келган жардан сакраб ўтиб кетди. Изидан қувиб келаётган ёш Кэрингтон ҳам отини сакратмоқчи бўлди. Аммо оти билан қўшилиб пастга юмалаб кетди... Ёш чавандоз бир амаллаб омон қолди, аммо оти хароб бўлди.

Қора айғир зафарли йўрғасида давом этди...

Жо Галлего чолнинг фермаси ёнида нафасини ростлаб пойлаб турди. Ярим соат ўтмай, у яна йўрғани қувиб кетди.

Ғарбда Карлос тоғлари кўзга ташланди. У ерда ҳам Жони одамлар янги отлар билан пойлаб турибди. Бунинг билан толмас чавандоз айғирни ғарбга бурмоқчи бўлди. Аммо йўрға қандайдир бир хаёлга берилдими ё кўнгли бир нимани сездими, ҳар қалай, бирдан шимолга қайрилди.

Жо бор санъатини ишлатди, қичқирди, ўқ узди, бари бекор бўлди. Қора чақмоқ адир бўйлаб пастлади, Жо унинг изидан боришга мажбур бўлди.

Худди шу ерда олишувнинг энг қийин ҳам азоб-укубатли даври бошланди. Жо йўрғага бераҳм бўлди, ўзи билан отига эса ундан беш-баттар бешафқат бўлди. Кун аёвсиз куйдирди, қизиган ёйилма узра офтоб тафти жимирлади. Жонинг кўзлари ёнди, лаблари шўр, бетамиз чангдан чирсиллади.

Олишув давом этди. Муваффақиятга эришишнинг бирдан-бир йўли – йўрғани Аламозодан ўтадиган кечувга қайтариш қолди.

Олишув бошлангандан буён Жо биринчи марта қора йўрғада толғинлик аломатларини кўрди. Думи билан ёллари аввалгидек ёйилмай қўйди, ораларидаги ярим миллик масофа яримлаб қолди.

Йўрға барибир олға талпинди, яна, яна йўрғалаб, олға талпинди...

Соатлар кетидан соатлар ўтди, йўрға ҳамон олға елди. Аммо тўғри йўлдан бурилди. Йигирма милча йўл босиб, кечроқ Аламозодан ўтадиган кечувга етиб келди.

Жо йўлда тайёр турган отни миниб, айғирни яна ўзи қувиб кетди.

Жо қолдириб кетган от энтикиб, ўзини сувга урди, сув ичиб-ичиб, юмалаб ўлиб қолди.

Жо, қора айғир сув ичади, деган умидда бир оз секинлади. Аммо унинг айтгани бўлмади! Айғир бор-йўғи бир хўплади, теваракка сув сачратиб, нариги сохилга ўтиб кетди. Жо унинг кетидан қадам-бақадам борди. Кечувда уларни кузатиб қолган ковбой Жо айғирга хийла яқин келиб қолганини, ҳатто етай-етай деб қолганини кўрди...

Эрталаб Жо лагерга пиёда келди. Унинг саргузашти лўнда бўлди: саккиз от нобуд бўлди, беш одам бутунлай ҳолдан тойди, ғаройиб ёввойи йўрға эса ҳамон ўз эркида юрибди...

– Энди бир нима қилиш қийин! Унга етиб бўлмайди. Жойи келган вақтлари лаънатининг терисини тешиб ташламаганимга ачинаман! – деди Жо, сўнгра, йўрғани қувишдан воз кечди.

VI

Сўнги сафарда ҳам Курка Из ошпаз бўлди. У ҳам олишувни бошқалар қатори қизиқиш билан кузатиб борди, Жонинг омади келмаганда ўзича кулимсираб қўйди, қозонига қараб қўйиб, димоғида минғиллади:

– Шу йўрғани ушлаб олмасам, одам эмасман!

Йўрға тинимсиз таъқиблар оқибатида янада ёввойилашиб кетди. Барибир Жайрон булоғига келиб кетаверди. Булоқ ялангликдаги яккаю ягона сувлоқ бўлиб, бир миль теварак-атрофда ғанимдан бекинадиган пана жой йўқ эди. Шу сабабляям йўрға яқин-атрофда тушларда пайдо бўлиб, бирон хавф-хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилгачгина булоққа сув ичгани келарди.

У галасидан айрилиб, бутун қишни ёлғиз ўзи қишлади. Қари Курка Из бунга яхши билиб олиб, режаларини шунга мослади. Бир ўртоғининг тўриқ байтали бор эди. Қари Курка Из шу байталга эгар урди, занжир, белкурак, яна бир арқон ҳамда йўғон қозик олиб, булоққа равона бўлди.

Бир тўда жайрон улардан ҳайиқиб, пана-паналарга ғойиб бўлди. Моллар ўт узра ёйилиб ётади, тўрғайлар кўшиғи жаранглайди. Ердан беғубор, қорсиз қиш нафаси кўтарилган, кўклам яқин қолган...

Том ушоққина тўриқ байтални арқонлаб, ўтга қўйди, байтал тумшуғини кўкка тинимсиз чўзиб, олис-олис кишнади.

Қари Курка Из шамол қаёқдан эсаётганини аниқлади, теварак-атрофга назар солди. Ўша ўзи қазишиб юборган ўра ҳалиям бор экан. Ўра очик, ичи тўла сассик сув, суғур, сичкон ўликлари сузиб юрибди. Сувлагани келган ҳайвонлар ўра четидан янги сўқмоқ очибди.

Курка кўм-кўк майсазор ёнидаги куюқ қамишзорни маъкул топиб, шу ерга қозик қокди, сўнг, пана бўладиган катта ўра қазиб, ичига адёл тўшади. Байтал олислаб ўтлаб кетмасин деб, арқонни ерга узатиб ташлаб, бир учини устунга боғлаб қўйди, арқонни тупроқ ва ўтлар билан бекитди. Кейин ўзининг хилватгоҳ ўрасига бекиниб ўтирди.

Туш вақти-туш вақти тўриқ байтал йўқлаб кишнади. Шунда... шунда, кунботардаги адирдан жавоб кишнаш келди... Машҳур ёввойи йўрға осмон фонида қоп-қорайиб, бўй берди!

Йўрға равон, алп-алп йўрғалади, оёқ илиб, теваракка ҳадиксираб аланглади, пишқириб йўрғалади. Байталнинг йўқлаб кишнаши йўрғанинг кўнглида акс садо берди. Йўрға яқинроқ келиб, яна кишнади, бирдан сергакланди, айланиб, катта доира ясади, бурни билан шубҳали ҳид овлади.

Шунда, тўриқ байтал яна кишнади. Йўрға яна бир бор доира ясаб, у ҳам кишнади. Байталнинг жавоб кишнаши йўрғанинг кўнглидаги бор ҳадикларни йўқ қилиб юборди. Йўрғанинг юраги ёниб кетди!

Йўрға гижинглади, тўриқ байтал – Соллининг олдига келди, бурнига бурнини теккизди. Худди шу пайт

орқа оёғи сиртмоқни босиб олди. Том арқонни бирдан тортди, мустанг сиртмоққа илинди. У важоҳат билан кўкка сапчиди. Том бундан фойдаланиб, айғирнинг оёғидан арқонни илондек икки айлантириб олди.

Машъум кўргилик айғирнинг кучига куч кўшди. У яна сапчиди, аммо сиртмоқдан оёғини тортиб ололмади, ерга ғарибона, мағлубона ағнаб тушди.

Чуқурдан қари Томнинг мункайган хунук жуссаси кўринди. У табиатнинг ноёб молини тезроқ қўлга киритиш учун шошилди. Отнинг қудрати ушқоқдай заиф бир чолнинг ақл ва хунари олдида ожиз бўлиб қолди. Йўрға пишқирди, озодлик учун жон-жаҳди билан олишди, аммо бесамар бўлди, сиртмоқ оёқларига чайирдай ёпишиб олди.

Том айғирнинг олд оёқларига ҳам сиртмоқ солди. Сўнг, арқон билан айғирнинг тўртта оёғини битта қилиб кўшиб тортди. Дарғазаб йўрға, ах-таланган чўчкадай ожизона сулайиб, ётиб қолди. Бечора сўнгги дармони қолгунича типирчилади, ўпкаси тўлиб келди, ўксик зарбидан аъзойи-бадани зир-зир қалтиради, юзларидан маржон-маржон ёшлар оқди...

Том айғирнинг ҳолини кўриб, кўнглида ғалати бир нима пайдо бўлди. Илк бор сиртмоқ билан хўкиз ушлаганида бўлганидек, бош-оёғи зир титради. Бир неча дақиқа жойидан қимирлай олмай, ўзининг ноёб бандисига термилиб қолди.

Кўп ўтмай чолнинг ҳаяжони сўнди. Ўта машъум ишни бажарган байталга эгар урди, янги арқон олиб, йўрғанинг бўйнига солди. Байтални айғирнинг олдига кўйди. Том йўрға энди кетолмаслигини билиб, арқонни бўш кўймоқчи бўлди, шунда, хаёлига фавқулудда бир фикр келди. Ўйлаб қараса, ғоят зарур бир иш эсидан чиқаёзибди. Гарчи шароит бўлмаса-да, шу ишни бажаришга киришди.

Ғарб одати бўйича ёввойи йўрғанинг баданига ким биринчи бўлиб ўз тамғасини босса, йўрға ўшаники бўлади. Яқин йигирма милда ҳайвонларни тамғалайдиган асбоб топилмайди, нима қилса бўлади?

Қари Том тадбиркор эди. У байталнинг тақаларини бирин-кетин қараб кўрди. Тақаларнинг бирови хийла бўшаб қолган эди. Том шу тақани белкурак билан кўпориб олди.

Ёймани айланиб ўтин териб келди. Кўп ўтмай олов ловуллади. Том тақани бир учидан қўлрўмол билан ўраб ушлаб, оловга тоблаб қизартди. Кейин тақа киррасини айғир бечоранинг чап яғринига уч марта босиб олди, яғринда курка из мисол дағал тамға қолди.

Йўрға қизиган темир баданига текканда сесканиб кетди. Иш кўз очиб-юмгунча бўлиб ўтди. Шундай қилиб, ёввойи йўрға инсонга қарам бўлиб қолди.

Энди йўрғани уйга олиб кетиш қолди. Том сиртмоқни бўшатди. Йўрға оёғи бўшаганини сезиб, бутунлай эркин бўлдим, деб ўйлади, жойидан сапчиб турди, талпинди, аммо яна ағнаб тушди. Йўрғанинг олд оёқлари кўшиб боғлаб кўйилган, у фақат сапчиб-сапчиб юриши мумкин эди.

У қочишга кўп интилди, аммо ҳар сафар кўшалок боғлоқлик оёқлари халақит бериб, юмалаб тушаверди. Том байтални миниб,

йўрғани уйга олиб жўнади. У йўрғани етаклади, чу-чулаб ҳайдади, турли йўллар қилиб кўрди, аммо қайсар, баджаҳл айғир, оппоқ тер кўпикларига

* Расмларни муаллиф Эрнест Сетон-Томпсон чизган.

ботган айғир бўйин эгмади. Айғир ёввойиларча кишнади, қахр билан пишқирди, озодлик йўлида телбаларча тўлғанди.

Олишув шафқатсиз, олис давом этди. Ёввойи йўрғанинг ярқирок сағрилари қон аралаш тердан қорайиб кетди. Беҳисоб йиқилиб-туришлар, бесамар олишувлар йўрғанинг шундай тинка-мадорини қуритди, шундай қуритди, у узун кун давом этган қувғинда ҳам бунчалик ҳориб-толмаган эди.

Айғир гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига тинимсиз талпинди, шиддатли сапчишлари борган сайин заифлашиб борди, бурнидан отилаётган кўпиклар қонга беланди.

Бераҳм, зўравон ғолиб чол эса сокин бир кайфиятда айғирни чу-чулаб ҳайдади, юришга мажбур қилди.

Айғир билан чол ҳар бир қадам учун олишди, нишаб ердан дарага энди, яна ҳам пастдаги дараларга элтадиган сўқмоқлар бошига етди. Бир вақтлар йўрғага қарам бўлмиш яйловнинг шимолий чегараси худди шу ердан ўтади. Олислардан тўсиқлар ҳамда фермалар кўзга ташланади. Қари Том тантана қилади.

Ёввойи йўрға қолган бор кучини йиғиб, озодлик йўлида жон-жаҳди билан ёнбағир бўйлаб юқорига талпинди. Яна, яна юқорилади, баданига ботаётган арқонга ҳам, уни тўхтатиб, изига қайтариш учун узилган ўқ овозига ҳам парво қилмади, у озодликка талпинди...

Ёввойи йўрға яна, яна юқорилади, ана, тик қояга кўтарилди. Қоядан пастга – ҳавога сакради, икки юз футча учиб юрди, яна, яна пастлаб... тошга бориб тушди. У жонсиз сулайиб қолди, аммо... озод бўлиб қолди!

ҚАДИМГИ ҲИНД ҲИКМАТЛАРИ

РАҲМДИЛЛИК ВА ИНСОНПАРВАРЛИК ҲАҚИДА

Соддадил одамни лақиллатмоқ учун ортиқча доноликнинг ҳожати йўқ. Кўксингга бош қўйиб ухлаб қолган одамни ўлдирмоқ учун жасорат шарт эмас-ку.

* * *

Буни қарангки, бир жонивор бошқа бир жониворнинг гўштини ейди, улар орасидаги фарққа эътибор беринг – бири бир неча муддат ҳузур қилади, иккинчиси бир умрлик ҳаётдан маҳрум бўлади.

* * *

Дунёни раҳм-шафқат бошқаради. Қўлида шафқат қуроли бўлган инсонга ҳар қандай ёвуз кимсанинг ҳам кучи етмайди.

* * *

Фақат калтабинларгина “бу – меники, бу – бошқаники...” деб ажратади. Теран фикрлилар учун замин бир хонадондир.

* * *

Меҳмон бўлиб келган душманингга иззат-икром кўрсат. Дарахт болта кўтарган ўрмончидан кўланкасини аямайди.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ИЛК ЮБИЛЕЙИ

XX аср бошлари: юбилейга тарадуд

Алишер Навоий каби буюк шахсият ва истеъдод эгаси доимо жаҳон, шу жумладан, туркий халқлар зиёлиларининг эътиборида бўлган. Ўз давридаёқ ҳазрат асарлари Рум элидан тортиб Кошғарга қадар “муайян турк улуси”нинг бебаҳо маънавий меросига айланган эди. Навоийнинг таваллуди ўтган беш аср мобайнида европача усулда юбилей тарзида тантанавор нишонланмаган бўлса-да, Туркистонда доимий суратда ўтказилиб турган навоийхонликлар, олий даражадаги нафислар мажлислари ўзига хос “нишонлаш” эди.

XX аср бошларида Туркистон маданий ҳаётига янги удумлар, техник янгиликлар, матбуот ва нашрлар, театр ва драмалар кириб келиши баробарида улуг адиблар таваллуд кунларини ҳам юбилей тарзида нишонлаш анъанага айланди. Бу жиҳатдан ҳазрат Навоий туғилган кунининг ҳижрий-қамарий сана ҳисобидаги 500 йиллиги 1926 йилга тўғри келди. Айни ҳаракат расман 1919 йилдан бошланган эди. Туркистон Мухтор жумҳурияти ҳукумати ва Туркистон ўлка мусулмон бюроси халқимиз маънавий меросини тўплаб, ўрганиб, нашр қилиш орқали оммалаштириш ишларини йўлга қўйиш ҳақида қарор қабул қилди. Ушбу қарорнинг ижроси учун Назир Тўракулов раислигида илмий ҳайъат (Абдурауф Фитрат – муовин, Лазиз Азиззода – котиб) тузилди. Бунга қадар айрим ишлар “Чиғатой гурунги” фаолияти доирасида бошланган бўлиб, гурунг фаоллари Навоий расмини топиб, матбуотда эълон қилдилар¹, “Тарихи мулуку Ажам” асарининг қўлёзмасини Бухородан келтириб, нашрга тайёрладилар², “Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри” рисоласи чоп эттирилди³.

Бу каби ишлар бошқа туркий республикаларда ҳам аллақачон бошлаб юборилган, жумладан, озарбайжон тадқиқотчиси А.Улвининг ёзишича, “Муҳокамат ул-луғатайн” Боғчасарой (Қрим)да Исмоил Ғаспирали ёзган сўзбоши билан нашр қилинган эди⁴. Озарбайжонда эса 1907 йили “Дабистон” газетасида Навоий таржимаи ҳолининг эълон қилиниши илк илмий-адабий ҳаракат саналади. Муаллифнинг ёзишича, “Алишер Навоий – Амир Низомиддин ҳижрий IX асрнинг охирида етишган чиғатой (турк) ва Ажам шуаросининг машхурларидандир. Асли чиғатой туркларидан бўлгани ҳолда форсча ашъори ҳам мақбул бўлгани зуллисонайн лақабидан

* Ҳамидулла Болтабоев – филология фанлари доктори, профессор.

¹ Қаранг: Маориф ва ўқитғучи. 1925. 4-сон.

² Раҳимий Ш. Узғаришдан илгари ерли халқлар орасида ўлкани таниш // Қизил Ўзбекистон, 1924. 19-сон.

³ Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри. –Т.: Мусулмон иштирокиюн фирқаларининг ўлка бюроси хузуридаги нашриёт шўъбаси, 1919.

⁴ Улви А. Амир Алишер Навоийнинг адабий шахсияти ва мероси озарбойжон адабиётшунослигида // Тил ва адабиёт таълими. 2008. 10-сон. Б.3-9.

маълумдир. Алишер Навоийнинг отаси Султон Абу Саид вазири бўлиб ва ўғлининг таълим ва тарбиясига кўп эътибор берган”¹. Қисқа таржимаи ҳол орқали озар ўқувчилари илк бор матбуот орқали Навоий даҳосининг асосий кирралари билан таништирилган. 1914 йилда Фарҳод Оғазода томонидан яна бир қисқа таржимаи ҳол “Адабиёт мажмуаси”да чоп этилган². “Дирилик” журналида 1914–16 йиллар давомида шоирнинг таржимаи аҳволи бир неча сонда батафсил баён қилинган³. Уни тайёрлашда муаллифлар “Нухбат ут-таворих” номли хатотлар тазкираси, Исмоилзода Сом Мирзонинг “Тухфаи Сомий”, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” ва Сулаймон Фаҳмийнинг “Сафинат уш-шуаро”, “Машовири ислом” асарларига таянган ҳолда Навоийнинг отаси Ганжинаи Баҳодир бўлгани, унинг боболари қадимдан temuрийлар хонадонидида хизмат қилгани, унинг катта отаси (ота бобоси) Мир Абу Саъид Чанг – Султон Хусайннинг отаси Бойқаро мирзонинг амирларидан эканлиги ҳақида ёзилади⁴. Бу таржимаи ҳолнинг охирига “1915 йилда Алишер Навоийнинг ғазаллари Микоил Саидий томонидан озарбайжон шеvasида табдил этилгани” ва ундан намуналар берилжаги ҳам илова қилинган.

Юбилей ўтказиш ҳақидаги қарорнинг қабул қилиниши

Туркистонда 10-йилларнинг охирироғидан бошланган бу ҳаракат Чўлпоннинг “500 йил” мақоласи билан “Ўзбек билим ҳайъати эътиборига” қаратилган очиқ хат тарзида эълон қилинди: “...мен айтмоқ истайманким, Навоийнинг 500 йиллигини биз ҳам тегишлиқ даражада тантана билан ўтказишга шу топдан ҳозирлана бошлайлик. Бу йўлда мен қуйидаги чораларни таклиф қилиб, ўзбек билим ҳайъатининг диққатини шунга жалб қилур эдим:

1. Ҳозирдан бошлаб ярарлиқ кишиларимиздан бир ҳайъат ташкил қилиб, 500 йиллик байрамни мумкин қадар тантана билан ўтказиш йўлини топмоқға ўшал ҳайъат вакил қилинсун.

2. Ҳайъат Навоийнинг босилмаған асарларини топиб, босдиришга лозим кўрулганларини байрамгача босдириш чорасини кўрсун.

3. Навоийнинг мукамал таржимаи ҳоли ёздирилсун.

4. Навоийнинг шеърларидан терма бир асар тузулиб, нафис қилинуб босдирилсун.

5. Навоий номиға юкори ўқуш юртларининг адабиёт, тил факультетларида ўзбек талабалари учун стипендиялар очилсун.

6. Ўзбекистоннинг пойтахтида Навоийға ҳайкал тикилсун.

7. Баъзи бир ўзбек шаҳарларининг кўча исмлари Навоий отиға қўйулсун”⁵.

Бу талаблар билан юбилейга тараддуд анча жадаллашди. Унга ҳамоҳанг равишда ёзилган Вадуд Маҳмуднинг “Навоий учун” мақоласида қуйидагича фикр билдирилган: “Навоий турк тилини тиргизган ва “чиғатой адабиёти” деган бир адабий мактабнинг бу кунгача яшамоғига сабаб бўлган бир кишидир... Мана шу ҳолни назарга олиб, бу кун турк дунёсининг ҳар ерида:

¹ Hesen-zade Ə.A. Təracümi əhval (Məşahir) // Bakı: Dəbistan. 1907. 21 fevral. Sah.34.

² Aǵazadə F. Əlişir Nəvai // Bakı: Ədəbiyyat məcmüası. 1914. XIV-77 (6210).

³ Dirilik. Bakı. 1914, №2, sah. 33–34; 1914, №3, sah. 39; 1914, №6, sah. 87–88 б; 1915, 16 апр., sah. 236–237; 1916, №6, sah. 304–306; 1916, №7, sah. 312–313; 1916, №8, sah. 320.

⁴ Навоийшунос проф. Ш.Сирождиновнинг ёзишича, “Ҳабиб ус-сияр”да Навоийнинг отаси Ганжина (Канжжина, Кижакина) деб кўрсатилган. Мазкур таржимаи ҳолдаги “ота бобоси” эмас, балки “она томондан бобоси”. Қаранг: Сирождинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. –Т.: Akademnashr, 2011. Б. 33, 37.

⁵ Чўлпон. 500 йил // Туркистон, 1924. 23 сентябрь.

Туркияда, Озарбойжонда ва бизда (Ўзбекистонда – Ҳ.Б.) уни эслаб беш юз йиллик тўйини ўтказмоқ истайдилар”¹. Шунингдек, муаллифнинг хабарига кўра юбилейга тайёргарлик кўриш учун Маориф комиссарлигида Д.Ризаев раҳбарлигида бир хайъат тузилгани айтилган. Бизнингча, Вадуд Маҳмуд куйидаги қарорни назарда тутган бўлса керак.

1925 йилнинг 11 июлида Ўлка мусулмон бюроси ҳузуридаги ўзбекшунослик кўмитаси “Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишларини бошлаш ҳақида” қарор қабул қилган (қарор матни рус тилида ёзилган) ва унга биноан:

“а) Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш мақсадга мувофиқ деб топилсин;

б) Алишер Навоийнинг назм ва насрда ёзилган асарларидан ташкил топган тўплам тузилсин;

в) Алишер Навоий асарларининг асл нусхалари (оригинали) ҳозирги ўзбек тилига таржималари билан бирга нашр қилинсин;

г) тадқиқотлар ва намуналар тўпламининг ҳар бири 5 босма табоқдан белгилансин;

д) тадқиқотлар қисмини тайёрлаш ўртоқ Маҳмудовга, парчалар (намуналар) танлаш иши Фитратга юклатилсин”².

Мазкур қарорга кўра, Алишер Навоийнинг тўрт асари нашрга тайёрланиб чоп этилиши режалаштирилди. Навоий ҳақидаги Бухорода тарқалган халқ афсоналари хусусида А.Семёнов мақоласи чоп этилди³. Фитрат томонидан нашрга тайёрланган “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Ҳайрат ул-аброр” (“Навоий иккиликлари” сарлавҳаси билан), “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий” (“Искандарнома” номи остида), “Чор девон”дан намуналар, Навоийнинг мактублари (“Риқаъат”), “Мезон ул-авзон”, “Маҳбуб ул-қулуб” асарларидан намуналар нашрга тайёрланди. Ўз даврида турли нашрларда чоп этилган бу намуналар яхлит ҳолда Фитратнинг “Ўзбек адабиёти намуналари” (1-жилд)дан ўрин олди⁴. Шу билан бирга мукамал таржимаи ҳоли ҳозирланиши ва бир илмий тўплам нашр этилиши режалаштирилган эди.

Маълумки, Фарбий Европа ва рус мустаҳриқлари орасида ҳам Навоий ижодига нисбатан “форс адабиётининг таржимони” ёки “тақлидчиси” сифатида қарашлар мавжуд бўлиб, ўзбек олимлари Алишер Навоий ижодини, биринчи навбатда, бундай тавқи лаънатлардан тозалашга киришишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Айни шу юбилейолди палласида П.А.Фалевнинг маърузалари тарқатилган бўлиб, унга кўра “туркий адабиётнинг мустақил бўлмагани ғояси” илгари сурилган эди⁵. Бу каби чиқишларга жавоб беришни ҳар бир ўзбек зиёлиси ўзининг бурчи деб билди. Жумладан, Вадуд Маҳмуд “Алишер Навоий” мақоласида “Навоий ўз асарларида форсчанинг нозук, оҳангдор бўлганини ва у билан шеър айтиш қулай ва хуш келатурганлигини айтадир. Лекин... форснинг энг машҳур асарларига қарши турк классик асарлари(ни) вужудга келтирди”⁶. Айни мана шу каби фикрлар туғилган бир пайтда матбуотда “Навоийнинг форсийча девони тўғрисида” хабар тарқалди.

¹ Маҳмуд В. Навоий учун // Ер юзи, 1925. 3-сон.

² ЎзР Давлат марказий архиви. Фонд 46. 1-руйхат. 266-ҳужжат (дело).

³ Семёнов А.А. Персидская новелла о Мир-Алишере Навои // Бюллетень Среднеазиатского госуниверситета. Вып. 13. –Т., 1926. С. 177–185.

⁴ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари (1-жилд). –Тошкент-Самарқанд: Ўздавнашр, 1928.

⁵ Фалев П.А. Введение в изучение тюркских литератур и наречий / Лекции: на правах рукописи. –Т., 1922. С. 21–22.

⁶ Маҳмудий В. Алишер Навоий // Маориф ва ўқитғучи, 1925. №3. Б. 56–62.

Янги кўзгалган гап-сўзлар Фитрат мақоласининг ёзилишига сабаб бўлган.

Фитрат “Навоийнинг форсий шоирлиғи ҳам унинг форсий девони тўғрисида” мақоласида “Давлагшоҳ, Жомий, Сом Мирзо, Ҳидоят, Хусайн каби форс тазкирачилари Навоийнинг кучли қалам эгаси бўлганини тасдиқ қиладилар”, дейиш билан чекланмай, “Девони Фоний”га кирган биргина “Тухфат ул-афкор” қасидасини Дехлавийнинг “Дарёи аброр” ва Жомийнинг “Лужжат ул-асрор” қасидаларига жавобан ёзилса-да, Навоий асари ўз салафларининг бу мавзуда битилган қасидаларидан фикрда, мазмун ва бадииятда устун эканини кўрсатади. Иккинчидан, Вадуд Махмуднинг изланишлари натижасида Бухорода Мусо Саиджоновнинг шахсий кутубхонасида Бедил “Девон”ининг хошиясида 4,5 минг байтдан иборат Навоийнинг форсий шеърлари қўлёзмаси ва айни асарнинг бошқа бир қўлёзмаси Муҳаммад Шариф Садр кутубхонасида ҳам борлиги маълум бўлган. Фитрат домла бу икки манбани солиштириш натижасида улар бир хил бўлгани, лекин бу форсий девон Навоийнинг эмас, балки бошқа бир Фонийнинг девони эканини аниқлади. Бу котибларнинг хатоси бўлиб, улар томонидан ёзилган “Фоний иборат аз Амир Алишер аст Амир Навоий” сўзлари нотўғри, Навоийнинг туркий ғазаллари ора-сира кўшиб келтирилиши ҳам мана шу хато талқиннинг натижасидир. Бу янги топилган “Девони Фоний” кашмирли Мулла Мухсин қаламига мансуб бўлиб, бу шоир ҳақида Шамсиддин Сомиёбек “Қомус ул-аълам”да маълумот берганини ўз исботига асос сифатида келтирди. Мақола “Навоийнинг форсийча ҳақиқий девонини янгидан охтариш эса яна бизнинг вазифамиз”¹, деган сўзлар билан тугалланган. Демак, юбилей муносабати билан шошиб айтилган айрим мулоҳазаларга жавобан ҳам Фитрат каби закий олимларнинг профессионал таҳлиллари ўзбек навоийшунослигининг XX аср бошларидаги даражасидан дарак беради.

Юбилей муносабати билан Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони асосида Шамсиддин Хуршиднинг (1892–1960) “опера ҳолига киргизилган” (Фитрат ибораси) мусикали драмаси саҳнага чиқди². Бу саҳна асари ва унинг нашри сабаб бўлиб, Фитрат “Фарҳоду Ширин” мақоласида халқ орасида тарқалган афсона ва ривоятлар, уларнинг қаҳрамонлари номи билан боғлиқ қатор жуғрофий номлар, дostonнинг асосий воқеалари, бу воқеалар кечган жойлар ҳамда Навоий дostonининг таъсирида ёзилган адабий асарлар ва халқ орасида иккинчи умрини кечираётган фольклор асарлари каби масалаларни Низомий, Дехлавий ва Навоий дostonларидаги адабий таъсир ва ворислик нуқтаи назаридан очиб беради. Қиёсий-типологик таҳлилнинг етук намунаси ҳисобланган бу мақола негадир айни юбилей санасида эмас, ундан тўрт йил кейин “Аланга” журналида лотин алифбосида чоп этилган³. Дарвоқе, Ўзбекистонда лотин ёзувининг илк бор қўлланилиши 1926 йилда Бокуда ўтказилган умумиттифок туркология курултойининг қарори асосида амалга оширилган эди.

Биринчи юбилей тантанаси

Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини “Туркия, Озарбайжон ва

¹ Фитрат. Навоийнинг форсий шоирлиғи ҳам унинг форсий девони тўғрисида // Маориф ва ўқитғучи, 1925. №12. Б. 38–41.

² Ушбу асар матни Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида сақланади. Асар охирига муаллиф “1922 14 декабр, 1924 27 январ. Хуршид Шараф” деб имзо чеккан. Қаранг: Шамсиддин Шарафутдинов Хуршид архивининг каталоги. Тузувчи: Р.Шарафутдинова. –Т.: Mumtoz so‘z, 2014. Б. 43.

³ Fitret. Fərhad-u Şirin dastanъ toғrъsъda // Ələngə, 1930. №1, B. 14–17; №2, B. 9–14.

бизда” ўтказиш ҳақидаги Вадуд Маҳмуд талаби амалга ошиб, Ўзбекистонда қабул қилинган қарорлар ва мағбуотда эълон қилинган мақола ва манбалар озар зиёлиларининг эътиборига тушган ва 1925 йилнинг ўрталаридан бу санага тайёргарлик ишлари бошланган эди. Жумладан, Али Нозимнинг “Навоий ва биз” мақоласи “Коммунист” газетасида чоп этилиши бу ҳаракатга туртки берди. “Навоий ижоди бўйича, у (шахси) ҳақида ҳеч бир асар ёзилмади десак, ҳеч бир янглиш бўлмас. Бу хусусда ёлғиз бир қанча мақола, бирикки ҳукм ва мутоладан бошқа бир нарса кўрмак мумкин бўлмади, ёлғиз яна Кўпрулузоданинг Навоий ҳаққинда янги бир асар ҳозирлаганини ва нашрга бериш учун тайёрлигини сўйланди... Ўзбекистон тарафидан унинг 500 йиллик юбилеи ўтказилур. Фақат биз бу байрамни ёлғиз Ўзбекистон эмас, балки бутун турк олами билан бизнинг Озарбайжонда-да ўтказилишини орзу қиламиз”¹. Ленинграддан юборилган бу даъват мактубида ёзилишича, Бокуда бу ишга мутасадди икки ташкилот бор, бири Адабиёт жамияти ва иккинчиси “Коммунист” газетаси. Биринчи жамият нисбатан ёш бўлгани учун газета масъулиятни ўз зиммасига олиши керак эди. Газета таҳририяти ушбу мақолани чоп этиш билан чекланмай, юбилей ҳаракатларини ёритишни ҳам ўз гарданига олган ва мақола сўнгида “Идорадан” сарлавҳаси билан кичик уқтириш берган: “Озарбайжонда Алишер Навоийнинг юбилей байрами бу йил Бокуда қақриладиган Туркология курултойига тасодиф этдирилажак ва бутун курултой иштироки билан ижро этилажакдир”².

Бунга қадар Исмоил Ҳикматнинг “Турк адабиёти тарихи” китобида Алишер Навоий ижодига анча кенг ўрин берилган бўлиб, унга ёзилган Вадуд Маҳмуд³ ва Ф.Кўпрулузода⁴ тақризларида бу хусусда маълумотлар берилган. Шунингдек, Фаридунбей Кўчарли томонидан нашрга тайёрланган “Озарбайжон адабиёти тарихи материаллари”га ҳам “Амир Низомиддин Алишер Навоий” номли мақола-тадқиқот киритилган эди⁵.

Нихоят, 1926 йилнинг 26 февраль – 5 мартда Биринчи Туркология курултойи Боку шаҳридаги Исмоилийя биносида ўтказиладиган бўлди. Курултойга собиқ Иттифоқдаги турк ўлкаларидан ва хорижий меҳмонлардан 131 киши унинг 17 мажлисида иштирок этди ва 38 маъруза тингланди. Қатнашчилар орасида В.В.Бартольд, С.Е.Малов, А.А.Миллер, С.Ф.Олденбург, Р.Р.Поппе, А.Н.Самойлович, В.Б.Томашевский, К.К.Юдахин каби таниқли рус олимлари, М.Ф.Кўпрулузода (турк), Паул Виттек (немис), Б.Чўпонзода (қрим-татар), А.Бойтурсун (қозок) каби машҳур олимлар қаторида ўзбекистонлик 11 вакил (расмий делегат сифатида 6 нафар): А.Абдужабборов (Самарқанд), А.Зоҳирий (Фарғона), Элбек (Тошкент), Р.Иноғомов (Самарқанд), Ш.Раҳимий (Тошкент), Б.Раҳмон (Хива), И.Садрий (Бухоро), Н.Ҳақимов⁶ (Тошкент), Ғ.О.Юнусов (Самарқанд), Н.Тўракулов (Москва), Х.Хўжаев⁷ (Боку) иштирок этган⁸.

Курултой кун тартиби “Алифбо масаласи”, “Имло-орфография муаммо-

¹ Əli Nazim. Əlişir Nəvai və biz. // Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Nəşrə hazırlayan Almaz Ülvi. –Bakı: Qartal, 2009. S. 53–54.

² Kommunist, 1925. 10 oktyabr.

³ Маҳмуд В. Турк адабиёти тарихи // Маориф ва ўқитғучи. 1925. 9-10 сон. Б.110-116.

⁴ Кўпрулузода Ф. Турк адабиёти тарихи: Исмоил Ҳикмат // Маориф ва маданият. 1926. 2-3-сон.

⁵ Köçarlı F.B. Əlişir Nəvai - Əmir Nizaməddin. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I cild, I hissə. Barı: Azərənşr, 1925. S.52-59.

⁶ Неймат Ҳақимов татар миллатига мансуб бўлиб, Тошкентдан журналист сифатида қатнашган. Бизнингча, ўша пайтда Тошкентда фаолият юритган татар олими эди. Чунки унинг Ўзбекистонда бир-икки мақоласи ҳам босилган.

⁷ Ўзбек миллатига мансуб Холид Хўжаев ўша пайтда Бокуда таҳсил олаётган эди.

⁸ 1926-с. II I Bakı Türkołoji qurultayı. Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər. Tərcümə, ön söz və şərhlerin müəllifləri Prof. Kamil Vəli Nərimanoğlu, əliheydər Ağakışiev. Bakı: Çinar-Çap, 2016. S.441-446.

си”, “Термин масаласи”, “Дарс-методика масаласи”, “Ёзма ва мулоқот тилларининг қиёсий алоқаси ва интерференция масаласи”, “Турк тилларининг адабий тил муаммолари ва ўрток адабий тил масаласи”, “Улуғ тил (боботил) назарияси ва турк тилларининг тарихи муаммолари” каби етти моддадан иборат бўлиб, унинг қаторида 4 март куни асосий маърузадан сўнг Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи Турк маданияти саройида ўтказилган. Курултой стенограммаси ва унга илова қилинган протокол хужжатларида мазкур юбилей баёни берилмаган¹. Фақатгина 28 февраль куни курултой томонидан юбилей комиссияси хайъати қуйидаги тартибда таклиф қилинган ва тасдиқланган: Иноғомов, Бойтурсун, Мамадзода, Раҳимий, Чўпонзода, Габитов ва Леманов. Курултойнинг бошқа куни мажлисдан кейин ушбу хайъат Иноғомов раислигида йиғилиб, юбилей масаласини кўриб чиққан. Курултой қатнашчиларининг хотиралари, мунтазам суратда “Коммунист” газетасида бериб борилган хабарлар ва юбилей нашрлари асосида ушбу юбилей воқеаларини тиклаш имкони бўлди.

1926 йил 4 март куни “Коммунист” газетаси “Алишер Навоийнинг 500 йиллиги: Биринчи Туркология курултойида турк адабиёти тарихида Навоийнинг мавқеи ҳақинда” деган саҳифа эълон қилган. Мазкур саҳифада Солмон Мумтознинг “Адабиётимизда Навоий таъсири” мақоласи, проф. Бакир Чўпонзоданинг “Навоий – тилшунос” мақолалари чоп этилган. Яна шу куни М. имзоси остида “Янги йўл” газетасида “Амир Алишер Навоий” мақоласи, Исмоил Ҳикматнинг “Навоий ва турк адабиёти” (“Маориф ишчиси”, 11-сон) каби мақолалари ҳам чоп этилган. Кейинроқ ушбу мақолаларнинг асосий қисми “Навоий” тўпламидан ўрин олган². Юбилей режасига кўра, Алишер Навоийнинг икки асари “Муншаот”³ ва “Вақфия”⁴ нашрдан чиққан.

Курултой доирасида ўтказилган юбилейда В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, Ф.Кўпрулузода, Б.Чўпонзода ва бошқалар нутқ сўзлаганлар. Юбилейдаги В.В.Бартольднинг маърузаси кейинроқ “Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт” тўпламидаги мақолага асос бўлган⁵; А.Н.Самойловичнинг чиқиши ҳам “Ўрта Осиё турк адабий тили тарихига доир” сарлавҳаси билан “Мир Али Шир” тўпламида эълон қилинган⁶; Ф.Кўпрулузода сўзлари собиқ Иттифок матбуотида эълон қилинмаган, кейинчалик Истанбулда нашр этилган “Турк тили ва адабиёти ҳақида тадқиқотлар” китобидан ўрин олган⁷.

Б.Чўпонзода бевосита Навоийнинг тилшунослик мероси хусусида сўзлаб, “Навоийнинг тилга оид мулоҳазаларида икки турли баҳс бор: биринчиси – объектив, иккинчиси – норматив... Навоий таянган тил турк шоирлари, адиб ва файласуфлари тили эмас, балки халқ тилидир. Демак, мумкинки, Навоий форс адабий тили билан турк халқ тилини муқояса қилгандир. Навоий умумият-ла юнон ва ислом тилчиларида бўлгани каби тилнинг мутрадиф ва мутшабхларига, омоним ва синонимларга ахамият бермишдир...”⁸ Олим

¹ Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку (АССР). 1926; Бюллетень Организационной комиссии по созыву I-го Всесоюзного тюркологического съезда. №1. Баку, 1926, 27 февраля; №2. 28 февраля 1926; №3. 2 марта 1926; №4. 6 марта 1926.

² Əlişir Nəvai haqqında məqalələr. Bakı: Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti nəşriyyatı, 1926. 107 sah.

³ Nəvai Əlişir. Münşaat. Barı: Azərnaşr, 1926.

⁴ Nəvai Əlişir. Vaqfiyyə. Barı: Azərnaşr, 1926.

⁵ Бартольд В.В. Мир Али-Шир и политическая жизнь / Мир Али Шир. Ленинград, 1928.

⁶ Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка // Мир Али Шир. Ленинград 1928. С.1-24. Яна шу муалифнинг Навоий мавзусидаги айна йилда эълон қилинган бошқа мақоласига қаранг: Самойлович А.Н. Извлечения из трактата по просодии Мир Алишера Неваи «Мизанул авзан» // Восточный сборник. Л., 1926. Т.1. С.105.

⁷ Köprülüzaade M.F. Türk Dili ve Edebiyatı hakkında araştırmalar. –İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1934.

⁸ Çobanzade Bekir. Nəvai – dilçi. // Kommunistç, 1926. 4 mart.

дастлаб туркий тил тараққиётига хизмат қилган тўрт муаллиф ҳақида сўз бошлаб, кейин бевосита Навоийнинг тилшунослик соҳасидаги хизматларини Маҳмуд Кошғарий фаолиятига муқояса қилади: “Бизнинг англашимизга кўра, мавжудлигидан бери икки буюк тилчимиз бўлган: Маҳмуд Кошғарий ва Навоий. Қисматки, Навоий ўз даври учун Кошғарий каби жуда муфассал бир лисоний асар майдонга келтирмишдир...” дейиш баробарида Навоийнинг тилшунослик меросидан келиб чиқиб, “Муҳокамат ул-луғатайн” асари бўйича ўз карашларини ифода қилади: 1. Турк тилининг рақиблари ҳинд ва форс тилидир. 2. Турк тили маъно ва шаклига кўра форс тилидан бой ва қувватлидир. 3. Турк тили давлат тилидир. Бу каби масалалар акс этган асар, табиийки, Навоийдан кейинги адиб ва олимлар фаолиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатди: “Ҳинддан Истанбулга, Самарқанддан Мисрга қадар Навоийнинг мингларча таржимонлари, тафсирчилари, шоғирдлари етишиб, Навоийнинг сўзларини изох ва тафсири учун юзларча луғатлар ва тил китоблари ёзилганини қайд этсак, муболаға қилмаганимиз англашилур. Бугун турк ва туркий дунёда илк марта тўпланган Туркология қурултойида таваллудидан 500 йил кейин бутун Европа ва Осиё туркшунослари қаршисида Навоийнинг номи хурмат-эҳтиром билан тилга олинаркан, Навоийнинг жонли (тамиз) турк халқ тили билан ажнабий тилларнинг таъсирига қарши қолдирган байроқ туфайли... бу фақирани ҳақ дуоси бирла ёд этарлар ва шарафини лойиқ бир суратда жойига қўярлар. Туркология қурултойида музокарага қўйилган масалалар унинг 500 йил аввал ёзганларини хотирламоқ ва хотирлатмоқ буюк фойда келтирур. Таассуфки, бундай муҳим бир шахснинг энг буюк бир сифати, тилшунослиги ҳақида ишларимизни ҳаддан ташқари кўплигидан, замонимизнинг торлигидан ва ҳикоя қабилидан бир нарса ёза билдик”¹.

“Коммунист” газетасининг Навоийга бағишланган сонидан Солмон Мумтознинг “Адабиётимизда Навоий таъсири” мақоласи ҳам ўрин олган: “Умумтурк адабиётида тўрт буюк сиймо бордирки, улар ҳақида кичик-кичик мақолалар эмас, буюк-буюк китоблар ёзмоқ лозим келар... Булар: а) туркистонли Хожа Аҳмад Яссавий; б) озарбойжонли Саййид Имоиддин Насимий; в) туркистонли Мир Алишер Навоий; г) озарбойжонли Мулла Муҳаммадбағир Фузулий... Мен буларнинг учинчисидан, яъни бу оқшом беш юз йиллик байрамини ўтказажамиз Мир Алишер Навоийнинг адабиётимизга бўлган таъсиридан баҳс этмоқчиман”².

Муаллифнинг ёзишича, Навоий таъсирида шоирлар ҳам туркча, ҳам форсча ёзишга киришдилар, натижада Озарбайжонда ҳам чигатой лаҳжаси тараққий эта бошлади. Буни ҳис этган Шоҳ Хатойи форсча билан бирга чигатойчани қўлламоқ истади, “Девон” яратиб, “Навоий” тахаллуси олдида (хижолат чекиб) ўзига Хатойи тахаллусини олди. Узоқ муддат чигатойча адабий тил мақомида қўлланилди. Буйруқлар, ёрликлар у тилда ёзилди, узун кечалар Навоий шеърлари билан вақт ўтказилди. Фузулий асарларининг майдонга чиқиши билан Навоий таъсири аниқ сезила бошлади, аммо бу бирдан эмас, секин-аста юз берди. Чунки чигатойча мамлакатда фаол истифода этиларди, “хавос” (хослар) ўз асарларини яна чигатойча ёзмоқда ва ёзишмоқда эди. Солмон Мумтоз бу жараённи аниқ кўрсатиш мақсадида қуйидаги асосларни келтиради: “Содиқий “Мажма ул-хавос”ни, Назарали луғатини, яна бир номаълум муаллиф “Бадоеъ ул-луғат”ни, Нодиршоҳнинг мулозими Мирза Меҳдихон “Санглоҳ”ни, Фатали Қажар “Баҳжат ул-луғат”ни, Муҳаммад Хойи “Хулосайи Аббос”ни, Шайх Муҳаммад Солиҳ Исфаҳоний “Ал-луғати носирӣ”ни чигатойча ёздилар ва чигатой луғатларини форсча

¹ Кўрсатилган манба. Б.72–76.

² Mümtaş S. Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri. // Bakı: Kommunist, 1926. 4 mart.

шарх ва маъно этмакка ғайрат қилдилар. Шоирларимизда IX асрдан бошлаб XIII асрнинг охирига қадар (ҳижрий сана – Ҳ.Б.) чиғатойча ёзмокқа давом этдилар. Навоий “Девон”ини илк аввал Туркияга озарбойжон шоири Бас(т)-ирий олиб борди. Ниёзий “Девон”ини чиғатойча ёзди. Табризли Мирзо Ризо Банда, Ширвонли Зилолий, Абдулла бей Асий ва Али Юзбоши ўгли Мирза Ҳасан бу йўлда ишлаб, гўзал асарлар ёздилар. Улар орасидан буюк устодлар етишди. Навоий таъсирида сўйланилган у шеърларни яқин замонда таъб ва нашр этишимиз кераклигини айтиш-ла баробар Навоий юртидан замонимиз Навоийлари етишажагини умид қиламиз”¹.

Шу ўринда айтиш жоизки, 4 март куни “Янги йўл” газетасида М. имзоси остида эълон қилинган “Амир Алишер Навоий” мақоласи² ҳам Солмон Мумтозга тегишлидир. Мақола шундай бошланади: “Бу кун чиғатой адабиётининг буюк доҳийси Амир Алишер Навоийнинг беш юз йиллик байрамини нишонлаймиз... Зеро, милоднинг 1441-тарихида туғилган Алишер Навоийнинг беш юз йили ҳали тамом бўлгани йўқ. Ҳар ҳолда кеч бўлса-да, бу шоир ҳақида маълумот бермак адабиёт ихлосмандлари учун буюк бир вазифадир. Алишер Навоийнинг чиғатой адабиёти учун буюк хизматлари бордир. Фирдавсийнинг форс адабиёти учун очган янги йўллари каби қиймагли бир йўлни Амир Алишер Навоий чиғатой адабиётисида очмишдир”. Кейин эса муаллиф улуғ шоирнинг сиёсий фаолияти, адабий асарлари хусусида сўз юритган.

Асарлари қаторида “Қиссаи Шайх Санъон” ва “Таржимаи наср ул-луоли”ни мустақил асарлар сифатида кўрсатади. Ҳолбуки, Шайх Санъон қиссаси “Лисон ут-тайр” таркибида, Ҳазрат Алининг “Наср ул-луоли” асари эса таржима қилинмай, “Назм ул-жавоҳир”нинг ҳар бир рубойиси учун сарлавҳа вазифасини бажаргани ўзбек ўқувчиларига аён. С.Мумтоз Навоийнинг форсча асарларига изоҳ бериб, “Алишер Навоийнинг форсча шеър ёзгани ва форсий асарлар вужудга келтирганининг биринчи сабаби унинг Хуросонда ва форс шоирларига маскан бўлган шаҳарларда яшагани учундир” каби хулосалайди мақолани.

Навоий юбилеи муносабати билан ёзилган мақолалар орасида Исмоил Ҳикматнинг “Маориф ишчиси” журналида чоп қилинган “Навоий ва турк адабиёти” мақоласи алоҳида ажралиб туради. Унда муаллиф турк адабиётининг манба ва материаллари хусусида сўз юритиб, фикрни Ҳирот адабий муҳитига кўчиради: “Хусайн Бойқаронинг атрофига тўпланган шоир, адиб ва олимлар асарларини туркча ёзар эдилар. Ҳатто бу жараёни қувватлантирмак ва форс тилининг ҳукмидан сақламоқ учун туркчани даҳо жонли, қудратли бир илм ва адабиёт тили ҳолига келтирмак учун Хусайн Бойқаро ўз замони шоирларини ташвиқ этар, уларга имконият яратар эди... Навоий бутун турк ёзувчиларини (бу ишга) сафарбар қилди. Туркчанинг бойлиги, кенглиги, очиклиги ва гўзаллигини алоҳида мисоллар билан кўрсатди”.

Навоий туркий шоирларнинг “энг буюги ва энг қўп асар ёзгани”ни тавсия қилиш билан шоирнинг форсча асарларига ҳам юксак баҳо беради: “Чунки Навоий форсчани ўз она тили қадар қувватли билар эди ва у тилда энг юксак асарларни вужудга келтирган ва юксак қасидачилар қадар қасидалар, энг юксак маснавийчилар қадар маснавийлар, энг юксак ғазалчилар қадар ғазаллар ёзароқ ўз қобилият ва маҳоратини исбот этди”. Шу билан бирга ўз она тилида яратилган асарлари орқали турк тилининг адабийлашуви, илмийлашуви сабаб бўлди. Навоий мусикашунослик, рассомликка ҳам

¹ Юқоридаги манба.

² М. (Mümtaz). *Ömir Əlişir Nəvai*. // Bakı: Yeni yol, 1926. 4 mart.

алоҳида эътибор қаратиб, замонасининг бутун илмларига, жумладан, тасаввуф илми ва адабиётининг “тамоийллашуви”га имкон берди.

“Ҳосили ҳижрий тўққизинчи асрнинг ўрталаридан бошлаб ўнинчи асрнинг ўрталарига қадар давом этган бу чигатоӣ даври адабиёти у замон фалсафасига кўра, бир олтин даврни тамсил этгани каби бутун бошқа турк адабиётларида сезиларли даражада қувватли, теран бир из қолдирган. Бунда энг қувватли омил, шубҳа йўқки, у замоннинг қудратли шоири бўлган Навоийдир”¹.

Шу йили Озарбайжон Адабиёт жамияти тадқиқотлар тўпламини нашрдан чиқарган². Унга Исмоил Ҳикмат, Бакир Чўпонзоданинг номлари юқорида келтирилган мақолалари тўлиқ ҳолда (газетада улардан айрим қисмигина берилган эди) киритилган. Бундан ташқари, Мирза Муҳсин Иброҳимнинг “Форс адабиётининг Алишер Навоийга таъсири” мақоласи ҳам тўпламдан жой олган. Мақола муаллифи киёсий метод асосида Низомий ва Навоий “Ҳамса”лари муносабатига доир фикр юритган. Мазкур тўплам сўнгида Жомийнинг Навоий ҳақидаги байтларининг назмий таржималари берилган. Ушбу тўпламга ёзилган тақризда (муаллифи кўрсатилмаган) айтилишича, бу таржималар ушбу “илмий тўпламга ҳеч бир муносиб эмас”³. Шунингдек, тақризда тўпламнинг камчиликлари хусусида ҳам фикр юритилган бўлиб, “китоб бошида “Буюк турк шоири Навоий” дейилса-да, уни ўқиган китобхонда “Навоий шоир бўлишдан ташқари бир тилшунос ҳамдир” деган хулоса чиқиши мумкин”лиги айтилган; тўпламда “мусахҳих (имло) хатолари бир оз кўп” экани ҳам қайд этилган. Буларга қарамасдан, “китоб кўп жиҳатлари билан олий мактаб талабалари мумтоз адабиёт ихлосмандлари учун аҳамиятли” экани қайд этилиб, унинг 5 минг нусхада босилгани мамнуният билан қайд этилган⁴.

1926 йилнинг 1 апрелида “Фарғона” газетасида эълон қилинган “Муҳбир” таҳаллусли (Мадамин Иброҳимов) ижодкорнинг хабарига кўра, Боку қурултойидан қайтиб келган Ашурали Зоҳирий зиёлилар “Дехқон уйи”да шаҳар зиёлилари билан ҳисобот учрашувини ўтказган. Унда ўқилган маърузада А.Зоҳирий Навоий юбилеи хусусида шуларни айтган: “Қурултой туркий тилни тиргизиш учун кенг адабий бир тил ҳолига қўйиш йўлида хизмат қилиб, унинг форси(й)ча ва арабчадан кам эмас, балки юқорида турганлигини исбот эткан улуғ шоиримиз Навоийни эсдан чиқармади. Унинг 500 йиллиги шарафига катта хотира кечаси ясадилар. У кечада Навоийнинг тилчилиги, шоирлиги тўғрисида нутқлар сўйланди. Озарбайжон Давлат нашриёти 500 йил муносабати билан унинг бир қанча босилмаган асарларини ҳам Навоий тўғрисида ёзилгон мақолалар тўпламини ҳамда Навоийнинг устоди бўлган Ҳусайн Бойқаронинг девонини нашр эткан. Умуман, Навоийга эҳтиром кўб бўлди”⁵.

Ўтган асрнинг 10–20-йилларида кенг миқёсда бошланган ҳазрат Навоийнинг юбилейларини ўтказиш анъанаси юртимизда ва собиқ Иттифокда 1941, 1948, 1968 ва кейинги йилларда давом этган. Айниқса, Мустақиллик йилларида жаҳоншумул аҳамиятга молик шоирнинг 550 (1991), 570 (2011) ва бу йилги 575 йиллик тантаналари улуғ шоир ижоди ва фаолиятининг мангуликка қадар муҳрланишига сабаб бўлажак омиллардир.

¹ Ismayil Hikmat. Nəvai va türk ədəbiyyatı // Bakı: Maarif işçisi, 1926. №11. Səh.29.

² Əlişir Nəvai haqqında məqalələr. –Bakı: Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti nəşriyyatı, 1926. 107 s.

³ Nəvai. // Maarif va Mədəniyyət, 1926. 4 (27). Səh. 46.

⁴ Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Nəşrə hazırlayan Almaz Ülvı. –Bakı: Qartal, 2009. S.65.

⁵ “Фарғона” газетаси, 1926. 1 апрел. №384.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

МУНДА РАМЗЕДУР ДАҚИҚ...

(“Сабъаи сайёр” достонидаги ҳикоятлар ва “Лисон ут-тайр” даги водийлар образлари орасидаги боғлиқлик)

Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” асари “Хамса” таркибига кирувчи тўртинчи дoston бўлиб, 1484 йилда ёзиб тугатилган. Навоий унинг муқаддимасида бир кун тушида етти ғаройиб гумбазни кўрганлигини, унинг ҳар бири ўзгача бир рангда жилоланишини, уларнинг ичидаги сайёҳлар шоирга биттадан ҳикоят айтишганини тасвирлайди. Тушини таъбир қилган муаббир эса энди ҳикоятлар тасвирланган шундай асар ёзиши кераклигини, бу унинг қисмати эканлигини айтади. Тушида ҳам бир пир унга шундай ишора қилган эди. Асар сўнгида ҳам Навоий дostonнинг яратилиши ҳақида:

*Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз амо етти ҳикоятдур –*

дейди¹.

Муаллифнинг дoston ҳақидаги ўз фикридан фойдаланган ҳолда биз дostonнинг ўзаги етти сайёра ҳақидаги қарашлар ва ундаги ҳикоятлар деб ҳисобладик ва ушбу мақолада ҳикоятларнинг асл маъносини ўрганиб, уларнинг дoston ўзагига қандай алоқаси борлиги ҳақида тўхталишга жазм этдик. Профессор С.Ҳасанов ҳам ўзининг “Навоийнинг етти тухфаси” китобида шунга яқин фикр билдирган эди².

Нега айнан етти сайёра? Гап шундаки, бу рақам сеҳрли рақамларнинг энг машҳури бўлиб, айниқса Шарқда жуда эъзозланган. “Етти” рақамининг келиб чиқиши ва сайёралар билан боғлианиши ҳақида маълумот берар экан, С.Ҳасанов уни Бобилнинг жанубида яшаган шумерларнинг диний эътиқодлари билан боғлиқ деб тушунтиради³. Уларнинг ижоди намунаси ҳисобланган “Билгамиш” дostonида еттилик аҳамиятли образлардан саналади.

Шумерларнинг маданиятини ўзлаштириб, ривожлантирган Бобил тамаддунида астрономия ҳам асосий ўрин эгаллаб, ер атрофидаги етти сайёра (ўша даврдаги тасаввур бўйича) олам ва инсон ҳаётига таъсир ўтказувчи етти илоҳ деб қабул қилинди. Еттиликка асосланган ҳафта

* Зухра Мамадалиева, адабиётшунос, филология фанлари номзоди.

¹ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. Ж. 10 – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 409.

² Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ф. Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 157.

³ Бу ҳақда қаранг: Ҳасанов С. Рақамларнинг рамзий жилвалари. / Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ф. Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 151-161.

кунлари шаклланди. Етти илоҳнинг ҳар бири муайян кунларнинг ҳомийси деб белгиланди.

Бу ҳолатни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

Илоҳлар	Сайёралар	Ҳафта кунлари
Шамаш	Қуёш	Якшанба
Син	Ой	Душанба
Нергал	Миррих (<i>Марс</i>)	Сешанба
Набу	Аторуд (<i>Меркурий</i>)	Чоршанба
Мардук	Муштарий (<i>Юпитер</i>)	Пайшанба
Иштар	Зухра (<i>Венера</i>)	Жума
Ниниб	Зухал (<i>Сатурн</i>)	Шанба

Ислом динининг яққахудочилик ғояси – Тавҳид таъсирида Мусулмон Шарқи тасаввурларида қотиб қолган олам мувозанати масаласидаги еттилик гармониясининг диний-илоҳий аҳамиятини сусайтирди. Бобил диний қарашлари ва маданияти орқали ўзлашган қаҳрамонлар энди илоҳлар эмас, шунчаки сайёралар сифатида талқин қилина бошланди. Бироқ бу гармония Шарқ халқлари онгига шунчалик сингиб улгурган эдики, уни халқ тафаккури ва истеъмолидан бутунлай чиқариб ташлашнинг илоҳи бўлмади. Натижада етти сайёра ҳафтанинг етти кунига, етти иқлимга ва кишилар онгига таъсир ўтказиши, ҳомийлик қилиши, хосиятли ёки хосиятсиз эканлиги ва ҳоказолар ҳақидаги қарашлар Мусулмон Шарқи астрологиясида ҳам сақланиб қолди.

Шу тариқа айтиш мумкинки, мумтоз адабиётнинг ажралмас қисми бўлмиш тасаввуф адабиётида ҳам “етти” рақами рамзий маънога эга деб қабул қилинди. Тасаввуфда “етти мақом”, “етти ҳол” каби атамаларга мувофиқ равишда “етти иқлим”, “етти сайёра”, “етти олам” каби рамзий тимсоллар пайдо бўла бошлаган. Тасаввуфнинг аввалги босқичларида тўртга бўлиб таснифланган нафс мартабаларини нақшбандийлар еттига деб белгилдилар. Улар қуйидагилардир: **нафси аммора, нафси лаввома, нафси мулҳама, нафси мутмаинна, нафси розийа, нафси марзийа ва нафси комила (софийа)**¹.

Сўфийлар етти қават осмонни инсоннинг етти сифатига муқояса қилишган. Бунда ҳам айнан етти рақамининг ифодаланиши осмоннинг етти қаватлиги ҳақидаги мифологик тасаввур билан боғланадики, тасаввуфда бу тимсол, кўрганимиздек, ўзига хос қайта ишланганлигига, яъни илоҳиётнинг мазҳари инсон билан боғланганлигига гувоҳ бўламиз. Демак, сўфийлар талқинидаги **афлоки сабъага** инсоннинг қуйидаги сифатлари муқояса қилинади: **ҳаёт, илм, эшитиш, кўриш, қудрат, калом, ирода**. Кўрганимиздек, юқоридаги барча сифатлар, аввало, Яратганнинг сифатлари ҳисобланади. Унинг инсонга мансуб деб англаниши эса нафақат Инсон Яратганнинг халифасидир, деган ислом тушунчасига, балки Инсон Яратганнинг бир қисмидир, Унда бор нарса, бунда ҳам мавжуддир, деган умумтасаввуфий эътиқодга боғланади.

¹ Бу ҳақда қаранг: Авроди Куръоний. Мусанниф: Муҳаммад Зоҳид Иброҳим ал-Бусравий. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2005. – Б. 86-100.

Достондаги ҳикоятлар мисолида Навоий Низомий Ганжавий бошлаб берган еттилик гармониясини такомилга етказди. Етти кеча ва унда айтиладиган етти ҳикоят фониға ҳафтанинг етти куни, унга ҳомийлик қиладиган етти сайёра, у билан боғлиқ етти иқлим, етти қаср, етти гўзал, етти ранг, етти саёҳатчи мотивларини шундай маҳорат билан жойлаштирдик, натижада ҳафта кунлари, сайёралар, ранглар, иқлимлар, мусофирлар, гўзаллар, хуллас, ҳамма мотивлар ўзаро уйғун ҳолда марказий қаҳрамон ва ҳикоя атрофида худди ўша даврдаги кинот ҳақидаги тасаввурлар бўйича ер атрофида айланган етти сайёра каби ҳаракат қилдилар. Бу билан Навоий сайёралар мисолида олам мувозанати ҳақидаги ўз фикрини баён этади. Демак, Навоийнинг еттилик гармониясидан, аниқроғи, “Сабаи сайёр” достонидан келиб чиқадиган дастлабки хулосаси олам мувозанати масаласидир.

Навоий бу ҳақда “Сабаи сайёр”нинг ўттиз тўртинчи, яъни Баҳром Дилоромни олиб келиш учун Хоразмга одам юборганлиги ҳақидаги бобда сарой ҳақимлари номидан:

*Неча кунки кўнгулга тутиб замни,
Тутқил орому, бузма оламни –*

дея таъкидлайди.

Навоий олам мувозанати масаласига ҳар бир кеча ва қаср билан боғлиқ ҳикоятда ҳам ана шундай муҳим эътибор беради. Биринчи, яъни шанба кечаси қора қасрда у билан боғлиқ сайёра – Зухал етакчилик қилади. Зухал (Кайвон, Сатурн) Шарқ астрономиясида энг юқори еттинчи фалакда жойлашган наҳси асғар – ҳосиятсизлик келтирувчи кичик сайёра сифатида талқин қилинади¹. Унинг рамзий ранги қора эканлиги ҳам бундан дарак беради. Эътибор берадиган бўлсак, ҳикоя билан боғлиқ иқлим – Ҳиндистон, қора қаср, унинг соҳибаси – ҳиндистонлик гўзал. Қаср соҳибаси бўлган гўзал ҳам, Баҳром ҳам ўша куни қора либос кияди, қора жомда қора май ичади. Ҳикоятдаги воқеада ҳам қора кунлар ва қора либослар устунлик қилади. Бу кечада Навоий мусаввир каби қора рангни қуюқ ишлатади. Лекин бу қоралик ичидан ҳам умидбахшлик оҳанглари топади. Ҳикоят қаҳрамонлари зулмат орасидан оби-ҳаёт топишгани каби ғам-андуҳли кунлар ва қора либослар орқали мақсадларига етадилар. Ҳатто “эл шундан кейин қора либосни табаррук билиб, киядиган бўлишди”, дейди Навоий.

Бошқа кунларда ҳам сарик, яшил, қизил (ёки гулгун), мовий, сандали ва оқ ранглар мана шундай ҳолда етакчилик қилади. Ранглар қорадан оққа қараб ўзгариб бориши мобайнида бош қаҳрамон ва достон руҳиятида умидворлик хусусиятлари кучая боради.

Профессорлар С.Ҳасанов ва М.Муҳиддиновларнинг тадқиқотларидан бизга достон бош қаҳрамони Баҳромнинг Эрон сосонийлари подшоҳи Баҳром Гўр прототипи эканлиги маълум. Бироқ достондан асосий мақсад, олам мувозанати ҳақида куйлаш бўлган Навоий учун Баҳром (Миррих-Марс-Арис) сайёраси сифатида, яъни рамзий маънода ҳам аҳамиятли эди. Унинг фотиҳ, овчи, подшо ва мағрур, қайтмас инсонлиги бунга далил. Маълумки, Баҳром Шарқ астрологияси ва астрономиясида наҳси акбар – бахтсизлик келтиргувчи катта сайёра сифатида гавдаланади.

¹ Бу ҳақда қаранг: Фафуржонова Т., Отажон У. Юлдузлар чарақлаган ғазал. / Сирли олам. 1991. № 4. – Б.8-10.

Дилором образи Баҳром Гўрнинг Навоий салафлари ижодида Озода ва Фитна номлари билан талқин этилган созанда канизагига бориб тақалса-да, Дилоромнинг созанда, доно, ошиқлигини назарда тутсак ва муаллифнинг дostonдаги ишораларига эътибор берадиган бўлсак, унда донолик, гўзаллик ва мусиқа ҳомийси – саъди асғар номини олган Зухра (Венера-Афродита-Иштар) тимсоли мужассамлашганлигини кўришимиз мумкин. Бу образ шумер халқининг ҳомийси, муҳаббат ва гўзаллик илоҳаси Инанна қиёфасида дунё юзини кўрган бўлиб, Бобилга Иштар шаклида ўзлашди. У Миср тамаддуни орқали юнонларда Афродита, Римда Венера номи билан танилди. Юнон-эллини маданияти таъсиридаги халқларда Анахита, ислом Шарқида Зухра сайёраси, ошиқлар ҳомийси, тонг ва толе юлдузи тимсолида яшаб қолди.

Бобил илоҳий етилигидаги сешанба куннинг ҳомийси, жангу жадал илоҳи Нергалнинг жума кунининг ҳомийси, гўзаллик ва муҳаббат илоҳаси Иштарга бўлган муҳаббати ва оилавий муносабатлари ҳам юнонларга таъсир ўтказди. Юнон мифлари ва диний тасаввурларида гарчи олам мувозанатида етилик гармонияси ўз аҳамиятини йўқотган бўлса ҳам, Нергалнинг юнонлашган сиймоси Арис ва юнонларнинг Иштари бўлган Афродита муносабатлари янги талқин билан, моҳиятан ўзгармаган ҳолда қабул қилинди. Яъни улар аввал ошиқ-маъшук, кейин эса эр-хотин сифатида тасаввур қилинди.

Етти сайёрадан Мусулмон Шарқига Баҳром номи билан ўзлашган Нергал-Арис-Марс ва Иштар-Афродита-Венера муносабати ҳам деярли ўзгаришсиз қолди. “Деярли” деганимиз боиси аввалги мифларда қўллаб-қувватланган бу муҳаббат ва никоҳ Мусулмон Шарқи астрологиясида инкорга мойил этилди. Бунинг сабаби Баҳромнинг хосиятсиз ва аксинча Зухранинг хосиятли сайёра эканлиги, яъни уларнинг табиатидаги турфахилликлардир.

Бу ҳикоятнинг шарқона талқинини биз илк бор Ибн Синонинг “Ҳайй ибн Яқзон” рисоласида кўрамиз. Ҳар икки томон мутлақо бир-бирига қарши бўлганлиги учун бу муҳаббат, ҳатто никоҳ, яхшиликка олиб келмайди. Навоий Баҳромнинг ҳалокати билан боғлиқ бу ҳикояни ҳам, ундаги ғояни ҳам ҳамсачилик анъанасидан чекинмаган ҳолда салафлари ифодалагандек тасвирлайди. Наҳси акбар – Баҳром саъди асғар – Дилором (Зухра)ни домига тортиб кетади.

Достон сўнгидаги ҳалокат мавзуси билан Навоий яна бир фикрни, яъни ёмон ниятли шоҳнинг нафақат ўзига, яқинларига, балки раиятига ҳам зарари уради, деган фикрни олға суради ва бу фикр билан улуғ гуманист шоир ва мутафаккир подшога адолат ва шафқатдан, эзгулик ва ҳалолликдан рамзий усулда таълим беради. Эсланг, достон ниҳоясида Баҳром шоирнинг тушига кириб, Ҳусайн Бойқарога насиҳат қилади. Достон сюжети, композицияси ва якунини ҳам Навоий салафлари анъаналаридан чекинмаган ҳолда ифодалайди.

Ҳикоятларга мурожаат этадиган бўлсак, қахрамонлар қийинчиликлар орасида тобланиб, албатта бахтиёрликка етишади. Бу келажакда Баҳромни ҳам бахт-толе кутаётганлигидан далолат эди. Дарҳақиқат, у еттинчи ҳикоятда ўз вафодори Дилоромдан хабар топади.

Барча ҳикоятларда шоҳ ёки шахзода иштирок этади, дабдабали қасрлар, тилла-жавоҳирлар, қимматбаҳо ҳарир либослар, тантанали

базмлар, серишва, жафокор ва айни пайтда вафодор гўзаллар тасвирлари билан бизга “Минг бир кеча”ни эслатган ҳикоятларда шох ва шахзода образлари муҳим ўрин эгаллайдики, бу ҳикоятлар айнан шох (Баҳром) учун айтилганлиги аён бўлади.

Ҳикоятларда жўмардлик, вафодорлик, тақво каби футувват – жавонмардлик ғоялари ҳам куйланган бўлиб, шоир бу орқали Баҳромнинг онгига жувонмардлик ғояларини сингдириб боришни назарда тутди.

Демак, Навоий дostonнинг шаклига аҳамиятли ўзгартишлар кириши билан бирга мазмунига ҳам турфахиллик бағишлайди. Натижада дoston якунидаги Баҳром ва Дилором фожиаси икки хил маънога эга бўлади.

Дostonнинг қолипловчи ҳикоясидан келиб чиқадиган маънога кўра, Баҳром (уруш ва қирғинбарот ҳомийси Баҳром-Миррих-Марс-Арис-Нергал) Дилором (муסיқа ва гўзаллик ҳомийси Зухра-Венера-Афродита-Иштар) билан бирга бўлолмайди. Унинг ёмонлик қуввати кучли (наҳси акбар) бўлганлиги учун қуввати паст эзгулик ҳомийси (саъди асғар) Дилоромни ҳам ҳалок қилди.

Асарнинг қасрлар, кечалар, ҳикоятлар ва ранглар билан боғлиқ ички – яъни тасаввуфий маъноси эса бошқа. Бунда Навоий анъанавий қолипга ўз новаторлик санъатини маҳорат билан тилсимлаганлигини кўришимиз мумкин. Зоҳиран қараганда, дostonдаги биринчи олти ҳикоянинг қолипловчи ҳикоятга алоқаси йўқ. У фақат Баҳромнинг руҳий ҳолатини яхшилаш ва Дилоромни унутиши учун айтилади, холос. Лекин аслида-чи?! Шарқ ҳикоячилик анъанасида асар ичидаги ҳикоятлар асарга бевосита таъсир этиши керак, аниқроғи, бир бутуннинг қисми каби боғлиқ бўлиши лозим. Бунинг устига муаллифнинг ўзи дostonдан “ғараз етти ҳикоят”лигини айтиб турибди. Шундай экан, бу ҳикоятлар замиридаги ҳақиқатни, аниқроғи уларнинг тасаввуфий талқинини билиш учун бизга калит керак бўлади.

Бу калитни биз ҳазрат Навоийнинг ўз ижодидан излаймиз, албатта. “Хамса”дан кейин яратилган дoston – “Лисон ут-тайр”да Навоийнинг тасаввуфий фикрлари бирмунча очик тасвир этилади. Унда ҳам шоир еттилик гармониясидан фойдаланган. Тасаввуфшунос олим А.Абдуқодиров “Тасаввуф ва Алишер Навоий ижоди” номли диссертациясида “Лисон ут-тайр”даги водийларни Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” дostonлари билан қиёслади. Натижада, талаб водийсини “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги Фарҳоднинг ғамгинлик ҳолати ҳамда хазинадаги кўзгунинг сирини англаш учун юнонга бориши, ҳаким Суҳайло раҳнамолигида аждаҳо – нафс, Аҳраман дев – салтанат рамзи кабиларни енгиб, кўзгуда нақшланган сўзни ўқишга муваффақ бўлишини мисол қилиб келтиради¹. Навоийнинг бошқа дostonларини кўрганимизда ҳам, дарҳақиқат, унинг “етти водий”га асосланиб фикрлаётганига гувоҳ бўламиз. Ушбу тамойилга асосланиб, “Сабъаи сайёр”даги етти кеча ва унда айтилган ҳикоятларни “Лисон ут-тайр”даги етти водий билан қиёслашга ҳаракат қиламиз.

¹ Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижоди (ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича). Фил.фан. докт. ... дисс. – Тошкент: 1998. – Б. 156.

Хикоятлар тартиби	Ҳафта куни	Сайёра номи	Ранг	Хикоят номи	Водийлар номи
Биринчи хикоят	шанба	Кайвон (<i>Сатурн</i>)	қора	Ахий ва Фаррух	Талаб
Иккинчи хикоят	якшанба	Қуёш	сарик	Заргар Зайд	Ишқ
Учинчи хикоят	душанба	Ой	яшил	Саъд ва Шахрисабз	Маърифат
Тўртинчи хикоят	сешанба	Миррих (<i>Марс</i>)	кизил	Маъсуд ва шоҳ Жуна	Истиғно
Бешинчи хикоят	чоршанба	Аторуд (<i>Меркурий</i>)	мовий	Меҳр ва Сухайл	Тавҳид
Олтинчи хикоят	пайшанба	Муштарий (<i>Юпитер</i>)	сандал	Муқбил ва Мудбир	Ҳайрат
Еттинчи хикоят	жума	Зухра (<i>Венера</i>)	оқ	Дилором	Фано

Дастлабки, яъни зуҳал ҳомийлик қилган шанба кечаси қора қасрда Баҳром ҳиндистонлик сайёҳдан “Ахий ва Фаррух” ҳақидаги хикоятни эшитади. Ушбу хикоятдан талабдаги устуворлик ва ундаги қоидалар – бору йўғидан кечиш, тинимсиз сайъ-ҳаракат ва айни пайтда тақдирга ризолик, фақирлик тимсоли (“қора палос”)ни кўрамыз. Ундаги хикоят қахрамонлари Ахий ҳам, Фаррух ҳам ёр йўлида қанча сайъ-ҳаракат қилишмасин, уларда тақдирга таҳаммул, муҳтожлик ва кимсасизликни тақдир синови дея мамнуният билан қабул қилиш туйғулари каби ҳақиқий ошиқ ва соликка хос бўлган сифатларни кўрамыз. Бу кечада қора ранг устунлик қилади. Бу ранг ҳақида Нажмиддин Кубронинг “Усули ашара” рисоласида мулоҳаза юритилади. Унда муаллиф ўлимни беш турга ажратиб, мавти асвад – қора ўлимни “қайғу ва мусибатларга таҳаммул этиш, халқу халойиқнинг ҳар қандай жабру жафосига чидаш”, деб изоҳлайди. Юқоридагилардан келиб чиқиб, “Сабъаи сайёр”даги шоҳ Баҳром учун қурдирилган биринчи қасрни биз талаб водийсига муқояса қилдик. Зеро, бу қасрда Баҳром Дилоромга борар йўл – сабр ва сайъ-ҳаракатдан дарак топади. Хикоятни тинглаган Баҳромнинг қалбида Дилором ишқига талаб яна кучаяди ва айни пайтда, тақдирга таҳаммул туйғулари ҳам ривожланади.

“Сабъаи сайёр”даги иккинчи қаср олтинранг бўлиб, ундаги барча жиҳозлару, қаср соҳибаси – Рум гўзалининг либоси ҳам заъфароний тусда. Ушбу кеча, яъни қуёш ҳомийлик қилган якшанба кечаси сайёҳ шоҳга Зайд заҳҳоб ҳақидаги хикоятни айтиб беради.

Мазкур хикоят ишқ ҳақида бўлиб, унинг ҳақиқий маъноси қуйидагичадир: Вужуд мамлакатининг подшоси бўлмиш дил ишқнинг жозибаю найранглари кўриб, унга мафтун бўлади, бироқ унинг ҳунари сохтакорлик (ишқи мажоз) эканлигини билгач, уни назаридан узоклаштиради. Шунда ишқ фаранг юртига кетади ва ўша юрт бут-хонасидаги олтиндан ясалган бутларни (ҳақиқий муҳаббатга мазҳар бўлмиш гўзални) ўз подшоҳига тухфа қилади (дилга ҳақиқий ишқни инъом этади).

“Лисон ут-тайр”даги иккинчи водий ишқ водийсидир. Бу водий та-

лабнинг узвий давоми бўлиб, солиқ қалбида талаб комиллашгач, ишқ пайдо бўлади. Тасаввуфнинг ҳам, унинг бадий адабиётдаги инъикоси бўлмиш орифона адабиётнинг ҳам асосий куйланиш объекти бўлган бу туйғу ҳақида узоқ гапириш мумкин.

Оллоҳга бўлган ишқ ибодатнинг асосини ташкил этиши тасаввуфнинг узоқ тарихига бориб тақалади. Жумладан, машхур мутасаввуф Робия ал-Адавия муножотларида Тангрига Ёр дея мурожаат қилади ва илти-жоларидан мақсади жаннатдан умид-у, дўзахдан кўрқув эмас, балки Яратганнинг дийдори эканлигини изҳор этади. Бу туйғуни Абу Ҳомид Ғаззолий тасаввуф илмига назария сифатида татбиқ этди. Шу ўринда бу каби ишқнинг ҳатто замонавий фанда ҳам тан олинганлигини айтиб ўтиш аҳамиятли: “Шу ўринда маҳлиёлик билан диндорлик ўртасида аллақандай боғлиқлик борлигини пайқаймиз. Оллоҳга таважжух қилган мўмин ҳам шундай савдойи ҳолатга тушади ва бу шунчаки қуруқ гап эмас. Дуолар ва азбаройи таважжух воситасида инсон Оллоҳ тимсолини аниқ кўрмаган тақдирда ҳам, тўла-тўқис ҳис этади-илғайди, натижада илоҳий ишқ қон-қонига сингиб, ички оламининг таркибий қисмига айланади. Шундан эътиборан, диққат-эътибори токи сусаймас экан, у Оллоҳ билан рамзий маънода бир бутун, яхлитга айланади. Исталган ботиний кучли ҳис-ҳаяжон уни Илоҳиётга дохил этади, яъни ёлғиз Унинг фикру зикрига тақдоран қайтади”¹.

“Сабаъи сайёр”даги Баҳромга ҳикоя айтувчи учинчи сайёҳнинг ой ҳомийлик қилган душанба кечаси айтган ҳикояти Шаҳрисабз шаҳри билан боғлиқдир. Кеча ва ҳикоятда яшил ранг ҳукмронлик қилган. Ҳикоятда тасвирланишича, бир саҳий савдогарнинг Саъд исмли меҳмоннавоз ўғли бўлади. У худди Фарход сингари барча ҳунарда моҳир бўлиб етишади. Қизиқарлиси шундаки, нафақат қаҳрамонлар, балки ҳикоят сюжети ҳам “Фарход ва Ширин”га жуда ўхшайди.

Бу ҳикоятда Навоий маърифатга етиш учун солиқда жоиз деб билган уч сифатни қайд этиб, уларнинг биринчиси, нафс (дев)ни енгишдир, дейди. Маълумки, талаб ва ишқ водийлари аро ўтган солиқнинг нафси йўқ бўла боради, лекин у Навоийнинг фикрича, маърифат водийсида буткул маҳв этилиши керак. Шундан кейин ақл (Исо нафасли олим) ўз савол-жавоблари билан солиқни йўлдан қайтармоқчи бўлади. Зеро, Имом Ғаззолий айтганидек, илми зоҳир тасаввуф йўлидаги ҳижобдир². Ёхуд ақл Оллоҳни англашга ожизлиги учун солиқни йўлдан чалғитиши мумкин. Лекин солиқ Пирнинг раҳнамолиги билан нафсни мағлуб этгач, ақлнинг ўзи унга Ҳаққа етказувчи жумбокнинг сирини ечишни ўргатади. Шуни ҳам эътироф этиш жоизки, ушбу қасрда ҳамма буюм, шунингдек, Баҳромнинг либослари ҳам яшил рангда бўлади. Бу солиқнинг Илоҳ маърифатига яқинлашаётганлигидан нишонадир.

Маърифат тасаввуфий истилоҳ сифатида ҳам икки хил маънони билдириб келади. Биринчиси, тасаввуфнинг тўрт умумий босқичидан учинчиси бўлиб, у ҳақда адабиётшунос М. Орипов “Етти водий таърифи” мақоласида шундай дейди: Маърифат ҳақиқатни, худони билиш босқичи. Бунда солиқ ўз сезгиларидан холи бўлиб, айрим дақиқаларда бир лаҳза ҳақиқатга етиш имконига эга бўлади, ҳаяжонланади. Бу жазавали ҳолат “ҳол” дейилади. Маърифат босқичига етган солиқ ўзи ҳам муршид, устод бўлиши мумкин³. Профессор Н. Комилов тасаввуф

¹ Ортега-и-Гассет Хосе. Севги сеҳри. // Жаҳон адабиёти. – 2008. – №1. – Б.103.

² Ғаззолий Абу Ҳомид. Кимиёи саодат. – Тошкент: Адолат, 2005. – Б.57-60.

³ М.Орипов. Етти водий таърифи. // Гулистон. – 1991. – № 3. – Б.16.

назариётчиларининг фикрига асосланиб, маърифатни “илми ҳол” деб баҳолайди.

Навоий ушбу водийни таърифлаб:

*Ихтилофи жузв ила кулл мундадур,
Ким тараққию таназзул мундадур¹,*

дейди. Яъни, ҳар ким ўзи ҳосил қилган маърифатга асосланиб, бир-бири билан ихтилофга боради. Ушбу маънодаги маърифат ҳақида янада аниқроқ тасаввур олиш учун хуросонлик машҳур шайх Харақонийнинг (вафоти 1033 йил) “Нур ул-улум” рисоласидаги фикрини келтириш жоиз: “Агар сен маърифат тўғрисида сўз очмоқчи бўлсанг, унда етти юз боб, ҳар бир бобда бир-бирига ўхшамаган етти юз шахобчалари бор. Олим ўзига илмни танлаган ва бу билан овунади; зоҳид ўзига зуҳд йўлини танлаган ва шу машғулоти билан хушвақт бўлади. Сан ҳам андуҳ ва ғам-ғусса йўлингдан қолма ва шу йўлда худо (висоли) билан овунишга интилин”².

“Сабъаи сайёр”даги тўртинчи ҳикоятни, Миррих (Баҳром) ҳомийлик қилган сешанба кечаси – гулгун қасрдаги сайёҳ айтиб беради ва қасрда, ундаги ҳикоятда одатдагидай шу (қизил ёки гулгун) ранг ҳукмронлик қилади. Бу кечада айтилган ҳикоятда эҳтиёжсизлик мадҳ этилади ва шу сабабли биз бу кечани “Лисон ут-тайр”даги истиғно водийси билан қиёслаймиз. Воқеа Масъуд исмли йигитнинг таъриф-тавсифсиз сахийлиги ва бошига тушган мусибатларга сабр-бардоши ҳақида бўлса-да, асл маъноси солиқнинг бу ҳолатдаги руҳий аҳволи тўғрисидадир. Масъуд бир танимаган меҳмонига бекиёс совғалар бериши билан бирга бошига мусибат тушган онда тасодифан подшоҳ саройига бориб қолади. Иттифоқо, ўша меҳмонининг подшоҳ эканлигини билса-да, ундан бирор нима таъма қилмайди. Билдирмасдан подшоҳ хузуридан чиқиб кетмоқчи бўлади. Эътибор қаратадиган бўлсак, Навоийнинг қаҳрамони Масъуд эҳтиёжсизлик билан бирга футувват қоидаларини ҳам бажарган. Кўрамизки, бу таълимот айнан нақшбандийликда ёқланиши ва Навоийнинг табиатига яқинлиги сабабли унинг талаблари ҳикоят қаҳрамонлари руҳиятига сингдирилган эди³.

“Лисон ут-тайр”даги тўртинчи водий истиғно бўлиб, Навоий бу водий таърифида тасаввуфнинг борлик, олам ва одамзоднинг яратилиши ҳақидаги умумий мулоҳазаларини тасвирлайди. Бу водийни Навоий қуйидагича таърифлайди: “Унда гумроҳ (йўлдан адашган) ва огоҳ, бутхона ва Каъба йўли бир хилдир, улар ободми ё вайронми (истиғно соҳиби – Оллоҳ учун) фарқсиздир. Истиғнонинг кучидан минг яшар фил хозиргина туғилган филбачадай, улуғ чархи фалак бир дона хашак билан тенгдир. Куфр билан дин бу водийда баробардир, хуллас, бунда солиқ (йўловчи)га иш жуда қийиндир”⁴. Мана шу эҳтиёжсизликларни англаш ва ҳис этиш асносида солиқ (банда) руҳиятида ҳам Тангридаги эҳтиёжсизлик сифати акс этади. Солиқнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларга рағбати камайиши баробарида камолоти юксалиб, ахлоқи тозариб боради.

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1996. Т.12. – Б. 224.

² Орипов М. Етти водий таърифи. // Гулистон. 1991. – № 9. Б. 18.

³ Бу ҳақда қаранг: Кошифий Хусайн Воиз. Футувватномаи султоний. Форс-тожик тилидан Н.Комиллов таржимаси. – Тошкент: А.Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 1994.

⁴ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. / Насрий баён муаллифи Ш.Шарипов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 204-205.

Адабиётшунос олим Фарҳод Исомиддинов ўз номзодлик диссертациясида Шайх Санъоннинг ҳолатини дostonдаги водийлар таърифига боғлаб ўрғанади. Шунда у истиғно водийси ҳақида қуйидагича фикр билдиради: “Истиғно водийсида шайх Санъон тарсо қизи ишқига гирифтор бўлиб, унинг шартларига кўна боради, истиғносини қабул қилади ва бепарволик шуурида ҳукм суради. Шайх Ишқ туфайли шайхул-машойихликдан чўчкабоқарликкача қуйи тушиб боради. Асарларда ишқ йўлида шох ҳам, гадо ҳам баробар, деган гап бунга яхши мисол бўла олади. Шайхнинг эътиборсизлиги шу даражага етадики, унинг учун ишқ олдида на дин, на мазҳаб ва на мартаба-ю мансаб аҳамият касб этмайди”¹. Демак, бу водийда Яратганнинг эҳтиёжсизлигини англаб етаётган солиқ Оллоҳнинг толиби бўлганлиги учун бу эҳтиёжсизлик натижасида матлубнинг унга бўлган эътиборидан бошқа ҳамма нарсага – дунё ва унинг неъматларига қўл силқийди. Яхши-ёмонликни бепарво кутиб олади.

“Сабъаи сайёр” да аторуд ҳомийлик қилган чоршанба кечаси бешинчи иқлимдан келган мусофир мовий (нилуфар) қасрда ўтириб, Баҳромга “Меҳр ва Сухайл” ҳақида ҳикоят сўзлаб беради. Шу ўринда айтиш мумкинки, мовий ранг ҳақида Н.Комилов “тўлиқ ишончни билдиради”, дея маълумот беради. Ҳикоятда Жобир зиндонига тушиб қолган Сухайл исмли шахзодани севгилиси Меҳр кутқариб олиши тасвирланади. Ҳикоятдаги маъшуқа Тангри мазҳари рамзи бўлиб, у дунё чоҳига тушган солиқни бу зиндондан озод этибгина қолмай, ўз дийдоридан баҳраманд қилиб, тавҳид мартабасига етказди. Бу ҳикоятдаги тавҳид ҳам рамзий бўлиб, ҳақиқий висол эмас, балки мазҳар билан бўладиган рамзий васлдир.

“Сабъаи сайёр” да бу кечанинг рамзий ранги мовий ёки кўк ранг этиб тасвирланади. Бу рангни С.Ҳасанов Шарқ халқларининг эътиқодларидан келиб чиққан ҳолда “қандайдир безовталиқ ва ғамгин ҳолатни эслатади”, деб таърифлайди². Лекин бизнинг фикримизча, ушбу ўринда мовий ранг ҳақиқий висол чаманидан келган хушхабар насимлари маъносида ифодаланаётир.

“Лисон ут-тайр” даги бешинчи водий тавҳид водийси ҳисобланади. Тавҳид – нафақат тасаввуфий, балки умумисломий термин бўлиб, Аллоҳнинг ягоналигини англатади. Лекин тасаввуфий тавҳид – Аллоҳнинг ягоналигини эътироф этиш билан бирга илоҳ ва олам, илоҳ ва инсон ягоналигини эътироф этадиган илмдир. Бу ҳақда “Тасаввуф истилоҳлари шарҳи” да қуйидагича ёзилган: “Олимлар тушунчасида тавҳид эътиқодга тааллуқли бўлса, сўфийлар учун у мақсад, мушоҳада ва маърифат ҳисобланади. Биринчиси билиш ва тасдиқ этишга асосланса, иккинчиси – завқий идрокка суянади. Имом Ғаззолий таърифига кўра, “Тавҳид шундай шарафли мақомдирки, таваккул, ризо, Аллоҳга таслимият ҳоллари айни шу мартабанинг меваларидир”. Абдуллоҳ Ансорий ҳазратларининг айтишича “тавҳид – бирликда сўзламок, бирликда кўрмок ва якто бўлмокдир.”

Тавҳиднинг даражалари қуйидагилардир: тавҳиди сифот – ҳар қандай сифатни Худодан деб англаш ва уни мукаммаллаштириш; тавҳиди зот – борликдаги ҳамма нарсани фақат Аллоҳ вужудининг натижаси деб билиш”³.

Муштарий ҳомийлик қиладиган пайшанба кечаси сандалранг қасрда олтинчи иқлимдан келган сайёҳ томонидан айтилган ҳикоятнинг боши-

¹ Исомиддинов Ф. Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили. Фил.фан.ном. ... дисс. – Тошкент: 2001. – Б. 89.

² Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ф.Фуллом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 173.

³ Тасаввуф истилоҳлари шарҳи. / Кубро Нажмиддин. Тасаввуфий ҳаёт. Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: Иброҳим Ҳаққул, Азиза Бектош. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б.242.

дан охиригача сандалранг ва ҳатто сандал ифори сезилиб туради. Бу ранг ҳақида С. Ҳасанов “Сандал шифобахш ва хотиржамлик рангидир... Алишер Навоий сандал ранги орқали Баҳромнинг бутунлай соғайганлигига ишора қилиб, кейинги навбатни оқ рангга беради”, дейди¹. Муштарий бахт келтирувчи катта сайёра эканлиги билан ҳам бунга ишора қилинади.

Ҳикоятдаги Муқбилнинг покиза ва тақводорлиги, сахро ва денгиздаги ҳалокатни кўрганда ҳам сабр қилиши, Оллоҳга тасбеҳ айтишдан тўхтамаслиги тариқат йўлидаги солиқни эслатади. Ҳикоятда тасвирланган ҳодисалар солиқ кўнглидаги ҳайратнинг яхлит ифодасига муқояса қилинган. Муқбилнинг қизни кўриб, ҳайратга тушиши ва тақвою ибодатларини маҳв этиши ҳам ҳайрат водийсининг Навоий айтган таърифларидан саналади. Маъшукнинг тимсолидан марҳаматлар кўриш тавҳид даражаси бўлиб, ундан ҳайратланган солиқ ўзини фанога – Ёр билан бўладиган ҳақиқий висолга тайёрлаб боради.

“Лисон ут-тайр”да Навоий ҳайрат водийсини таърифлар экан, “Ҳайрат водийсига етган солиқ ўзлигини йўқотиб, унинг вужуди ҳақиқат нури билан ёритилади ва кўнгли ҳақиқатни кўриб, ҳайратланади. Бу ерда ҳайрат тилни гунг ва лол айлайди, ақлни зойил (йўқ), ҳушни поймол қилади. Кеча билан кундузнинг фарқини англолмайди. Йўқни билмас, борни ҳам англамас. Қайси томонга кўз солсанг (ҳақиқатдан) ҳайратда бўласан, ҳамма ҳайронликда саргардон бўлур. Бу ерга қадам қўйган аҳли сулук ҳайронликдан ўзга иш билмас”, дейди.

Ишқ водийсида ҳам, маърифат даражасида ҳам ҳайрат бизнингча, ошиқ вужудини қамраб олади. Бироқ бу водийда у жуда кучли бўлиб, ошиқнинг талаби-ю, ишқи, Оллоҳнинг қудрати, эҳтиёжсизлигию ягоналигидан ҳосил бўлиб, солиқнинг ақлу ҳуши, эгаллаган мартабаларию ўзлигини ҳам забун қиладиган кучли ҳайрат тарзида кечади. Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, Ақли Кулл барча ақлларнинг йиғиндиси ва бошланғич нуқтаси бўлгани каби, Ҳайрат водийсидаги ҳайрат барча ҳайратларнинг йиғиндиси ва бошланғич нуқтасидир.

“Сабъаи сайёр”даги Зухра ҳомийлик қилувчи сўнгги еттинчи – жума кечаси кофурий қасрда хоразмлик сайёҳ ҳикоят сўзлайди.

Ушбу кечада айтилган ҳикоятда ҳажр ва изтиробда ўртанган Баҳром севгилиси Дилоромдан хабар топади. Сайёҳдан эшитишича, у Хоразмда соғ-саломат, лекин Баҳромга азбаройи садоқати туфайли ўзини ўлган ҳисоблаб, кафанга монанд оппоқ либос кийиб юрар, Хоразм шоҳининг муҳаббатини ҳам рад этган, кундузлари ноиложликдан соз чалиб, элни хушнуд қилса-да, ўзининг чехраси очилмас, тунлари эса кўзда ёш билан Тангрига тоат-ибодат қиларкан. Баҳром ҳам ёрига етиш учун етти қаср аро покланиб, у ҳам кафанга монанд оппоқ либос кийган эди. Бу икки ёрнинг учрашув пайти ҳам иккаласининг беҳушлик ҳолати, бир-бирига жон фидо этишга интилишлари солиқ билан мазҳарнинг бирлашиши – фано ҳолатига қиёс бўла олади.

Қаср ва кечада, ҳикоятда, одатдагидай, оқ ранг ҳукмронлик қилади. Бу ҳақида Н.Комилов “Зоти кулл даражасини эгаллаган солиқ яқранглик ҳолатида мақсадга эришади”, деб маълумот берса, С.Ҳасанов “Навоийнинг етти тухфаси”да: “Оқ ранг эса поклик ва софдиллик рамзи бўлганлиги учун ҳам Баҳромнинг мурод-мақсадидан, яъни, севгилиси Дилоромга етишиш дамларининг яқинлигидан далолатдир. Бошқа томондан оқ ранги кексалик ва инсон ҳаётининг ниҳояси рамзини ҳам ан-

¹ Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 174.

глатганлиги учун Баҳром ҳаётининг охириги дамлари яқинлашаётганлигига ҳам ишора қилади”, деб маълумот беради¹.

Ҳақиқий васл – бу фано водийсидаги фанийлик мартабаси бўлиб, Фано водийсига Навоий алоҳида эътибор беради. “Фано” истилоҳи ҳақида “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да қуйидагича изоҳ берилган: Фано – 1) бақосизлик, йўқ бўлиш, ўлиш.

2) ўзликдан кечиш, ўзни унутиш, тасаввуф йўлига кириш.

3) ўлим, ажал.

Фақру фано – бечоралик ва йўқлик, камтаринлик ва ўзни унутганлик². Ушбу изоҳлардан иккинчиси Навоий ижодида қўлланилган асосий маъно ҳисобланади.

Тасаввуфнинг энг оғир ва мураккаб бу босқичи ҳақида қўплаб алломалар, тасаввуф намояндалари фикр билдириб ўтганлар. Жумладан, тасаввуф ҳақида илк назарий асар ёзган мутафаккир ватандошимиз Шайх ал-Калободий “Тасаввуф сарчашмаси” асарида “Фано ҳолидаги банда ўткинчи момақалдинок ёки шамол эмас, балки унинг инсоний сифатлари ўзгартирилиб, у руҳоний ёки фаришта бўлиб қолмайди, балки... нафсий рағбат, хоҳишлардан фаний бўлади”³, деб фикр билдирган бўлса,

Имом Ғазолий фанони лаҳзалик бир ҳол деб ҳисоблайди.

Баҳром ҳам етти кечада етти қаср аро покланиб, фано ҳолатига етиб келади. Қасрлар ва кунларнинг қорадан оққа қараб ривожланиши ҳам шуни кўрсатади. У энди аввалгидай Дилоромга оддий бир созанда ва канизак, ҳатто аёл сифатида ҳам қарамайди. У Дилоромга жонини беришни хоҳлайди. Натижада у Дилоромни топиш арафасида ва уни топгандан кейин фано даражасига етди. Бироқ ҳақиқий фанога етиш учун ўлиш керак эди. Бу ҳолат “Лисон ут-тайр”да иккинчи фано тарзида ифодаланади.

Зот тажаллий этар экан, ҳайбати билан тажаллий этади. Шунда Сайёр ушалиб, йўқолгандай бўлади. Кичраяди ва ўлар ҳолатга етади. Ушбу онда: “Аҳад, Аҳад...” (Бир, бир!...) деган овоз эшитилади. Зотида фаний бўлгач эса У билан боқий бўлар ва Унинг-ла яшар”⁴. Эътибор қилинг, Навоийнинг барча асосий қаҳрамонлари: Фарход ва Ширин, Лайли ва Мажнун, шайх Санъон ва тарсо қиз фано ҳолига етишгач, бу оламда қолишмайди. Ўттизта қуш ҳам Симург даргоҳидан қайтмайдилар. “Сабъаи сайёр”да эса бу ҳолат, яъни иккинчи фано тасвири Баҳром ва Дилоромнинг ов пайтидаги ҳалокати билан тасвирланади. Эътибор берсангиз, ҳалокат арафасидаги ҳолатда:

*Саъй ила бир-бирин тутушдилар,
Муғтанам айлабон қучуштиллар.
Бор эди ул қучушмак андак руст,
Ким бир ўлдилар ики ҳамдам чуст.*

*Бўйла ваҳдат чу ошкор ўлди,
Бир-бирига икав шикор ўлди⁵.*

тарзида таърифланади.

¹ Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 174.

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 3-том. – Тошкент: Фан, 1994. – Б. 318, 338.

³ Ал-Калободий Шайх. Тасаввуф сарчашмаси. (Ат-Таъарруф – тасаввуфни таништириш китоби.) Арабчадан Отақул Мавлонкул ўғли ва Мавлуда Отақул қизи таржимаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2002. – Б. 111.

⁴ Кубро Нажмиддин. Фавоийх ул-жамоил. / Тасаввуфий ҳаёт. Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: Иброҳим Ҳаққул., Азиза Бектош. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 144.

⁵ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. (Насрий баёни билан). Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. Б – 326.

Яъни икки дўст (Баҳром ва Дилором ҳалокат муқаррар эканлигини билиб) бир-бирини шунчалик қаттиқ қучдиларки, орадан иккилик йўқолиб, тавҳид ҳосил бўлди, иккови ҳам бир-бирларига ўлжа бўлдилар, яъни бир-бирларига қурбон бўлдилар, деган сатрларда тавҳид орқали фанога етиш ҳақида ишора қилса, худди шу жойда, яъни Баҳром Гўрнинг овга чиққанлиги ҳақидаги ўттиз тўртинчи бобнинг сўнггида бевосита фано ҳақида гапирди:

*Бордур андир биравга истиғно,
Ким шиори эрур тариқи фано¹*

Кимнинг шиори – мақсади фано бўлса, унда бошқага эҳтиёжсизлик бўлиши керак. Боб сўнггида шоир таҳаллусини қўллаб, ўз-ўзига мурожаат қилар экан, яна фанони эсга олади ва қаҳрамонларининг йўқликка етишганлари сабабли уларга ҳеч нима хавф сололмаслигини айтиб, уларга ҳавас қилади.

Улуғ шоирнинг достонини таҳлил қилган санъатшунос профессор О.Иброҳимов ҳам “Рангларда садоланган мақомлар” мақоласида бу ҳолат ҳақида қуйидагича фикр билдиради: “Модомики сўнгги ҳикоя оқ ранг ва унинг ботинида мавжуд Рост мақомига боғланган экан, бу ҳол бош қаҳрамон тақдири учун ижобий хулоса чиқаришга етарли асос бермоғи керак. Оқ ранг тасаввуфда ҳақиқатга эришганлик, юксаклик белгиси. Унинг билан боғлиқ Рост мақомининг маъносида ҳам шу маъно зуҳур этади. Ваҳоланки шундай экан, у ҳолда Баҳромнинг дoston якунидаги ҳалокатини мажозий маънода, яъни ошиқ шохнинг руҳоният жабҳасидаги ғалабасию, нафси амморасининг ҳалокати сифатида қабул қилиш лозимга ўхшайди”².

Ушбуга суяниб ўқувчиларда Навоий шу фикрда экан, нега уни дostonда очик баён этмади, деган савол туғилиши табиий. Бунинг бир қатор сабаблари мавжуд. Биринчидан, Шарқ адабиёти рамзийлик услубига қурилган эди. Иккинчидан, Навоий ҳамсачилик анъанасига риоя қилиши шарт эди. Учинчидан, улуғ шоир ва файласуф омма учун гўзал асар ва хослар учун улуғ ҳикмат айтган. Ва бу ҳикматнинг тушунмайдиغانлар орасида хор бўлишини хоҳламагани учун тилсим ичига жойлаган (“Фарҳод ва Ширин”даги ва “Сабъаи сайёр”нинг ой ҳомийлик қилган душанба кечаси айилган Саъд ҳақидаги ҳикоятда тасвирланган тилсимларни эсланг).

Рухшунос З. Фрейднинг исботлашича, инсон онг остидаги ҳолатлар – туш ва гипноз ҳолатида рамзу ишоралар тили билан гапирар, унинг хоҳиши, талаби, фикри ва ҳоказоларни мана шундай тил билан баён этар экан. Балки мумтоз адабиётнинг рамзу ишораларга бойлигининг сабабларидан бири шудир. Ҳар қалай, Навоийнинг салафлари ижодида **ишқий-саргузашт** дoston бўлган “Хамса”нинг бу тўртинчи маснавийси Навоийнинг сеҳрли қаламида **рамзий-тасаввуфий** дostonга айланди.

¹ Ўша манба.Б – 327.

² Иброҳимов О. Рангларда тасвирланган садолар. / http://www.classicmusic.uz/maqomlar_uz.htm

Валиуллоҳ КОВУСИЙ

САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ҲОМИЙСИ

Форс тилидан
Миродил ОБИДОВ
таржимаси

Темурийлар даврида адабиёт ва санъат гуллаб-яшнади. Санъат ҳомийларидан бири мутафаккир шоир Амир Алишер Навоийдир. У барча соҳалардаги санъаткорлар билан бевосита алоқада ва уларни ўз ҳимоясига олган бўлиб, истеъдод учқунларини юзага чиқарарди. Унинг ҳимояси остида жуда кўплаб санъаткорлар – адиблару меъморлар, мусиқачилардан тортиб рассомлар ва хаттотларгача камол топди. Шоирнинг ўзи ҳам форс ва туркий тилларда кўплаб китоблар ёздилар. Ўша замонда Навоий ҳомийлигида жуда кўп бинолар қурилди. Қулмуҳаммад Удий, Беҳзод ва Султонали Машҳадий каби санъаткорлар ҳам Алишер Навоийнинг қўл остида тарбия топиб униб-ўсганлардан ва унинг яқинларидан эдилар.

Темурийлар даврида санъатнинг гуллаб-яшнаши, шубҳасиз, санъатпарвар шахзодалар ва сарой амалдорлари билан боғлиқ. Бу борада Амир Темурнинг ўзи темурийлар учун буюк ибрат эди. У Самарқандни обод этиш учун кўп саъй кўрсатган, хусусан, тасарруфига олган манзиллардан меъморлар, хунармандлар, санъаткорлар, косиблар ва олимларни юбориб, пойтахтини кўркам қилиш учун уларнинг тажрибасидан фойдаланган эди¹. Ундан кейинги тахт ворислари ҳам мана шу йўлдан боришди. Гарчи темурий шахзодалар ўртасида турли сиёсий низолар юз бериб турган бўлса-да, маданият ва санъатга ҳомийлик ишлари ҳеч қачон сусаймаган.

Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам худди шундай санъатпарвар ҳукмдор бўлиб, айти чоғда унинг ёнида дўсти ва ҳамдами, маърифатпарвар вазири Мир Алишер Навоий бор эди. Ўша даврдаги санъат тарихида унинг ўрни ва аҳамияти шу даражада бекиёски, агар бутун темурийлар даврида ундан бошқа ҳеч ким санъатга аҳамият бермаган тақдирда ҳам унинг бир ўзининг борлиги ўша даврнинг санъати тарихидаги энг ёрқин саҳифаси деб билишимиз учун етарли бўларди.

Амир Алишер Навоий номи билан шухрат қозонган Низомиддин Алишер Навоий Чигатоий ҳижрий 844 йил рамазон ойининг ўн еттинчи куни, Шоҳрух Мирзо ҳукмронлигининг охириги йилларида Ҳиротда

* Валиуллоҳ Ковусий – эронлик олим, адабиётшунос.

¹ Кўпроқ маълумот олиш учун қаранг: Валиуллоҳ Ковусий. Темурнинг санъат ва санъаткорлар билан алоқалари. // “Гулэстон-э хунар”, 1385. 3-сон

туғилди. Отасининг номи Кичкина Баҳодир бўлиб, аждодлари Мирзо Умаршайх бин Темур хизматида бўлишган.

Темурийлар даврининг буюк тарихчиси Хондамир Амир Алишернинг ҳаёти ҳақида ёзган “Мақорим ул-ахлоқ” асарида унинг таҳсил олиши ҳақида қуйидагича баён этади:

“Ҳидоятқарин Амир ёш болалик йиллари бошидан то умрларининг охиригача баракотли вақтларининг кўп қисмини илм олиши ва камолотга етишиши учун сарфладилар ва турли илмларни ўрганиши ҳамда фанларни ўзлаштиришида бир лаҳза ҳам тиним билмадилар. Ҳаётнинг энг яхши даврлари бўлган ўспиринлик ва ёшлик чоғларида машҳур уламолар ва буюк ҳурматга сазовор фозиллар йиғилган ажойиб Ҳирот шаҳрида ниҳоятда жиддийлик ва таърифга сизмас тиришқоқлик билан машҳур китобларни мутолаа қилиши билан машғул бўлардилар”¹.

Алишер Султон Абурайхид Мирзо ҳукмронлиги даврида Самарқандга борди ва иккинчи Абу Али ибн Сино номини олган Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсининг шогирдлари ва муридларига қўшилди. Кўп ўтмасдан Хожаниннг энг яхши шогирдларидан бирига айланди ва устознинг алоҳида муҳаббатига сазовор бўлди.

Амир Алишер Султон Ҳусайн Бойқаро подшоҳлик тахтига ўтирганидан бир неча ҳафта кейин Ҳиротга келди. Уни “Қатга муҳрни муҳофаза қилувчи” этиб тайинлашди. У тез орада шундай нуфуз ва кудратга етишдики, ҳокимиятда Султондан кейинги иккинчи шахсга айланди. У бундай мавқени подшоҳ хонадони билан оилавий яқинлиги туфайли ва яна саройдаги хизматлари сабабли қўлга киритди. Ҳиндистон подшоҳи Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” китобида Амир Алишерни шундай тасвирлайди:

“Алишербекнинг табиати ўз назокати билан машҳур. Одамлар унинг назокатини давлати гуруридан деб билардилар. Аммо бундай эмасди; бу унинг тугма сифати эди. Самарқандда бўлган даврида ҳам мана шундай табиатан назокатли эди. Алишербек беназир киши эди”².

Алишер Навоий юксак маърифатпарвар шахс эди. У илм ва санъат аҳлини ҳимоя қилар, олижаноблик билан уларнинг истеъдодини юзага чиқариш ва келажаги учун курашарди. Ўша даврда Алишер Навоийнинг ҳимоясида бўлган уламолар унга атаб жуда кўп китоблар ёздилар.

Санъаткорлар ҳимоясида

Амир Алишер Ҳиротнинг адабий ва бадий мактабини юксак чўққиларга кўтариб, бу шаҳарни шеър ва адабиёт, мусиқа ва рассомлик, хаттотлик ва нақшинкорлик марказига айлантирди. Фаҳрий Ҳиравий “Мажолис ун-нафоис” асарининг тўққизинчи боби биринчи бўлимида Амир Алишер ҳаёти ҳақида шундай ёзади:

“Ҳар қуни етмиши беш минг динор Мир газнасига келиб тушарди; ўн беш минг динор таиқи харажатлар учун кетарди. Ҳар йили минг сидра бошдан-оёқ кийим камбағалларга улашишини буюрарди ва уч юз етмиши хайрия масканлари қурдирган эди.

Ошно ва бегона ҳамнафаслигидан

Оқибати хайрдек яхшиликдан бошқа нарса зоҳир бўлмади.

¹ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ (Амир Алишер Навоийнинг шарҳи аҳволи ва ҳаёти). Муқаддима, таҳрир ва тадқиқ: Муҳаммад Акбар Ашиқ. – Тейхрон, Ёзма мерослар ойнаси, 1378. 51-бет.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тош босма нусхаси. Тейхрон университети марказий кутубхонаси, Тейхрон, инв. №: 107724. 108-бет.

Унинг тарбияси ва ҳимояси остида етишиб чиқиб машҳур бўлган бунчалик кўп бемисл ва нодир хаттотлар, хонандалару созандалар, наққош ва безакчилар, мусаввир ва муҳаррирлар, адиб ва шоирлар яна қайси замонда мавжуд бўлгани номаълум. Унинг ўзи ҳам бу жамоанинг илмларидан тўла баҳраманд эди, айниқса, шоирликда”.

Адабиёт

Ўзи шоир ва нозиктаъб шеършунос бўлган Амир Алишер аҳли адаб ва шоирларга ҳомийлик қилишни барча ишлардан юқори кўярди. У зуллисонан шoir эди: ҳам форсча ва ҳам туркий тилда ижод қиларди. Форсча шеърларини “Фоний” ва туркий тилдаги шеърларини “Навоий” тахаллуси билан ёзарди. У “Муҳокамат ул-луғатайн” китобида форс ва турк тилларини солиштириб, туркий тилнинг форс тилидан устунлигини илмий асослаб берган.

Амир Алишер кенг тафаккурли шоир ва сўз устаси бўлишдан ташқари замонаси шоирларининг ҳомийси эди. Қаерда бирор истеъдод соҳиби бўлган ижодкорни кўрса ёки яхши бир шеърни эшитиб қолса, унга таҳсинлар айтар ва уни қўллаб-қувватларди. Ўша даврнинг машҳур шоирларидан бири, Мавлоно Ҳилолий Чиғатоийнинг Амир Алишер билан учрашуви ва унинг лутфу ҳимояси ҳақидаги ҳикоя “Тазкира-йэ тухфа-йэ соми”да келтирилган.

Муסיқа

Султон Ҳусайн ва шахзодаларнинг муסיқага қизиқиши ва Алишернинг созандаларга кўрсатган ҳомийлиги туфайли сарой санъаткорларнинг интиладиган марказига айланди. Тарихчилар ўша даврдаги Султон Ҳусайн ва вазирининг фармони билан уюштирилган беназир муסיкий мажлислар ҳақида кўп бора ёзишган.

Амир Алишернинг ўзи ҳам муסיқа чалишни биларди. Заҳириддин Бобур Амир Алишернинг муסיқадонлиги ва муסיқасеварлиги ҳақида шундай ёзади:

“Муסיқада яхши нарсалар басталаган, яхши нақиллар ва яхши да-ромадлар. Фазл ва санъат аҳлига Алишербекчалик мураббийлик қилган ва уларни қувватлаган бирор киши бўлгани маълум эмас. Соз чалишда буюк арбоб бўлган устоз Қулмуҳаммад, Шийхам Ноий ва Ҳусайн Удийлар Алишербекнинг тарбияси ва қувватлаши билан шунчалик тараққий этиб ўсишган”.

Хондамир қонун чалишда тенгсиз созанда деб таърифлаган Ҳофиз Қозоқ ёшлигидан Амир Алишер хизматида бўлган муסיқачилардан эди¹. Паҳлавон Муҳаммад Абусайид ҳам унинг иноятига сазовор бўлган бошқа бир хонанда ва муסיқачидир. Шоир ўзининг “Мажолис ун-нафоис” асарида ўзининг бу санъаткор билан алоқалари ҳақида қизиқ бир ҳикояни келтирган.

Бу даврнинг энг машҳур муסיқачиларидан бири устоз Қулмуҳаммаддир. Бу санъаткор болалигидан Амир Алишер ҳимояси остида таълим олиб, унинг хос эҳтироми ва эътирофига сазовор бўлган. Амир Алишер муסיқашунос олимлардан Қулмуҳаммад учун муסיқадан рисола ёзиб

¹ Хондамир, Ғиёсиддин бин Ҳимомиддин Ал-Хусайний. Моасарул-мулук. “Хулосатул-Ахбор” хотимаси ва “Қонун-э Ҳумоюнӣ” иловаси билан. Мирҳошим Муҳаддис таҳрири остида. –Техрон: “Расо” маданий хизматлар муассасаси, 1372. 243-бет.

беришларини сўрайди. Бунинг шарҳи унинг ўзининг тилидан шундай баён этилган:

“Устоз Қулмуҳаммад болалигидан мусиқа ўрганарди. Яхши асарларни тез ўрганишида шуҳрат қозонгани учун фақир унинг бу фанни ҳам ўрганишини истадим. Замонасининг бу фандаги тенгсиз устози бўлган Мавлоно Шохали Буққага буюрдим. Ўша пайтда бу фанда “Асл ул-восил”ни ёзди. Кейин Мир Муртоз ва Хожя Шаҳобиддин Абдуллоҳ ва Мавлоно Биноий бу фанда рисолалар ёзишди, аммо шу даражада юқори истеъдод кўрсатдиларки, янги ўрганаётган одам учун улардан фойдаланиш ниҳоятда мушкул иш эди”¹.

Амир Алишер бу янги ёзилган рисолалардан қаноатланмади ва Мавлоно Абдурахмон Жомийдан мусиқа ҳақида бирор асар битиб беришни сўради ва Жомий унинг илтимосини бажо келтирди.

Амир Алишернинг ҳиммати билан ташкил этиладиган жуда кўп мусиқа мажлисларида созандалар ва хонандалардан ташқари донишманд ва тарихчи Хондамир каби замонасининг кўплаб фузало ва донишмандлари ҳам иштирок этишарди².

Меъморчилик

Ҳазрат Алишер Навоий қурилиш ва мамлакатни обод қилиш ишларига ҳам алоҳида эътибор қаратган. Айрим тарихчилар Навоий ҳомийлиги ва бевосита раҳбарлиги остида яратилган бинолар 370 тани ташкил қилади, дея маълумот берадилар. Жумладан: 14 та кўприк, 7 та ҳаммом, 52 та карвонсарой, 19 та сув омбори, битта дорулхуффо (қорихона), битта касалхона, 5 та бино (супрахона бўлса керак), 7 та хонақоҳ, 3 та камбағаллар учун касалхона, 4 та мактаб, 20 та масжид ва бошқа меъморий обидалар.

Алишер Навоийнинг ҳомийлигида Хуросонда қурилган бинолардан фақат қуйидаги еттита ҳақида маълумот қолган: Машҳаддаги Ҳазрати Ризо (а.с.) мақбарасининг эски саҳнидаги жанубий айвон, Нишопурдаги Шайх Фаридиддин Аттор мазори, Машҳаддаги кўча ариғи, тош терилган работ, Дизобод работи, Турук қишлоғидаги ғишт тўғон, Харгардхавофдаги Лангар қишлоғидаги Амир Қосимул-Анвор мақбараси.

Эрон миллий кутубхонасида туркий тилида таҳририй настаълик хатида ёзилган, жадваллар ва тилла суви билан безатилган 25 катта саҳифали “Дибочэ-йэ мавкуфот-э Мир Алишир” номли рисола бор. Унда Мир Алишер қурдирган Ихлосия мактабининг вақфлари шарҳи ва бошқа қимматли маълумотлар келтирилган. Амир бу вақфноманинг бир бўлимида шундай ёзади:

“Маошим даласи бир йўла қуриб қолмасин деб султонлик амри билан баъзи зироат ишлари билан ҳам шуғулланардим ва бу ишимда шарият ва инсофга тўла риоя қилганим ва худованди каримнинг инояти билан кўп фойда кўрардим ҳамда бу неъматнинг фойдасидан ўзимга бироз емак-ичмак ва кийим-кечакка ишлатардим, қолган қисмини эса хайрия ишлари ва боқийлик биноси учун сарфлардим ва улардан ҳосил бўладиган барча савобларни у Ҳазратнинг рўзгорига бағишлардим”³.

¹ Жомий, Нуриддин бин Абдурахмон бин Аҳмад. Муқаддима ва таҳрир: Аълохон Афсаҳзод ва бошқалар. –Техрон: Ёзма меросларни нашр этиш маркази, 1379. 174-бет.

² Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадойъ ул-вақойъ. 1-жилд. 24-бет.

³ Ушбу Вақфноманинг бир бўлими таржимаси ҳақида маълумот олиш учун қаранг: ўша асар, ڪ – ڪ бетлар (20–25-бетлар).

Бу вақфноманинг баъзи бўлимларида Мир Алишернинг фармони билан Ҳирот шаҳри атрофида барпо этилган жуда кўп боғлар ҳақида маълумот берилган: Улар қуйидагилар:

1. Фаррошон мавзесидаги Булукун-Нажжонда 28 гектар майдондаги боғ ва унинг ёнидаги 23 гектар ер.
2. 18 гектар майдондаги боғ, шундан 2,5 гектари узумзор.
3. Булуки Анжилда 4 гектар ер.
4. Боди Мурғонда 4 гектар ер.
5. Хожа Шаҳоб маҳалласида боғлар, 2 гектар ер, 2 та ёнма-ён узумзор, ҳаммаси бўлиб 33 гектар.

Аммо Амир Алишернинг энг муҳим ва энг асосий ободонлаштириш ишларидан бири турли жангу жадаллар натижасида вайронага айлана бошлаган Ҳирот жомеъ масжидини таъмирлашдир. Хондамир бу масжиднинг қурилиши ва таъмирланишини шундай шарҳлайди:

“Шундан сўнг ҳозик меъморлар ва пухта муҳандисларнинг тасдиқи билан у бинони тўғри қуриш, энг мустаҳкам бино бўладиган усулда қуришга кўрсатма бердилар.... ва бу хайрия ишлари асосчиси қайта-қайта ҳиммат кўрсатиб бу бинони тугатишида ҳар куни ўзларининг олий ва шарофатли мақомлари нафосати билан ташириф буюрар ва кўпинча этакларини белларига қистириб, бошқа мардикорлар каби ишлар эдилар. Вақти-вақти билан меъморлар ва усталарнигина эмас, балки барча ҳунармандларни ҳам қимматбаҳо тўнлар билан сийлар ва чексиз меҳрибонликлар ва ҳадсиз инъомлар билан уларни хушнуд ва бахтиёр этардилар”¹.

Машҳур тарихчи Мирхонднинг қайд қилишича, ҳижрий қамарий 906 йилда масжиднинг қурилиши тугалланган. Шу муносабат билан шоир саройнинг юқори мартабали аъёнларига зиёфат беради ва масжидни қурган меъморлар ва усталар ҳамда ҳатто ишчилар ва мардикорларни тақдирлаб, уларга сарполар улашган .

Ихлосия, Низомия ва Хусравия мадрасалари, Ихлосия хонақоси, Шифоия каби машҳур обидалар Навоий фармони билан қурилган бинолар сирасига киради.

Ҳунармандчилик

Ҳунармандчилик санъати борасида гап кетганда, Амир Алишернинг фармони билан Ҳирот жомеъ масжидига ўрнатилган қимматбаҳо чиройли тош минбар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Гарчи бу минбардан ҳеч қандай из қолмаган бўлса-да, у ҳақда Хондамир ёзиб қолдирган шарҳдан бинонинг қай даражада нафис ва маҳобатли бўлгани ҳақида тасаввур қилиш мумкин:

“Ёнгоқ ёғочидан ишланган қадимги минбар синиб кетганлиги учун олийҳиммат ва пок ниятли Амирнинг ҳимматлари минбарнинг мрамр тошдан ясалишини тақозо этди ва юқори мансабли мулозимлар саъй-ҳаракат кўрсатиб Хавоф вилоятида керакли мрамр тошларини топдилар ва уларни эгаларидан сотиб олиб, қисқа вақт ичида ўша муборак ерга олиб келдилар ва сангтарош уста Шамсиддин минбарни ясаи билан машгул бўлди ва олийнасаб Амирнинг ҳимматлари тўғрисида шундай бир минбар бунёдга келдики, оламга нур таратувчи офтоб имом хатибдек кўк осмоннинг тўққиз погонали минбарига кўтарилганида

¹ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ (Амир Алишер Навоийнинг шарҳи аҳволи ва ҳаёти). Муқаддима, таҳрир ва тадқиқ: Муҳаммад Акбар Ашиқ. – Техрон, Ёзма мерослар ойнаси, 1378. 98–99-бетлар.

унга ўхшабини кўрмаган ва рисолат Ҳазрати (с.а.в.)нинг суннати саниялари бўлмиш жума ва жамоат намози жорий бўлганидан бери ҳеч бир ўткинчининг қулогига унинг ўхшаши борлиги чалинмаган”.

Наққошлик ва рассомлик

Амир Алишер наққошлик санъатининг ҳам энг катта ҳомийларидан эди ва унинг эътибори сабаб бу санъат тури энг юқори чўққиларга чиқди.

Сайид Рухулло Мирак Амир Алишернинг эътибори ва меҳридан баҳраманд бўлган энг биринчи наққошлардан эди. Султон Ҳусайннинг сарой устахонаси ва кутубхонасининг бошқарувчиси бўлган бу наққош беназир наққошлик ва китоб безаш маҳоратидан ташқари тошга ўйиб ёзишга ҳам уста эдики, шу даврда қурилган Ҳирот иморатларининг кўпчилиги учун шундай ёзувлар ёзиб берганди.

Миракнинг тошга ўйиб ёзиш санъати ва бу соҳадаги Амир Алишер билан алоқаси ҳақида “Макорим ул-ахлоқ”да ёзилишича, ҳижрий-қамарий 904 йилда Амир Алишер Ҳирот жомеъ масжидини қайтадан безашга фармон берганида масжид тошларига битиклар ёзишни Миракка топширади. Аммо Мирак наққош бепарволик қилиб, бу ишларни пайсалга солар ва кошинчиларни куттириб қўярди. Унинг сусткашлиги ҳаддидан ошиб кетиб, на насиҳат ва на дўқ-пўписа кор қилмади. Шунда Алишер Навоий бир чора ўйлаб топди ва ниҳоятда назокат билан ишни ўз вақтида ўн беш кунда тугатишга уни мажбур қилди. Бундай ривоятлар, шубҳасиз, Амир Алишер санъатга оид ишларнинг ўз вақтида ва тўғри бажарилишига катта аҳамият берганлигини кўрсатиб турибдики, ҳатто Миракдек буюк ва таниқли санъаткорни ҳам мана шундай ишлашга мажбур қила олган.

Қобилияти Амир Алишер ҳомийлигида гуллаб-яшнаган наққош ва рассомлардан яна бири Камолиддин Бехзоддир. Болалигидан етим бўлиб, Мирак Рухуллонинг қарамоғида таҳсил олаётган Бехзод ёшлик чоғидаёқ Амир Алишернинг даргоҳига қадам қўйди. Амир Алишер Бехзодга нисбатан алоҳида қизиқиш ва муҳаббат билан муносабатда бўларди. Маҳмуд Восифийнинг ривояти ушбу фикрларни янада тасдиқлайди.:

“Устоз Бехзод расм чизилган бир саҳифа қозони Амир Алишер мажлисига олиб келди. Унда турли-туман дарахтлар ва уларнинг шохларида чиройли қушлар, ҳар тарафда сув оқиб турган ариқлар, зангори гуллар очилиб турган гулбоғлар ва ҳассага таяниб турган ва олдида тилла тангалар тўла лаганлар қўйиб олган Мир Алишернинг ёқимли сурати тасвирланган эди. Мир Алишер бу тасвирни кўриб фавқулодда ажабланди ва иштирокчилардан бу тасвир ҳақида ўз фикрларини билдиришларини сўради. Улардан бири деди: “Қўлимни чўзиб бир гулни узиб олмоқчи ва салламга қистириб қўймоқчи бўлдим, аммо дарахтлардаги қушлар учиб кетмасин деб андиша қилдим”. Уларнинг ҳар бири бирор нарса деди ва Амир Алишер шундай деди: “Мен эса лагандаги олтинларни мажлис иштирокчиларига ҳадя қилишимга оз қолди”. Мир Алишер тасвирнинг латофати ва чиройлилигидан шундай таъсирлаиб кетдики, устоз Бехзодга бир отни эгар-жабдуги билан берди ва муносиб сарпо билан сийлади”¹.

¹ Восифий. Бадойэъ ул-вақойэъ. 2-жилд. 150-бет. Ҳусайн Миржаъфарийнинг “Торих-э Тимурхон ва торкаманон” асарида нақл қилинган. 121–122-бетлар.

Шоҳ Музаффар, Қосимали Чехрагушо, Ҳожи Муҳаммад накқош, Мулла Ёрий музаҳҳаб (китоб безовчи) ва Мулло Дарвиш Муҳаммад ҳам Алишер Навоий ҳомийлигида тарбия топган накқошлар ҳисобланади.

Хаттотлик

Султон Ҳусайн Бойқаро ва Амир Алишер беқиёс ва бежирим китобларни ёздириб безаттиришга алоҳида эътибор кўрсатишган. Машҳур хаттот Султон Али Машҳадий ёшлигида Султон Абусайид Мирзо таклифига биноан Ҳиротга борган истеъдодли хаттотлардан эди. У кейинчалик Султон Ҳусайн Бойқаро ва Амир Алишернинг эътиборига сазовор бўлди.

Қози Аҳмаднинг ёзишича, бу санъаткор Амир Алишернинг “Мажолис ун-нафоис” китобини Амир саройи ҳовузининг мармар тошларига жуда чиройли хат билан ёзиб чиққан. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз эсдаликларида ёзадики, Мавлоно Султон Али Машҳадий “Ҳар куни Мирзо (Султон Ҳусайн) учун ўттиз байт ва Алишербек учун йигирма байт ёзарди”.

Амир Алишер даргоҳидаги бошқа хаттотлардан Султон Али Қойиний, Хожа Муҳаммад Ҳофиз, Мавлоно Зайниддин Маҳмуд, Мавлоно Султон Али Сабз Машҳадий, Мавлоно Султон Муҳаммад Хандон, Мавлоно Абдулжамил, Мавлоно Бухроний, Мавлоно Адимийларни аташ мумкин.

Хотима

Амир Алишернинг шахсий аҳволи ҳақида айтишларича, у диндор ва шарият одобларига риоя қилишни лозим деб билувчи эди. Бутун умри давомида уйланмади. Дўстларига мулоим ва мурувват билан муомала қиларди. Шатранж ўйинида жуда моҳир эдики, айтишларича, бир пайтда икки киши билан ўйнардиган¹.

Амир ҳижрий 906 йилнинг ўн иккинчи жумод ус-сони пайшанба куни Ҳиротда вафот этди. Унинг ҳимояси остида бўлган жуда кўп шоирлар унга атаб марсиялар ёзишди. Улар орасида Мавлоно Соҳиб 45 байтдан иборат марсия ёздики, ҳар бир байтнинг бир мисраси абжад ҳисобида Амирнинг туғилган санаси ва иккинчи мисраси вафоти санасини ифода этарди. Ушбу икки байт ўша қасидадан олинган:

*Эй бедод ва бераҳм фалак шундай иш қилдингки,
Ва эй ажсал, жаҳон мулкени қаттиқ вайрон қилдинг.*

*Жаҳон аҳлига нима дейсан, менда ҳасад йўқ эди,
Ҳасаддан бир йўла жаҳонни аҳли жаҳонсиз қилдинг.*

Ҳирот ийдгоҳида ул зоти фойизи баракот учун намоз ўқилди, сўнгра ўзларининг жомеъ масжидлари ёнидаги ул хайрли ишлар пешвосининг ўзлари қурдирган гумбаз остига олиб бориб дафн қилиндилар².

¹ Ўша асар. 669-бет.

² Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. 150-бет.

Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ

ҲАЗРАТ НАВОИЙ МЕРОСИ ФРАНЦИЯДА

Ўзбек халқининг буюк шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижоди жаҳон адабиёти намояндалари Ҳомер ва Данте, Фирдавсий ва Ҳофиз, Шекспир ва Руставели, Пушкин ва Толстой, Гёте ва Бальзак мероси каби мўътабардир. Шу боис ҳам ҳазрат Навоийнинг шоҳ асарлари фақат Шарқда машҳур бўлиб қолмасдан, балки Европа илм аҳлининг ҳам диққат-эътиборида бўлиб келди.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий ўз ижоди билан туркигўй халқлар маданиятининг юксалишига катта ҳисса қўшган, туркий тилнинг назм ва насрда шуҳрат қозониб, халқ тилидан юксак адабий тил даражасига кўтарилишида фидойилик кўрсатган экан, у ўзининг “Фарҳод ва Ширин” достонида бундан фахрланиб ёзади:

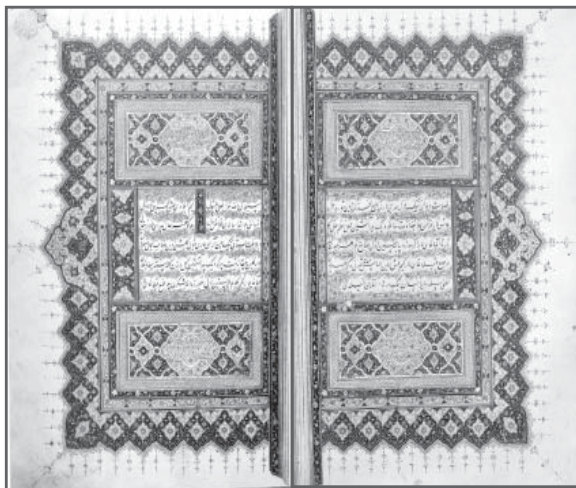
*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни як қалам...*

Ҳазрат Алишер Навоий меросининг жаҳон цивилизацияси тарихида тутган ўрнини ҳаққоний баҳоламоқ учун эса, авваламбор, у яратган асарларнинг бошқа тилларга таржима қилиниши ва тарғиб этилиши тарихини пухта ўрганмоғимиз лозим бўлади. Дарвоқе, ўтган асрда таниқли олимлардан В.В.Бартольд, Я.Э.Бертельс, В.М.Жирмунский, А.К.Боровков, В.Зоҳидов, Ҳ.Сулаймонов, Ғ.Каримов, Н.Маллаев, А.Ҳайитметов тадқиқотларида Алишер Навоий меросининг жаҳоний шуҳрати ва Ғарб шарқшунослигида ўрганилиш тарихи хусусида айрим маълумотлар берилган бўлса-да, адиб асарларининг жаҳон тиллари-га қилинган таржималари ва талқинини кенг ёритувчи монографик тадқиқотлар яратилмади.

Тарихдан маълумки, XI–XIII асрлар давомида Ғарбий Европа насроний қироллари Рим папаси ҳомийлигида Шарқ мамлакатларига, ислом дунёсига тинимсиз солиб юришлари уюштирганлар. Бу юришлар натижа бермагач, XIII–XIV асрлардаги мўғул bosқинидан фойдаланган европалик насроний сайёҳлар, монах ва миссионерлар Марказий Осиё бўйлаб то Пекинга қадар катта худудда эмин-эркин юришиб, христиан динини тарғиб қилганлар ва буюк аждодларимиз қаламига мансуб нодир китоб ва қўлёзмаларни ўзлари билан олиб кетганлар. Ниҳоят, XIV асрнинг сўнги чорагида жаҳон майдонига чиққан соҳибқирон Амир Темур ши-жоати ва зафарли юришлари туфайли Шарқ ва Ғарб ўртасида тотувлик ўрнатилди, насроний ва мусулмон дунёси ўзаро сулҳ тузди. Натижада,

* Муҳаммадҷон Холбеков – филология фанлари доктори, профессор.

ислом цивилизацияси намояндалари Ибн Сино, Ибн Рушд, ал-Фарғоний, ал-Беруний, ал-Хоразмий ва антик дунё олимлари Платон, Гиппократ, Аристотель, Птолемей асарлари араб ва латин тилларида тарб оламига кириб борди. Европанинг Болонья, Сорбонна, Кембриж, Оксфорд, Лейден каби йирик университетларида юкоридаги олимлар асарлари асосий дарслик сифатида кенг ўрганила бошланди.

Мухтасар қилиб айтганда, қадим юнон ва Рим ҳамда ислом цивилизацияси таъсирида дастлаб XIV асрда Италияда, XV–XVII асрларда Испания, Франция, Англия ва Германия каби мамлакатларда Ренессанс (Уйғониш) даври юзага келди ва равнақ топди. Қолаверса, буюк Дантенинг “Илохий комедия”, Макиавеллининг “Хукмдор”, Боккаччонинг “Декамерон”, Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэл”, Сервантеснинг “Дон Кихот”, Марлонинг “Буюк Темур” каби шоҳ асарларида шарқона мавзу ва фалсафа эътироф этилгани фикримизга асосдир. Энг мухими, бу даврда Франция ва Англияда шарқшунослик мактаблари ҳам иш бошлади.

Францияда қирол Людовик XIV (Қуёш қирол – М.Х.) ва унинг бош вазири Колбер замонида илм-фан, адабиёт ва санъат жуда тараққий этади. Шахсан бош вазир Колбер ташаббуси билан Византия, Константинопол, Толедо, Севилия шаҳарларидаги бой кутубхоналар сотиб олиниб, Парижга келтирилади. Дастлаб Қироллик кутубхонаси, кейинчалик Миллий кутубхона номини олган улкан маърифат масканида XVII асрнинг ўрталарида йирик шарқшунослик мактаби барпо этилади. Шу мактабнинг биринчи қалдирғочлари Бартоломе д’Ербело де Моленвиль (1625–1695) ва Франсуа де Бернье (1620–1688) бош вазир Колбер томонидан икки тарафга, биринчиси то Византияга қадар, иккинчиси то Ҳиндистонга қадар бўлган Шарқ мамлакатларига сафарбар этилади. Бу сафар таассуротлари натижаси ўлароқ, Бартоломе д’Ербелонинг “Шарқ кутубхонаси” ва Берньенинг “Буюк мўғуллар сўнгги давлат тўнтарилиши тарихи” китоблари юзага келди.

Шарқ халқлари ҳаёти, тарихи ва маданияти кенг ёритилган “Шарқ кутубхонаси” қомусий китоби тез орада нафақат Францияда, балки бутун Европада шуҳрат қозонди. Мазкур қомусда Марказий Осиё халқлари, соҳибқирон Амир Темур ва унинг буюк империяси, Улуғбек ва Абулқосим Бобур давлати ҳақидаги мақолалар билан бир қаторда Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, ал-Хоразмий, Ибн Рушд каби буюк алломалар ҳаёти ва илмий фаолиятига бағишланган саҳифалар ўқувчини ўзига жалб этади. Асарда, шунингдек, ўзбек мумтоз адабиётининг йирик сиймолари Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва ижоди ҳусусида ҳам илк маълумотлар бериб ўтилган эди. Масалан, китобнинг 99-саҳифасидаги “Алишер” мақоласида ҳазрат Навоий куйидагича таърифланади: “Алишер ёки Мир Алишер Навоий деб аташади. Бу ном “Али” ва “Шер” сўзларидан таркиб топгандир... Алишер Хуросонда вазир

бўлиб, жуда катта обрў-эътибор қозонган. У йирик олим ва ширинсухан шахс бўлган. Ҳирот шаҳрида ўзининг бой кутубхонасини яратган ва унга шогирди тарихчи Хондамирни мутасадди этиб тайинлаган”.

Ёки қомуснинг 661-саҳифасидаги “Навоий” сўзи остида берилган мақолада ушбу жумлаларни ўқиймиз: “Навоий, бу Низомиддин Мир Алишернинг таҳаллуси бўлиб, Амир Темур авлодидан бўлган шахзода Мирзо Султон Ҳусайннинг вазири эди. Навоий ҳам туркийда, ҳам форсийда ажойиб шеърлар ёзган. Унинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий” ва “Сабъаи сайёр” достонлари бор. Бундан ташқари, у тўртта девон ёзиб қолдирган. Улар “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар” деб номланиб, болаларга, ўсмирларга, ўрта ёшдаги кишиларга ва кексаларга аталгандир. Навоий 906 ёки 912 хижрий йилида вафот этган”.

Тўғри, мақолада Бартоломе д’Ербело “Хамса”нинг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр” ҳамда “Ҳазойин ул-маоний” девонининг номларини тушириб қолдирган. Шунингдек, шоир вафотини кўрсатувчи иккинчи сана ҳам нотўғри келтирилган. Юқоридаги камчиликларни ҳисобга олмаганда, мазкур мақолалар Алишер Навоий ижоди билан француз жамоатчилигини XVII асрда таништирган илк манба сифатида қимматлидир.

XVIII асрга келиб Ғарбий Европа, жумладан Францияда филоориентализм (Шарқни севиш ва ўрганиш – М.Х.) анъанаси фан ва маданиятни феодализм тажовузи ва диний жаҳолатдан ҳимоя қилишда муҳим роль ўйнади. Француз маърифатпарвар адиблари Монтескьё “Форс номалари”, Вольтер “Фалсафий киссалари”, Дидро “Бевафо жавохирлар” каби асарларида шарқона сюжетларни асосий мавзу қилиб оладилар. Шарқона сюжетларни ўз киссалари мазмунига сингдириш анъанаси, айниқса, Вольтернинг фалсафий киссаларида яққол кўзга ташланади. Шарқ фольклори, мифологияси ва адабиётини яхши билган ёзувчи “Задиг ёки тақдир” киссасидаги “Ит ва от” боби мазмунини табризлиқ Христофор Арманийнинг Ғарбда машҳур бўлган “Сарандип подшоси уч ўғлининг саргузаштлари” (1557) асаридан олгани ўша даврда илмий жамоатчиликка маълум бўлган. Қисса нашр қилингандан сўнг, ҳатто Вольтернинг замондоши, танқидчи Фрерон адибни кўчирмачиликда айблаган ҳам эди. Шарқшунос Е.Э.Бертельснинг ёзишича, Христофор Арманий ҳам ўз китобига бу сюжетни Алишер Навоийнинг “Хамса”сига кирувчи “Сабъаи сайёр” достонидаги ҳикоятдан эркин таржима қилиб олган экан¹.

XVIII аср давомида тарихий манбаларни тўплаш ва Шарқ мамлакатларидан олиб келинган ноёб қўлёзмаларнинг ортиб бориши Францияда шарқшунослик илмининг кейинги ривожига катта замин ҳозирлади. Аср охирига келиб Париж Ғарб шарқшунослигининг марказларидан бирига айланади. 1795 йилда бу ерда “Шарқ жонли тиллари мактаби” очилади. 1821 йил “Осиё жамияти” ташкил топади. 1823 йилда эса шу жамиятнинг органи – “Осиё журнали” чоп этила бошлайди. Бу даврда С.де Саси, А.Ж.Клопрот, Э.Катремер, А.Ремюзо, Ф.А. Белен каби шарқшунос олимлар туркий адабиёт намуналарини ўрганиш ва таржима қилиш билан машғул бўлдилар. Айниқса, улар ҳазрат Навоий ва шоҳ Бобур ижодини ўрганишга алоҳида эътибор бердилар. Масалан, таниқли шарқшунос олим Силвестр де Саси (1758–1838) тадқиқотларида Алишер Навоий меросини ўрганишга кенг ўрин берилган. Рус олими М.Никитский ўз магистрлик диссертациясида қайд қилишича, С.де Саси Давлатшоҳ Самарқандий ва Сом Мирзо асарларидаги маълумотларга асосланиб

¹ Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. –М.-Л., 1948. С. 79.

туркий халқлар адабиётини яратаркан, Навоий асарларидан ҳам кенг фойдаланган. Айти пайтда ҳазратнинг туркий адабиёт ривожига қўшган ҳиссасини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтган¹.

Алишер Навоий ижодини Францияда тарғиб қилиш ва ўрганишга Француз коллежи профессори Этьен Катремер (1782–1857) катта ҳисса қўшди. Э.Катремер 1841 йил “Шарқий турк адабиёти хрестоматияси” номли китобини нашр эттиради. Мазкур хрестоматиянинг жилдида қуйидаги ёзувларни ўқиймиз: “Шарқий турк адабиёти хрестоматияси. Амир Алишер Навоий асарлари, султон Бобур эсдаликларидан парчалар, “Меърожнома”, “Тазкират ул-авлиё” ва “Бахтиёрнома” китобларидан олинган бобларни ўз ичига олади. Ундаги Алишер Навоий ҳаётига доир мақола, шунингдек, китобдаги грамматик, фалсафий ва бошқа изоҳлар Э.Катремер тарафидан ёзилган”.

XIX асрнинг ўрталарига келиб Алишер Навоий ижодини кенг камровда ўрганиш, таржима ва таҳлил этиш француз шарқшунослигида янгича услубга эга бўлди. Бу йилларда француз шарқшуноси Франсуа-Альфонс Белен (1817–1877) ҳазрат Навоий ижодини чуқур ўрганиб, йирик тадқиқотлар яратди. Белен ёшлигида Француз коллежи ва Шарқ жонли тиллар мактабида С.де Саси, Ж.-Ж.Марсел, Э.Катремер каби олимлардан сабоқ олиб, форс, араб ва туркий тилларини ўрганади.

Франсуа Белен ўзининг Мисрга қилган саёҳати пайтида Навоий “Куллиёт” ини қўлга киритади. Мазкур “Куллиёт” 1649 йилда Машҳадда кўчирилган бўлиб, Беленнинг таъкидлашича, у Париждаги Миллий кутубхонада сақланаётган ва 1526 йил Ҳиротда кўчирилган нусхадек мукамал бўлмаган. Белен Навоийнинг бу икки “Куллиёт” и, Хондамир, Шарафиддин Али Яздий, Давлатшоҳ Самарқандий ва Сом Мирзоларнинг Париждаги Миллий кутубхонада сақланаётган асарлари, шунингдек, С.де Саси, Э.Катремер, Ш.Шефер, Б.де Мейнар каби француз шарқшуносларининг Шарқ халқлари тарихи, маданияти ва адабиётига бағишланган илмий тадқиқотларига таяниб, адиб ижодини ўрганиш ва тадқиқ қилишга киришади.

1861 йил “Осиё журнали”нинг февраль–март ва апрель–май сонларида Беленнинг “Мир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодидан лавҳалар” номли биринчи тадқиқоти босилиб чиқади. Мазкур тадқиқот икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида атрофлича фикр юритилган. Иккинчи қисмида эса, мунаққид Навоий “Куллиёт” идаги “Мажолис ун-нафоис” ва “Хамсат ул-мутахаййирин” асарларидан парчалар келтириб, уларни француз тилига таржима қилади ва изоҳлар ёзади. Масалан, журналнинг 300–357-саҳифаларидан ўрин олган “Хамсат ул-мутахаййирин”нинг французча таржимасига 150 дан ортик изоҳ берилган. Муаллифнинг таъкидлашича, у таржимани асарнинг Миллий кутубхонада сақланаётган кўлёмасидан француз тилига ўгирган. Французча таржима матни кўпроқ илмий ус-

¹ Бу ҳақда қаранг: Никитский М. Эмир Низамиддин Алишер в государственном и литературном его значении. СПб, 1856. С. 3.

лубда баён этилади. Таржимон асардаги образли иборалар, мақол, матал ва ҳикматларни аслият мазмунига монанд ўгиришга ҳаракат қилган.

Масалан:

*Эркакларнинг ўзини кўз-кўз қилиш учун ясаниши –
Хотинларнинг оройиш учун безанишлари кабидир.*

Французча таржимаси:

*Savoir et sagesse sont la parure des homme;
Celle des femmes se trouve dans la grace de leur toilette.*

1868 йил “Осиё журнали”нинг XVII–XVIII жилдида Беленнинг “Шарқ донолари” туркумида ёзилган “Мир Алишер Навоийнинг фазилатлари, эстетик ва фалсафий қарашлари” номли иккинчи тадқиқоти эълон қилинади. Тадқиқотнинг дастлабки саккиз саҳифаси “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг таҳлилига бағишланган. Қолган эллик саҳифа мазкур китобнинг французча таржимаси ва унга ёзилган изоҳлардан иборат. Белен асарни тўлиқ таржима қилмаган, балки ўзига маъқул бобларнигина француз тилига ўгирган. Масалан, асарнинг биринчи қисмидаги кишиларнинг феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақидаги фаслларни санаб ўтаркан, мутаржим улардан фақат “Қозилар тўғрисида”ги бобни таржима қилади. Асарнинг иккинчи ва учинчи қисмларидан ҳам шу қабилда танлаб таржима этган. Мазкур таржималарнинг асосий фазилати уларга ёзилган 90 дан ортиқ изоҳда кўринади. Бу ерда ҳам таржима матни илмий услубга яқиндир.

Ф.-А.Белен “Маҳбуб ул-қулуб” асари устида олиб борган тадқиқотини яна давом эттиради ва 1872 йил турк олими Аҳмад Воқиф афанди билан ҳамкорликда “Маҳбуб ул-қулуб” матнини нашр қилдиради. Мазкур нашр ҳақида “Осиё” журналининг 1874 йилда нашр этилган учинчи жилдида профессор Паве де Куртейлнинг ижобий тақризи босилиб чиқади.

Хуллас, француз олими ўзининг юқоридаги тадқиқотларида Алишер Навоийнинг ўз замонасида тутган мавқеини, унинг шоирлик маҳоратини тўғри баҳолаб, “Навоий туркий тилдан устомонлик билан фойдаланиб, унинг бойлигини фавқулудда кенг кўламда намоёйиш этди ва чинакамига ватанпарварлик намунасини кўрсатди”, дея ёзади. Шунга қарамай, олим Навоий ижодини, унинг шоҳ асари “Хамса”ни реал баҳолай олмади. Профессор Е.Э.Бертельс таъкидлаганидек, “икки нотўғри фикр Белен томонидан енгил-елпи баён қилинган эди: биринчиси, султон Ҳусайн ва Навоий ўртасидаги дўстликнинг ҳаддан ортиқ идеаллаштириб кўрсатилиши, иккинчиси шоир ижодининг бутунлигича тақлидчилик тарикасида баҳоланишидир”¹.

Дарвоқе, Беленнинг ёзишича, Навоий ўз даврининг етук олими ва Хусрав Дехлавий, Низомий ҳамда Жомийларнинг таржимони эди. Уларга тақлид қилишдан, уларни бадиий ижодда раҳнамо деб билишдан фخرланарди. Белен тарафидан айтилган бу хато фикр таниқли шарқшунос, профессор А.К.Боровков томонидан ҳам танқид қилинди². Бу камчиликлардан қатъи назар, Белен тадқиқотлари Европа шарқшунослик илмида то XX асрнинг ўрталарига қадар етакчи ўринни эгаллаб келди.

Ҳазрат Навоий меросини ўрганиш XX асрда ҳам француз шарқшуносларининг диққат-эътиборида бўлди. Масалан, 1900 йилда нашр этилган Ш.Шефернинг “Араб, форс ва туркий тиллардаги кўлёмалар мажмуаси каталоги”да Алишер Навоий қаламига мансуб

¹ Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. –М., 1948. С. 48.

² Қаранг: Боровков А.К. Изучение жизни и творчества Алишера Навои. / Родоначалник узбекской литературы. –Ташкент, 1940. С. 19–20.

асарларнинг 16 та қўлёзма нусхаси келтириб ўтилган бўлса¹, Э.Блошенинг “Миллий кутубхонада сақланаётган туркий қўлёзмалар каталоги” да эса адиб асарларининг 35 та қўлёзма нусхаси тавсиф этилади. Бироқ Э.Блоше ҳам Навоий ижодини баҳолашда Белен фикрига таяниб, адибни форс-тожик адабиётининг тақлидчиси, деган тўхтама келади. Бу даврда ҳазрат Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганиш билан шарқшунос Люсен Бува (1872–1942) ҳам жиддий шуғулланди. У 1902 йил Парижда бўлиб ўтган шарқшунослар анжуманида Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарининг янги топилган қўлёзмаси хусусида маъруза қилади. 1926 йил “Осиё журнали” да унинг “Темурийлар даври маданияти ҳақида рисола” номли тадқиқоти босилиб чиқади. Ушбу тадқиқотда темурийлар даври фани, маданияти, санъати ва адабиётига тўхталиниб, бу даврда яшаб ижод қилган форс-тожик ва туркийгўй шоирлар ижодини ёритишга ҳам ҳаракат қилинган. Масалан, ҳазрат Навоий Бува таърифида ҳам олий унвонлару мансабга интилмаган камтарин ҳамда ватанпарвар шахс қиёфасида талқин этилади. Шунингдек, шоир ўз устозлари Хусрав Дехлавий, Низомий Ганжавий ва Абдурахмон Жомийлар салоҳиятини ҳурмат қилгани, ўзининг “Мажолис ун-нафоис” асарида улар ижодига юксак баҳо бериб ўтганлиги француз шарқшуносининг назаридан четда қолмаган. Афсус, Бува ҳам ҳазрат Навоий ижодига, асарларининг ғоявий-бадиий қимматига тўғри баҳо беролмади. У Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарини Носир Хусравнинг “Саодатнома”си, “Лисон ут-тайр”ни Фаридиддин Атторнинг “Мантик ут-тайр”и тақлиди ва таржимаси, “Ҳайрат ул-аброр”ни эса турли форсий манбалардан олинган мажмуадир, дея исботлашга уринди. Люсен Бува ушбу рисоласини ҳеч ўзгаришсиз 1927 йил нашр эттирган “Мўғул империяси” номли монографиясига ҳам киритади. Академик В.В.Бартольд бу китобга ёзган тақризида, Буванинг Темур ва темурийлар сулоласи тарихини ёритишда илмий ёндашмаганини, фақат Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий, Навоий ва Бобур асарларигагина таяниб қолганини, оқибатда Султон Ҳусайн ҳукмронлиги ҳақида ҳам, Мир Алишер Навоий мероси хусусида ҳам тўлақонли тасаввур бера олмаганини танқид қилиб ўтади².

Француз адабиётшунослигида Алишер Навоий ижодига ҳаққоний баҳони машҳур адиб Луи Арагон (1897–1982) бериб ўтди. У ўзининг 1955 йил нашр қилинган монографиясида собиқ Иттифоқ халқлари адабиёти хусусида фикр юритаркан, ҳар бир ёзувчи фаолиятини ўз халқи тарихи ва маданияти билан бевосита боғлаб талқин қилишга уринади. Таниқли француз адабиётшуноси Жан Фревилъ сўзи билан айтганда, Арагон “бу китоби билан французларга ҳали маълум бўлмаган бир қатор миллат ва элатлар маданиятига эшик очиб берган эди”. Масалан, китобнинг 95–97-бетларидан ўрин олган “Навоий” номли боб куйидаги сатрлар билан бошланади: “Ўзбекистон ҳақида сўз юритганда, бу ўлканинг Алишер Навоий ватани экани беихтиёр ёдимизга тушади. Бугун бу республика пахта макони, пойтахти Тошкент боғ-роғларга бурканган шаҳардир”³.

Луи Арагон Навоий яшаган даврда Марказий Осиё худудига ҳали темурийлар сулоласи ҳукмронлик қилгани, Самарқанд ва Ҳирот каби шаҳарларда илму фан тараққий этиб, шоир улардан баҳраманд бўлганини таъкидлаб ўтади. Арагон ҳазрат Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида аниқ маълумотларни келтираркан, рисоласини ёзишда профессор Е.Э.Бертельс, М.Ойбек ва Ғафур Ғулумнинг шоир ҳақидаги мақолаларидан фойда-

¹ Қаранг: Холбеков М. Парижнинг Миллий кутубхонасида сақланаётган Шарқ қўлёзмалари каталоги. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. 5-сон.

² Қаранг: Бартольд В.В. Сочинение. Том 9. Изд. «Восточный литературы» 1965. С. 557–560.

³ Қаранг: Арагон Л. Навоий. М.Холбеков тарж. // Шарқ юлдузи, 1987. 4-сон.

ланганини ҳам қайд этиб ўтган. “Навоий, – ёзади Л.Арагон, – Саъдий ва Аттор шеърляти, айникса, XII асрда яшаб ижод қилган озарбайжон шоири Низомий Ганжавий изидан бориб, унинг “Хамса”си анъаналарини давом эттиради. Айнан шу ходиса француз ўрта аср адабиёти (Крумтйен де Труа) дан то Ренессанс даври (Пйер Ронсар)гача бўлган адиблар ижодида ҳам кечган эди”. Арагон китобида Навоий ижоди ҳақидаги фикрини давом эттираркан, яна ёзади: “Навоий ўзининг “Фарҳод ва Ширин” достонидаги мазмунни Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” достони сюжетидан олади. Бироқ адиб уни ўз она тилида, яъни туркийда битади. Туркий тилнинг нозик хислатларини унда намоён этади”. Рисола давомида муаллиф Навоийнинг соф туркий тилда оригинал асарлар яратганини яна бир қарра тасдиқлаш ва ўз ўқувчисига етказиш мақсадида “Фарҳод ва Ширин” достонидаги ушбу сатрлар билан бошланувчи шеърий парчани французча таржимада келтириб ҳам ўтади.

*Деълмасманки Хусрав ёки Низомий,
Ва ё назм аҳлининг сархайли Жомий...*

Французча таржимаси:

*Moi je ne suis ni Khosrov, ni Nizami le sâge,
Ni le cheikh des poètes d’aujourd’hui, Djami...*

Луи Арагон Навоий ҳазратларининг давлат арбоби, маданият ҳомийси сифатидаги муҳим тарихий хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаган. Масалан, унинг вазирлик лавозимида эл-юрт фаровонлиги, халқ осойишталиги йўлидаги фаолиятига қуйидагича таъриф беради: “Навоий вазир лавозимида халқпарвар, фуқаронинг истаги ва талабини қондиришга интиланган шахс эди. У замонасининг прогрессив кишиси бўлган ва илми, шеърлятни, санъатни жуда қадрлаган. Шу хислатлари билан, у Ренессанс зиёлиларига жуда яқин турган эди”. Арагоннинг бу фикрини академик В.М.Жирмунский ҳам тасдиқлайди, унинг фикрича, айникса, “Фарҳод ва Ширин” достони шоир дунёқарашининг асосий интилишлари бўйича Ренессансга яқинлигини тўлароқ акс эттиради. Унда Навоий Ренессанс давридаги одамнинг гуманистик идеалларини гавдалантирган эди¹.

Француз адиби Луи Арагон таъкидлаганидек, ҳазрат Навоий адабий мероси асрлар оша халқлар қалбида яшаб келди ва яшамокда. “Бугунги кунда, – деб ёзади адиб рисоласи давомида, – Чирчиқдан тортиб то Самарқанд ва Бухорогача, Хоразм ва Аму бўйларида, пахтазору боғроғларга бурканган Фарғона водийсида ҳам Алишер Навоий номи ҳурмат ила тилга олинади. Навоий Пушкин ва Шевченко, Низомий ва Руставели каби буюк классиклар қаторида туради, унинг асарлари “Калевала” ва “Игорь жангномаси” дostonларидек севиб ўқилади. Замонамизнинг машҳур шоирлари, чилилик Неруда, прагалик Незвал, испаниялик Альберти, кубалик Гильен, филадельфиялик Лоуэнфеллс ва турк Нозим Ҳикмат бугун Навоий ижодига таъзим қиладилар”.

Луи Арагон кейинчалик ҳам ўз ижодида Шарқ халқлари адабиётига, жумладан, Низомий, Дехлавий, Ҳофиз, Жомий ва Навоий ижодига ҳурмат билан қаради, айникса, шеърларида улар асарларидаги шарқона анъаналардан фойдаланишга ҳаракат қилди. Масалан, шоирнинг “Мажнун Эльза” (“Le Fou d’Elsa. Poemes”. –Paris, 1963) мажмуасига кирган шеърларида шарқона поэтик тасвирнинг французча матн мазмунига нақадар уйғунлашиб кетганини кузатамиз. Арагон ушбу китобидаги лирик қаҳрамон Эльзани (рафикаси шоира Эльза Триоле; 1896–1970)

¹ Қаранг: Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Запад и Восток. –Л.: Наука, 1979. С. 179.

Шарқда кўп куйланган “Лайли ва Мажнун” дostonларидаги Лайлига ўхшатаркан, уни ўз ишқига муносиб соҳибжамол париваш қиёфасида тасвирлашга ҳаракат қилади.

Ҳазрат Навоий мероси билан фарангизабон ўқувчиларни яқиндан таништиришда XX аср француз қомусларининг ҳам ўрни бор. Масалан, 1960–1964 йилларда чоп қилинган ўн жилдли “Катта Ларусс қомуси”нинг еттинчи китобидаги “Навоий” (Мир-Али-Шер) мақоласида ушбу жумлаларни ўқиймиз: “Навоий, турк ва форс шоиридир. У 1441 йилда Ҳиротда туғилган ва 1501 йилда ўша ерда вафот этган. Билим олиб, камолотга етгандан сўнг, 1468 йил Ҳирот (ўша даврда илм-фан ва адабиёт маскани) султони вазири, сўнгра Астробод ҳокими лавозимларида хизмат қилган. 1488 йилда амалдорликни тарк этиб, қолган умрини бадиий ижодга бағишлади, туркий тилдаги адабиётнинг юксалишига раҳномалик қилди, халқ ободончилигини кўзлаб иншоотлар қурдирди ва эл-юртнинг ҳурмат-эътиборини қозонди”. Мазкур мақола куйидагича яқунланади: “У туркийда Навоий, форсийда Фоний тахаллуслари билан ижод қилди ва ўттизга яқин шеърый ҳамда насрий асарлар ёзиб қолдирди”. Бироқ қомусда берилган юқоридаги маълумотлар ўқувчига Навоий ижоди ҳақида тўлиқ тушунча беради, деб айтолмаймиз. Бунга сабаб, қомусдаги мақолада адиб меросининг асосини ташкил қилувчи “Хамса”га кирган дostonлар ва “Ҳазойин ул-маоний” девони сингари йирик асарлар умуман тилга олинмаган.

Ўтган аср француз адабиётшунослигида яратилган нуфузли манбалардан бири ҳисобланган уч жилдли “Адабиёт қомуси”нинг иккинчи жилдидаги “Навоий (Али-Шер. 1540–1600)” мақоласи ҳам диққатга молик. Мақолада куйидагиларни ўқиймиз: “Навоий чифатой (туркий) тилида “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларини, туркийгўй шоирлар таржимаи ҳолини ёритувчи “Мажолис ун-нафоис” асарини ёзди. “Мезон ул-авзон” асарида туркий тилда шеър битишнинг қонун-қоидалари хусусида баҳс юритади. Машхур “Муҳокамат ул-луғатайн” да эса туркий тилнинг бебаҳо бойлиги ва ширинзабонлигини исботлаб берди”. Ушбу маълумотлардан кўринадики, “Адабиёт қомуси”даги бу мақола “Катта Ларусс луғати”да берилган мақолага қараганда, Алишер Навоий мероси ҳақида бирмунча кенг тасаввур беради. Бироқ мақолада адиб таваллуди ва вафотини билдирувчи саналар нотўғри берилган, шунингдек, шоир қаламига мансуб “Хамса”даги “Ҳайрат ул-аброр”, “Сабъаи сайёр”, “Садди Искандарий” дostonлари, “Ҳазойин ул-маоний” девони хусусида ҳеч нарса дейилмаган.

Яна бир эътиборли манба, бу таниқли француз олими Ремон Кено муҳаррирлигида 1956 йилда нашр қилинган икки жилдли “Плеяда қомуси” бўлиб, унинг биринчи жилдидаги таниқли адабиётшунос М.Тальбо қаламига мансуб “Туркий халқлар адабиёти” бобида Алишер Навоий ижодига анча кенг ўрин берилган. М.Тальбо мақолани ёзишда ватандошлари Ф.-А.Белен ва Л.Бува тадқиқотларидан фойдалангани сезилиб туради. Чунки у келтирган маълумотлар юқоридаги муаллифлар айтиб ўтган фикрларга жуда яқин.

Шоҳиди бўлганимиз, юқоридаги қомусларда Алишер Навоий ижодига доир мақолаларнинг берилиши адиб номини француз китобхонига танитса-да, бироқ улардаги маълумотларнинг ўта қисқалиги ва баъзан мавҳумлиги буюк мутафаккир мероси хусусида ўқувчида тўлиқ тасаввур уйғотишга ожизлик қилади.

Ўтган асрнинг сўнги йилларида франциялик ижодкорларнинг ҳазрат Навоий меросига, умуман, ўзбек шеърятига бўлган қизиқиши янада

ортди. Шу ўринда Парижда чиқадиган эътиборли журналлардан бири “Action poétique” (“Шеърый ҳаракат”)нинг бу борадаги фаолиятини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ жоиздир. 1989–1990 йиллар давомида ушбу журналнинг иккита сони ўзбек шеъриятига бағишланди. 1990 йил журналнинг “Ўзбек ғазали” (Action poétique: Ghazale ouzbeks. –Paris, 1990, p. 121) сарлавҳаси остида махсус сони босилиб чиқди. Ушбу мажмуада ўзбек мумтоз шеъриятининг ғазалнавис шоирлари Хожа Аҳмад Яссавий, Лутфий, Алишер Навоий, Ҳусайний, Захириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Нодирабегим, Огаҳий, Увайсий, Фазлий ва Маҳзуна ижодидан намуналар берилганди. Ғазалларни француз тилига қилинган тағламадан талантили шоир Жан-Пер Балп юксак маҳорат билан ўгирган. Масалан, ҳазрат Навоийнинг “Қаро кўзим” ғазалининг биринчи байтини таржима билан солиштирганимизда ҳам шунга амин бўламиз.

*Қаро кўзим, келу мардумлуғ эмди фан қилгил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Французча таржимаси:

*Régard noir, pénètre moi, deviens prunelle et dans
Le noir de mes yeux, comme les hommes, installe-toi.*

Француз шоири Жан-Пер Балп ҳазрат Навоий шеъриятидан ўгирган таржималари мундарижасини яна кенгайтириб, шоир таваллудининг 550 йиллик юбилейига катта совға тайёрлади. Париждаги нуфузли нашриётлардан саналган “Ла Диферанс” китоб уйи 1991 йил Навоий шеърияти мажмуасини “Ғазаллар ва бошқа поэмалар” номи остида чоп этди. Энг муҳими, тўплам матни икки тилда, яъни аслият (араб имлосида) ва французча таржима ёнма-ён берилган.

Истиклолимизнинг дастлабки йилларидан ҳозирги кунларигача Ўзбекистоннинг Франция билан барча жабҳалардаги ҳамкорлиги адабиёт ва санъат соҳасида ҳам янги поғоналарга кўтарилди. Франциялик олимлар ва ноширлар йирик қомусларда Алишер Навоий мероси талқинига кенг ўрин бермоқдалар. Шу ўринда франциялик таниқли тилшунос олим, бир неча йил Тошкентдаги Марказий Осиёни ўрганиш француз институтининг директори вазифасида фаолият юритган доктор Реми Дор жанобларининг хизматини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Доктор Реми Дор нафақат Францияда, балки Ғарб ва Шарқ мамлакатларида ҳам Луи Базен, Жан-Поль Ру, Бакье-Граммон қаторида танилган, туркий тиллар бўйича йирик тадқиқотлар яратган олимдир. Унинг Ватанимизда яшаб, ўзбек тили ва маданияти тарихига бағишланган қатор тадқиқотлар яратгани мақтовга лойиқ. Бевосита олим раҳбарлигида “Французча-ўзбекча” ва “Ўзбекча-французча” луғатлар нашр қилинди. У ҳазрат Навоий меросини, жумладан, шоирнинг “Муфрадот” рисоласини чуқур таҳлил ва таржима қилиб, муаммо жанрининг ечимига бағишланган “Алишер Навоий муаммолари” номли тадқиқотини нашр эттирди. Олимнинг бу монографияси француз шарқшунослик илмининг навбатдаги ютуқларидан биридир¹.

Шундай қилиб, француз шарқшунослиги ва адабиётшунослиги ҳазрат Навоий меросини ўрганиш соҳасида ўз тарихий ва илмий анъаналарига эга бўлган йирик мактаб ҳисобланади, десак хато бўлмайди. Бу мактаб тарихи ва яратган тадқиқотларини атрофлича ўрганиб, тадқиқ қилмоқ йирик монографик мавзунини талаб этади.

¹ Қаранг.: Lenigme du Nom Propres. Muammo: Logogriphes de Mir Alisher Navoiy traduit par Rémy Dor. IFEAC, 2006. 150 p.

Зулхумор МИРЗАЕВА

ЖАҲОН НАВОИЙШУНОСЛИГИ: КЕЧА ВА БУГУН

Буюк мутафаккир, туркий оламнинг улуғ шоири Алишер Навоий асарлари шарқшунос олимлар олиб бораётган дунёвий тадқиқотларнинг марказида бўлиб келмоқда. Ҳазрат ижодини ўрганиш, унинг ижодига муносабат Шарқда шоир яшаган даврдан бошланган бўлса, бу йўналишдаги илк тадқиқотлар Ғарб оламида XVI асрда юзага келгани, асарлари таржима қилинганлиги маълум. Аммо, таассуфки, хориж навоийшунослиги тарихида кўплаб зиддиятли, сохта қарашлар ҳам мавжуд эдики, айрим чет эллик шарқшунослар муайян давр мафкурасига бўйсунуши оқибатида мумтоз адабиётимиз, шу жумладан, Алишер Навоий ижодига баҳо беришда ҳам сиёсий-ижтимоий мафкура талабларидан келиб чиқиб иш тутганлар¹. Айниқса, ўтган асрнинг 50–80-йилларида Навоий адабий-илмий мероси, айниқса, ғазалларини ижтимоийлаштириш билан унинг “тенденциоз ижодкор” эканлигини исботлашга уриниш каби қарашлар хориж навоийшунослиги тарихида ҳам ўз муҳрини қолдирган эди.

Жаҳонда юз бераётган сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар, янги даврдаги ўзаро муносабатлардаги янгича йўналишлар Алишер Навоий ижодига ёндашувнинг ҳам объектив тамойилларини яратиб берди. Бу даврда шоир дунёқарашини, ижодий-эстетик концепцияси, олам ва одам моҳияти хусусидаги эстетик қарашларининг бадиий талқини, фалсафий-мажозий моҳият мушоҳадаси каби муҳим омилларга эътибор қаратишдек сифатий силжишлар яққол кўзга ташлана бошланди. Даврлар ўтиши билан нафақат мутахассислар, балки мутахассис бўлмаган китобхонлар, ёшлар орасида ҳам Навоий ижодига қайтиш, у яратган маънавий меросга эҳтиёж ҳисси ортиб борди². Ўтган йилнинг январь ойида Франциянинг Париж шаҳрида Ўрта Осиё масалаларига бағишланган, Ғарб оламидаги етакчи журналлар орасида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиб келаётган “Ўрта Осиё дафтари” илмий журналидаги аксарият мақолалар ҳам Навоий ижоди тадқиқоти бағишлангани юқоридаги фикрларимизни яна бир бор тасдиқлайди³.

¹ Зулхумор Мирзаева – адабиётшунос, филология фанлари номзоди.

² Edward A. Allworth. The Soviet Interpretation of two lines by an Asian Poet. American Salvic and East European Review, Vol. 16, p. 203.

³ Адабий суҳбатларимиздан бирида Ғарб университетларининг Марказий Осиёни ўрганиш бўлимларида таҳсил олаётган талабалар “Еш навоийшунослар” тўрагини ташкил этганлиги ҳақида айтгандик. Улар Навоий ва унинг асарларига камоли ихлос сабаб ўзларини ҳазрат дostonларидаги исмлар – Лайли, Мажнун, Фарҳод, Ширин, Искандар деб атайдилар. Бу талабаларнинг “Садди Искандарий”, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин” дostonларидан узундан-узоқ парчаларни ёд айтиб бериши улар руҳиятида Навоийни англашга эҳтиёж ҳиссининг кучли эканлигини кўрсатади.

³ Бу ҳақда қаранг: Literature and Society in Central Asia New Sources for the Study of Culture and Power from the Fifteenth Century to the Present, №24, 2015, France (Paris).

Ўрта авлод навоийшунослари К.Адахл¹, Д.Девис², В.Фелдмен³, Д.Генчтурк⁴, А.Радфал⁵, М.Сабтелни⁶, Г.Текин⁷, Г.Дик⁸, Б.Фрагнер⁹ каби Америка, Германия, Австрия, Канада олимлари Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига оид тадқиқотлар олиб бориб, мутафаккир ижодини қиёсий-тарихий, матншунослик нуқтаи назаридан, адабиётшунослик мезонлари ва айни пайтда илмий-назарий ёндашув асосида ўргандилар, асарларидан таржималар қилиб, шоир ижодини дунёга танитиш борасида кўплаб савобли ишларни амалга оширдилар.

Мустақилликдан кейин жаҳон навоийшунослиги янги авлод мутахассисларининг эски ва замонавий адабий тилни яхши ўзлаштириши, муайян масалани бирламчи манбалар асосида ўрганиши, мумтоз адабий матн моҳиятига чуқур кира олиш қобилияти яққол кўринди, энг муҳими, Ўзбекистондаги эркинлик шабадалари инъом этган имкониятлар асосида хориж навоийшунослиги янги тараққиёт босқичга кўтарилди. Япониялик Казауки Кубо, француз ёш олимлари Марк Тоутант, Александр Папас, америкалик навоийшунос Николас Вомсли каби Шарқ ва Ғарб тилларини яхши ўзлаштирган, қўлёзма манбаларини ўқий оладиган, адабий матн моҳиятини чуқур тушуниш қобилиятига эга бўлган навоийшуносларнинг янги авлоди шаклланди. Ўзбекистондаги адабий-илмий соҳада олиб борилаётган ислохотлар, шунингдек, ёш навоийшуносларнинг юртимизга келиб, Алишер Навоий ижодига оид илмий, адабий манбалардан бемалол фойдалана олиши, ўзбек олимлари билан бевосита мулоқотлар қилиш имкониятлари уларнинг аввалги мафкуравий жараёнлардан холи, ўзига хос, бири иккинчисини такрорламайдиган тадқиқотлар яратишига, илмий-ижодий қобилияти, меҳнатлари самараси нисбатан тезроқ юзага чиқишига замин яратди.

Бу авлоднинг аввалги хориж навоийшунослигидан яна бир фарқли жиҳати – ҳазрат Алишер Навоий асарлари тадқиқи билан изчил ва кенг қамровда шуғулланиб келаётганлиги билан ҳам характерланади. Жумладан, ёш француз олими Марк Тоутант 2014 йилда “Сўнгги Темурийлар даври маданияти: назира амалиётини Алишер Навоийнинг “Хамса” асари мисолида ўрганиш” (“The culture of the Last Timurids: Study of Imitation Practices through the

¹ Adahl K. A copy of the Divan of Mir Alisher Nava'i of the late Eighteenth Century in the Lund University and the Kashmiri School of Miniature Painting. Persian Painting, from the Mongols to the Qajars: Studies in Honour of Basil W. Robinson. Ed. R Hillenbrand. London: Tauris, in association with the Centre of Middle eastern Studies, University of Cambridge, 2000. 3–18.

² DeWeese, Devin A. “The Predecessors of Navā’ī in the Funūn Al-Balāghah of Shaykh Ahmad B. Khudāydād ṬArāzī: A Neglected Source on Central Asian Literary Culture from the Fifteen Century”. Journal of Turkish Studies 29 (2005):73–163.

³ Feldman, W. Genre and Narrative Strategies in The “Seven Planets” (Sab’ a-l Sayyār) by Mīr ‘Alī Shīr Navaā’ī. Edebiyāt 10 (1999):243–78.

⁴ Gençtürk-Demircioğlu, Tülay. Narrative Aspects in Nevayī’s Yek-Ahenk Ghazals. Journal of Turkish studies 30.ii (2006):63–75.

⁵ Rādfar, Abu’l-Qāsim.Navā’ī, Nizām Al-Mulk li and Amīrkabīr of Khurāsān. Anthology of Iranian Studies 4(2000):62–77.

⁶ Subtelny, M. E. ‘Alī Shīr Navā’ī: Bakhshī and Beg. Harvard Ukrainian Studies 3-4 (1980):797-807; Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlāshīyya Complex of ‘Alī Shīr Navā’ī in 15th-Century Herat and Its Endowment. Journal of the American Oriental Society 111 (1991): 38–61; The Vaqfiya of Mīr ‘Alī Shīr Navā’ī as Apologia. Journal of Turkish Studies 15 (1991): 257–86.

⁷ Tekin, Gönül. The Motif of Cypress - River - Beloved One - Garden In Nevā’ī’s and Aḥ Med Pāṣā’s Poetry and Its Archetypefind More Like This. Oriente Moderno 15/76/1996 (1997): 463–83.

⁸ Dick G. The language of the bird. Translated by Gary Dick and Nosir Qambarov. Tashkent, 2000.

⁹ Mir ‘Ali Sher Nava’i: The ‘Judgement’ reconsidered, in: Éva M. Jeremiás (ed.): Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries. Pilsicsaba: The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies [2002] 2003, pp. 53–66.

case of ‘Alī Shīr Nawā’ī (1441-1501)’s Khamsa”) мавзусида салмоқли (700 саҳифа) тадқиқот яратди ва докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Тадқиқот темурийлар сулоласининг сўнгги вакилларида бири Хусайн Бойқаро давридаги адабий жараён буюк мутафаккир шоирнинг “Хамса” асари мисолида тадқиқ этилади. Навоийнинг мазкур асари туркий тилдаги форсийгўй шоирлар, жумладан, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийнинг ушбу жанрдаги асарлари билан қиёсий усулда ўрганилган ва бу масала илк бора француз илмий жамоатчилигига тақдим этилган.

Американинг Индиана университетидан Навоий ижоди бўйича изланишлар олиб бораётган Николас Вомсли, Париж шаҳрида жойлашган “Турк, Усмонли, Болқон ва Марказий Осиёни ўрганиш” илмий текшириш институти тадқиқотчиси Адександр Папаслар Марк Тоутантнинг тенгқур сафдошлари бўлиб, улар ҳам темурийлар даври адабиёти, маданияти, шу жумладан, Алишер Навоий ижоди бўйича изланишлар олиб бораётган ёш олимлар қаторида саналди. Француз олими Александр Папас Навоийнинг илмий мероси, хусусан, “Муҳокамат ул-луғатайн”ни ўрганаётган бўлса, АҚШ тадқиқотчиси Николас Вомсли “Насойим ул-муҳаббат” тазкираси таҳлилига оид қизиқарли кузатишларни амалга оширган. Унинг 2014 йилда “Тасаввуф илмини ўрганиш мужоҳадаси” журналининг учинчи сонидан нашр этилган “Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” тазкирасида Яссавия тариқати. Марказий Осиёдаги ҳагиографияни ўрганиш масалалари” номли мақоласини Навоий ижодининг Ғарб оламига тарғиб этилиши йўлидаги йирик қадамлардан бири, десак муболаға бўлмайди. Николас Вомслининг фикрича, “Насойим ул-муҳаббат” Ўрта Осиёда эски ўзбек тилида битилган илк биографик луғат. У мазкур асарини Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асари таржимаси билан бошлаган бўлса-да, Хуросон, Ҳиндистон ва Туркистондаги тасаввуф тариқати намояндалари ҳақидаги маълумотларни кенгайтиргани, ривожлантиргани катта аҳамиятга эга. Олимнинг фикрича, тазкира жанри VII–XIII асрларда шаклланган бўлиб, Навоийнинг ушбу тазкираси ҳагиографик адабиётдаги сўфийлар хусусида энг тўлиқ ва муҳим маълумотларни бера олган илк асар ҳисобланади.

Япониянинг Киото университетидан фаолият олиб бораётган филология фанлари доктори, профессор Казауки Кубо ҳам истеъдодли осиешунос олимлардан бири бўлиб, у кўпроқ Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятига эътибор беради. Олим кенг кўламда таҳлил этилмаган муҳим масалалардан бири – Навоийнинг ҳомий сифатидаги фаолиятини ўрганган. У “Навоийнинг ҳомийлик фаолияти” тадқиқотида “Макорим ул-ахлоқ”, “Бадое ул-вақое”, “Бобурнома”, “Тарихи Рашидий”, “Вақфия” каби асрларга таяниб, саховатли шоирнинг ижтимоий-маданий фаолиятини таҳлил қилган. Казауки Кубо яна бир қанча манбаларга таяниб, Ҳиротда Алишер Навоий ҳомийлигида фаолият юритган кўплаб мулозимлар исми-шарифларини аниқлаган. Улар орасида ёзувчилар, хаттотлар, муסיқашунослар, рассомлар бўлиб, Навоий уларни моддий ва маънавий жиҳатдан кўллаб-қувватлаган. Кубонинг мавжуд манбалар асосидаги мулоҳазаларига кўра, ўн битта хаттот Навоийнинг шахсий кутубхонасида ишлаганлар ва саховатли шоир уларга маош тўлаб,

иктисодий жиҳатдан мунтазам кўмак бериб турган. Бундан ташқари, Навоий жуда кўп олимларга уй ва боғлар ҳам инъом этган.

Маълум бўладики, Кубо Шарқ ва Фарб навоийшунослари тадқиқотларида атрофлича ўрганилмаган масалаларга эътибор қаратиб, ишончли манбалар асосида Навоийнинг ҳомийлик фаолиятини ўрганган. Шоирнинг маданий соҳадаги фаолияти юзасидан япон олими чиқарган хулосалар аниқ манбаларга таянилганлиги билан аҳамият касб этади.

Юқоридаги кузатишларимиздан англашиладики, жаҳон навоийшунослиги бир жойда қотиб қолгани йўқ, у мудом ҳаракатда, силжишда. Тадқиқотлар яратилапти, изланишлар давом этаяпти. Ҳазрат Навоий асарлари жаҳон мамлакатларининг турли тилларига таржима қилинапти. Таассуфки, хориж оламида Алишер Навоий ижоди таҳлилига оид изланишларни ўрганиш, тадқиқ этиш, шу асосда хориж навоийшунослиги даражаси, савиясини белгилаш мутахассислар эътиборидан четда қолиб келаётир. Айтиш жоизки, ҳатто баъзан Фарбда ўзбек адабиёти тадқиқига оид изланишларга бир қадар беписандлик билан қараш, уларни ўрганмай туриб кескин муносабатлар билдириш ҳолатлари ҳам кўзга ташланади. Тўғри, хорижлик мутахассис ўзбек адабиёти, шу жумладан, Алишер Навоий асарлари ҳақида ўзбек олимларидан юқори фикр айта олмаслиги фактини инкор қилиб бўлмайди, балки айрим тадқиқотларда ҳануз эскича қарашлар сақланиб қолаётгани ҳам ҳақиқат, умуман, назаримизда бугунги хориж навоийшунослиги биз кутган даражага ҳали етиб боролганича йўқ. Бу ҳолат мумтоз адабий матн, шу жумладан, Алишер Навоий ижоди таҳлили мураккабликлари билан изоҳланса, масала янада ойдинлашади. Зотан, ҳазратнинг ижодий оламига яқинлашиш, унинг асарлари замиридаги маъно қатламларини англай олишнинг биз билган ва билмаган мураккабликлари бор.

Бир сўз билан айтганда, жаҳон адабиётшунослиги майдонида Алишер Навоий ҳақида билдирилаётган ҳар қандай субъектив ёхуд объектив муносабатлардан хабардор бўлиш, хориж навоийшунослигидаги энг илғор тамойилларни белгилаш, ўзбек ва хориж олимлари тадқиқотларидаги муштарак ва фарқли жиҳатлар, шунингдек, Навоий асарлари таржималарининг аслиятга адекватлигини белгилаш, ҳаққоний илмий мезонлар билан бугунги жаҳон хориж навоийшунослиги савияси, даражасини аниқлаш лозим, деб ўйлаймиз. Яратилажак тадқиқотлар воситасида миллат шарафини янада улуғлаш, буюк мутафаккирнинг дунё маданий ҳаёти тарихида камдан-кам учрайдиган ноёб ҳодиса эканлигини кўрсатиб бериш бугун мутахассислар олдида турган энг муҳим вазифадир.

Марк ТОУТАНТ

НАВОИЙ ВА ЖОМИЙ¹

Инглиз тилидан
Зулхумор МИРЗАЕВА
таржимаси

Марказий Осиёдаги ўрта асрлар интеллектуал ҳаёт тадрижи тарихи адабий таъсир жараёнлари билан чамбарчас боғлиқ². Чунончи, илк чиғатой (туркий – *тахр.*) шеъриятининг шаклланишида мумтоз форс адабиёти ўзига хос аҳамиятга эга³. Ўзбек адабиётининг энг буюк намояндаси деб эътироф этилган, мутафаккир шоир Алишер Навоий шарофати билан ўзбек мумтоз сўз санъати XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда, Темурий султон Ҳусайн Бойқаро саройида ўзининг юксак чўққисига етди. Айни пайтда Алишер Навоий форс шеъриятига назиралари билан ҳам форсигўй шоирлар орасида шуҳрат қозонди⁴.

Ўрта асрларда назира амалиёти нафақат шеъриятда, балки шеърий дostonлар, хусусан, хамсачилик анъаналарида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Низомий Ганжавий “Хамса”си, шубҳасиз, бу жараённинг яхши намунасидир⁵. Жомий ўзининг “Ҳафт авранг” асарининг сўнгги қисмларини тугатаётган пайтда (1480 йилларнинг биринчи ярмида) Низомий берган тартиб асосида⁶ яратилган Навоийнинг “Хамса”

* Марк Туант – Калифорния университети профессори (Лос Анжелос, АҚШ).

¹ Олимнинг “Сўнгги Темурийлар даври маданияти: назира амалиётини Алишер Навоийнинг “Хамса” асари мисолида ўрганиш” номли тадқиқотидан парча.

² Бу қараш кўпчилик томонидан тўғри деб қабул қилинса-да, бизнинг бу тақлид жараёни борасидаги тасаввуримиз ҳали ҳам жуда мавҳум. Қаранг: Ferenc Csirkés. Aspects of Poetic Imitation in 15th-17th-Century Turkish Romances. The Case of the Gul u Navruz. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 60/2 (2007): 195–221.

³ Қаранг: Бартольд В. Чагатайская литература. В: Сочинения. –Москва: Издательство восточной литературы, 1963–1977. С. 608; Fuat Köprülü. Çağatay Edebiyatı. İslam Ansiklopedisi. –Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1944. 3: 275–323; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: ЎзССР, 1962. 141; János Eckmann. Die tschaghataische Literatur. In Philologiae Turcicae Fundamenta, II, eds. Jean Deny, Kaare Gronbech, Helmuth Scheel, Zeki Velidi Togan (Wiesbaden: Franz Steiner, 1964), 304–402.

⁴ Шоир ҳақида маълумот ва библиографик кўрсаткичлар учун қаранг: Maria E. Subtelny. Mīr ‘Alī Shīr Nawā ‘ī. Encyclopaedia of Islam, Second Edition (Leiden: Brill, 1986), 7: 90–93. Александр Семенов, Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. –Ташкент: Госиздат УзССР, 1940; Ağah Sirri Levend. Ali Şir Nevalı. I cilt. Hayatı, sanatı ve kişiliği (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1965); Marc Toutant, Un empire de mots. Pouvoir, culture et soufisme à l’époque des derniers Timourides au miroir de la Khamsa de Mīr ‘Alī Shīr Nawā ‘ī (Leuven: Peeters, forthcoming).

⁵ Navā ‘ī’s Khamsa is composed of Hayrat al-abrā r (Confusion of the Righteous, 888/1483), Farhā d u Shīrīn (Farhā d and Shīrīn, 888/1483), Laylī u Majnū n (Laylī and Majnū n, 889/1484), Sab‘a-yi sayyā r (The Seven Travellers, 889/1484), and Sadd-i iskandarī (The Alexandrine Wall, 890/1485).

⁶ Jāmī’s Haft awrang (The Seven Thrones or The Constellation of the Great Bear) consists of seven mathnavī: Silsilat al-dhahab (The Chain of Gold, between 872/1468 and 877/1472), Tuḥf at al-ahr ā r (Gift of the Free, 886/1481), Subḥā t al-abrā r (Rosary of the Pious, 887/1482), Yū suf u Zulaykhā (Yū suf and Zulaykhā , 888/1483), Laylī va Majnū n (Laylī and Majnū n, 889/1484), Khiradnā ma-yi iskandarī

достони шуниси билан ҳам қизиққи, унда машхур форсийзабон замондоши асарининг бевосита таъсирини кўриш мумкин. Баъзан Алишер Навоий Абдурахмон Жомийнинг “Ҳафт авранг”идан намуна сифатида фойдаланган, деган хулосага ҳам келиш мумкин. Ҳар икки мутафаккир – Жомий ва Навоий ўртасидаги яқин муносабатларга асосан бундай ижодий таъсир бўлганлиги у қадар хайратланарли туюлмади¹. Хусусан, Навоийнинг нақшбандия тариқатига киришида ҳам Жомийнинг таъсири кучли бўлган. Шундан сўнг Навоий тез орада нафақат унинг шогирди, балки маънавий-руҳий жиҳатдан яқин ҳаммаслаги, дўстига ҳам айланди. Бутун ҳаёти давомида Навоий ўзининг устозига содиқ қолди. Бу яқинлик Жомийнинг ўлимидан сўнг ёзилган ва унинг хотирасига бағишланган “Хамса ул-мутахаййирин” асарида ҳам ўз аксини топган. Мазкур асарда Навоий устозининг адабий ҳаётдаги ўзига хос ўрнига урғу берган. Масалан, тасаввуфий асарлар мутолаасини Жомийдан ўрганганини ёзади². Демак, мана шунга ўхшаш жиҳатлар Жомий ва Навоий ўртасидаги руҳий яқинликни кўрсатади. Лекин, айтиш жоизки, Жомийнинг Навоий ижодига таъсири унинг турли хил асарлари, айниқса, “Хамса” достонидан сезиларли даражада кўзга ташланади. Алишер Навоий “Хамса” достонининг яратилишида Жомийнинг ўзига хос ўрнини достондаги ҳар бир маснавий муқаддимасида айтиб ўтади. Ҳар бир дoston муқаддимасида ўзидан олдинги барча форсий шоирлар олдидаги бурчини эслайди ва ўз замондошини улуғлаб, унга мадҳия бағишлайди. Низомий ва Амир Хусрав Дехлавийга бағишланган мадҳлар эса битта бобга жам бўлган³. Алишер Навоийнинг устозига бўлган ҳурмат ва эҳтиромининг ўзи ҳам “Хамса”нинг туркий тилдаги варианты яратилишида Жомийнинг ўзига хос ўрни борлигини далиллайди. Айни пайтда Навоий яратган “Хамса”да Жомийнинг таъсирини ишора қиладиган бошқа ҳолатларни ҳам кўрсатиш мумкин. Масалан, “Садди Искандарий” достонининг бир неча бобида Навоий ўзини Жомий қаторида тасвирлайди ва дostonни муваффақиятли тугатиш учун

(The Alexandrine Book of Wisdom, 890/1485), and Salā mā n va Absal (Salomon and Absal, 893/1488). In a section of the prologue of the *Khiraḍnā ma-yi iskanḍarī*, Jā mī explained that he wrote *Tuhf at al-ahr ā r*, *Subḥat al-abrā r*, *Yū suf u Zulaykhā*, *Layl va Majnū n*, and *Khiraḍnā ma-yi iskanḍarī* within the framework of the *Kamsanavīst* (the tradition of writing *Khamsa*). These five pieces thus compose “Jā mī’s Quintet.” See ‘Abd al-Rahm ā n ibn Ahm ad Jā mī , *Mathnavī -yi Haft awrang*, ed. Murtada Mudarris-i Gī lā nī (Tehran: Ahurā -Mahtā b, 1385/2006), 927–28. For a discussion on that specific topic, see Evgeni Bertel’s, *Roman ob Alexandre i ego glavnye versii na vostoke* (Moscow-Leningrad: Izdatel’stvo Akademii Nauk SSSR, 1948), 100–102; Johann Cristof Bürgel, “Ġāmī’s epic poem on Alexander the Great: an introduction,” in *La Civiltà timuride come fenomeno internazionale*, II, ed. Michele Bernardini (Roma: Istituto per l’Oriente Carlo Alfonso Nallino, 1996), 417–19.

¹ Қаранг: Порсо Шамсиев ва Суйима Ғаниева (муҳарр.), Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. –Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989; Бертельс Е. Абдурахман Джами и его дружба с Навои. В: Навои. Опыт творческой биографии. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1948. С. 140–58; Aftandil Erkinov. *La querelle sur l’ancien et le nouveau dans les formes littéraires traditionnelles. Remarques sur les positions de Jāmi et de Navā’i*. *Annali del’Istituto Universitario Orientale* 59 (1999): 18–37; Ökten Ertuğrulning чоп қилинмаган докторлик диссертацияси, Jā mī (817-898/1414-1492): his biography and intellectual influence in Herat, Chicago University, 2007, 199–214; Hamid Algar, *Jami* (New Delhi: Oxford University Press, 2013), 40–61.

² Қаранг: Алишер Навоий. *Хамса ул-мутахаййирин*. Муқаммал асарлар тўплами. 15-том. Порсо Шамсиев таҳрири остида. –Тошкент: “ФАН”, 1999. 56-б.

³ Навоий “Хамса”сининг 1485 йилда Ҳиротда кўчирилган қўлёзмасидан фойдаланилди. Бу қўлёзма манбаси: Мичиган университети (Special Collections Library, Isl., Ms. 450, 325 leaves of paper). Бу қўлёзмада “Садди Искандарий” 348-бетдан бошланиб, 530-бетда тугайди. Кейинги ўринларда бу нусха “Ms. Michigan 450” деб юритилади. Жомий мадҳи учун қаранг: Ms. Michigan 450, 18, 115, 266, 361, 542. Жомий асарларида ҳам Навоий мадҳи учрайди, масалан, қаранг: “Ҳафт авранг” 1012–1013 (Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий” асари учун M. Gilānī нашри (912–1013) ишлатилган, кейинги ўринларда “Ҳафт авранг” дейилади. Низомий ва Дехлавий мадҳи учун қаранг: Ms. Michigan 450, 1 7, 11 4, 264, 358, 540.

устозидан руҳий мадад сўрайди. Асарни тугаллагач, Жомийнинг дoston ҳақидаги фикрини билиш учун унинг хузурига борганини айтади¹.

Навоийнинг беш маснавийсини Жомий асарларига муқояса қилиб ўқиш ҳамда бу икки бешликларни қиёсий аспектда ўрганиш турли хил қизиқарли хулосалар чиқаришга асос бўлади². Шу билан бирга Жомий ва Навоий қаламига мансуб “Хамса” асарларининг ўзаро уйғунлигига аниқ далиллар мавжуд эса-да, устоз ва шогирднинг ўзаро муносабатларини тадқиқ қилиш кўплаб муаммоларга ҳам дуч келганки, бунда, шубҳасиз, мафкуравий нохолислик етакчи ўрин тутди. Навоийни шўро даврида ўрганган ўша давр олимлари унинг ижодини форсий таъсирдан ихоталашга ҳаракат қилишган эди³. Машхур шарқшунос Евгений Бертельс Жомий ва Навоийнинг адабий ва маданий маслакдош сифатида тадқиқ қилинишига йўл очиб берган бўлса-да, у Жомийнинг маснавийси Навоий “Хамса”сига боғлиқ равишда тушунилиши керак, акси эмас, деган хулосага келган⁴.

Жомийнинг Навоийга таъсири қай даражада намоён бўлган деган саволга имкон қадар аниқ жавоб бериш мақсадида Навоийнинг “Садди Искандарий” ҳамда Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий” асарларини қиёсий таҳлил асосида кўриб чиқамиз. “Садди Искандарий” ва “Хирадномаи Искандарий”ларнинг муқоясаси бу икки шоир ўртасидаги маънавий-руҳий яқинлик, ўша даврдаги адабий таъсир масалалари ҳақида муайян тасаввурларга эга бўлишимиз учун асос беради.

“Хираднома” ва “Садди Искандарий”

“Хираднома” ва “Садди Искандарий”нинг қиёсий таҳлили аҳамиятини тасдиқловчи бир қанча омиллар мавжуд бўлиб, улар қуйидагиларда ўз аксини топади: биринчидан, Навоийнинг “Садди Искандарий”и Навоий ва Жомий асарларидаги ўхшашликни кўрсатувчи уч маснавийдан биридир. Навоийнинг беш маснавийси Низомий ва Амир Хусрав Дехлавий асарларига ўхшаш бўлса-да⁵, Жомий бешлигида фақат уч асарга Низомий асарларининг қайта ёзилган нусхаси сифатида қараш мумкин. “Тухфат ул-асрор” – Низомийнинг “Махзан ул-асрор”и ва Дехлавийнинг “Матлаъ ул-анвор” асари таъсирида ёзилган бўлса, “Хирадномаи Искандарий” – Искандар туркумининг Жомийча талқинидир⁶. Жомийнинг “Лайли ва Мажнун”и бу машхур ишқий дostonнинг Навоий нусхасидан кейин ёзилганлиги туфайли⁷ Жомийнинг Навоий маснавийларига бевосита таъсири “Тухфат ул-асрор” ва “Ҳайрат ул-аброр” ҳамда “Хираднома” ва “Садди Искандарий” асарларини қиёсий ўрганиш натижасида кўзга ташланади⁸. Шу билан

¹ Ms. Michigan 450, 522–23.

² Қаранг: Marc Toutant. Un empire de mots. Pouvoir, culture et soufisme à l'époque des derniers Timourides au miroir de la Khamsa de Mi'r 'Alī Shīr Nawā'ī (Leuven: Peeters, нашр қилиниш арафасида).

³ Қаранг: Marc Toutant. Materialist Ideology Facing a Great Sufi Poet: The Case of 'Alī Shīr Nawā'ī in Soviet Uzbekistan: From concealment to 'Patrimonialisation', Orient, Reports of the Society for Near Eastern Studies in Japan 46 (2011): 29–50.

⁴ Бертельс, Навои, опыт творческой биографии, 159–219.

⁵ Amīr Khusraw Dihlavi 's Khamsa is composed of Matla' al-anwā r (Rising of Lights), Shīr rī n u Khusraw (Shīr rī n and Khusraw), Laylī va Majnū n (Laylī and Majnū n), Hasht Bihisht (Eight Paradises), and Ā 'ina-yi iskandarī (The Alexandrine Mirror).

⁶ The reasons why Jā mī refused to rewrite the two other books, Khusraw u Shīrīn and Haft paykar, are exposed in the Khiradnā ma and Yū suf u Zulaykhā (see Mathnavī-yi Haft awrang, 590, 927–28).

⁷ Erkinov, “La querelle sur l'ancien et le nouveau”, 28–31.

⁸ A comparative study between the Khiradnā ma and the Sadd-i iskandarī is roughly sketched in Yunus Azimov's unpublished Ph.D. dissertation, Abdurahmon Jomiy “Xiradnomai Iskandariy” qiyosiy-tipologik tahlili. – Samarqand, Samarqand Davlat Universiteti, 1996.

бирга, “Муҳокамат ул-луғатайн”дан келтирилган куйидаги парчада Навоийнинг ўзи Жомийнинг “Хираднома”си унга Искандар ҳақидаги ўз асарини яратишида бевосита таъсир кўрсатганини айтиб ўтади¹:

*Яна чун Садди Искандарий асосин хотирим муҳандиси солибдур,
Ҳазрати маҳдум хирадномасидин қуси ислоху имдод чалибдур.*

Бу сатрлар Абдурахмон Жомий тимсоли асарда бошқа устозларига нисбатан кўпроқ учраши фактини тасдиқлайди².

Жомий ва Навоий асарларини деярли бир хил вақтда тугатишган. Шунга қарамасдан, асарнинг Жомий мадҳиясига бағишланган кириш қисмида Навоий шундай ёзади:

*Бу дамкин қилиб хомасин дурфишон,
Сикандар ҳадисин айтур нишон³.*

Ҳар иккала дoston ҳам мутақориб вазнида ёзилган, Низомийнинг машхур “Искандарнома”си ҳам айнан шу вазнда яратилган. Жомий асарининг “Хираднома” деб аталиши ҳам Низомийнинг бешлигининг иккинчи қисмидаги – “Хираднома” деб аталадиган боби таъсир бўлиши мумкин⁴. Низомий асарининг дастлабки қисми, яъни “Шарафнома” Искандарнинг дунёни забт этишини тасвирласа, иккинчи қисми – “Иқболнома” ёки “Хираднома” эса Искандарни доно ва авлиё инсон сифатида кўрсатади⁵. Аслида, Жомий ўз асарини ёзаётганда Низомийнинг “Искандарнома”си ва Амир Хусравнинг “Ойнаи Искандарий”идан таъсирланган бўлиши мумкин, лекин у Амир Хусрав асари таъсири ҳақида ҳеч бир ўринда тўхталмайди⁶.

Жомийнинг “Хираднома” асари иккилик шаклида ёзилган: Искандар ҳақидаги ҳар бир ҳикоядан кейин ҳикоят келади. Низомий асарида эса сюжетга риоя қилинган, фақат айрим ўринлардагина Искандар ҳаётига тааллуқли бўлмаган ҳикоятлар қўшилган. Жомий ёндашуви бутунлай бошқача. Унинг асари дидактик асар сифатида тузилган, у Искандар ҳаёти дostonини камайтириб, кўпроқ ҳикоятлар бериб боради⁷. Шундай қилиб, асар сюжети қахрамон ҳаётидан тасаввуфий мавзуларига кўчади ва бу жараён асарнинг асосий лейтмотивига айланади. Искандар ҳаётига бағишланган олдинги китоблардан бундай чекиниш олам мадҳига бағишланган бобда изоҳланган, бу бобда Искандар мавзусининг панд-ибратлар билан боғлиқлиги кўрсатилган:

¹ Navā'ī, Muḥā kā mat al-lughatayn, ed. M. Ya 'qūb Vahī dī (Kabul: Akā demī -yi 'ulū m, 1323/1905), 44.

² See Ms. Michigan 450, 361–62, 373, 522–30.

³ Ms. Michigan 450, 362.

⁴ Қаранг: François de Blois, Persian Literature. A Bio-bibliographical Survey, Begun by the Late C. A. Storey, vol.3 (London: Royal Asiatic Society, 1997), 585–91.

⁵ Лекин, Питер Т. Челковский таъкидлаганидек, “Шарафнома”да Искандарнинг дунёни забт этиши келажакдаги набийлик вазифасидан келиб чиқиб амалга оширилган эди. “Искандарни дунёни забт этишга ундаган мақсад империя яратиш эмас, балки мазлум халқларни озод этиш эди: мисрликларга занжирларга қарши курашишда ёрдам бериш, малика Нушабехни руслар қўлидан қутқариш, форсларни Доро ва зардуштий роҳиблар асоратидан озод этиш, қароқчилар ҳукм сурган ҳудудлардан одамлар хавфсиз ўтишини таъминлаш куруқликда ва денгизда сайёҳларга йўл кўрсатиш ва шаҳарлар барпо этилишида ёрдам бериш”. Қаранг: Peter J. Chelkowski, *Mirror of the invisible world: tales from the Khamseh of Nizami* (New York: Metropolitan Museum of Art, 1975), 23.

⁶ Жомий “Хираднома”си тадқиқи учун қаранг: Бертельс, Роман об Александре, 100–15; Bürgel, “Ġāmī's epic poem on Alexander the Great,” 415–38; Charles-Henri de Fouchécour, “Jāmi, conseiller des Princes ou le Le Livre de la Sagesse Alexandrine,” *Kār-Nāmeḥ* 5 (1999), 11–31.

⁷ Bürgel, “Ġāmī's epic poem on Alexander the Great,” 416.

*Бэ як силк хоҳам чу гавҳар кашид,
Хиранднома к-аз Сикандар расид.*

*Хиранднома з-ан ихтиёри ман аст –
ки афсонахони на кори ман аст.*

*З-асрори ҳикмат сухан рондан аст,
Беҳ аз қиссаи кўҳан хондан аст.*

Мазмуни: “Бир ипга мен дур каби Искандар томонидан етказилган ҳикматлар китобини тераман. Мен ҳикматлар китобини ёзмоқчиман, зеро, эртак айтиш менинг ишим эмас, ҳикматлар сиридан сўзлаш қадимги ривоятларни айтишдан яхшироқдир”¹.

Навоий талқини эса “Садди Искандарий” деб аталган ва Куръондаги Зулқарнайнга топширилган яъжуж-маъжужларга қарши девор қуришдек эсхатологик вазифа ҳақидаги парчага ишора қилади². Навоий “Ойнаи Искандарий”да икки асосий ва айни пайтда янгича ёндашувга амал қилган. Биринчидан, Дехлавийдан кейин кўп шоирлар эргашган анъанага кўра Навоий ҳам Низомийнинг икки китобини бир китобга жамлаган. Иккинчидан, бутун дoston муайян ахлоқий мавзуга бағишланган бобларга бўлинган ва бу боблар Дехлавий китобидан фарқли уч қисмга эмас, балки тўрт қисмга ажратилганки, шу йўл билан ҳинд шоирининг китобига қараганда аниқроқ тузилма вужудга келган³. Тўрт қисмдан иборат бўлган асарга тартиб берилган: ҳар бир бобнинг биринчи қисми унинг асосий мавзуси муҳокамасига бағишланган, бу мавзу бўйича кичкина ривоят келтирилган, учинчи қисмда Искандар ва унинг доно маслаҳатчиси Арасту ўртасида ҳиммат мавзусида суҳбат келтирилган⁴. Охириги – тўртинчи қисмда эса акс этирилган мавзуни тасдиқлаш учун Искандар ҳаётидан мисоллар келтиради. Шундай қилиб, дostonнинг етмиш икки боби ўн саккизта тематик бобларга бўлинган, буларнинг ҳар бири яна тўрт қисмга ажратилган.

Жомийнинг “Хиранднома” асарининг ўзига хос хусусиятларидан бири асарнинг фақат учдан бир қисмигина македониялик шoҳнинг юришларига бағишланганлиги билан белгиланади. Агар муқаддима бўлимини ҳисобга олмасак, “Хиранднома”нинг учдан икки қисмидан кўпроғи Искандарнинг шаклланиши ва ўлими ҳақида⁵.

¹ Haft awrang, 928.

² Куръони Карим, 18:83-98. “Садди Искандарий” тадқиқоти учун қаранг: Бертельс, Навои: Опыт творческой биографии, 211–18; Бертельс, Роман об Александре, 121–87; Qayumov Az. Saddi Iskandarida Iskandar xarakterining evolyutsiyasi // O‘zbek tili va adabiyoti, 3 (1968): 52–56; Qayumov A. Saddi Iskandariy. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1975; Komilov N. Xizr chashmasi. –Toshkent: Ma’naviyat, 2005. 124–92-b; Ermanno Visintainer, L’Alessandro ‘turco’: alcune riflessioni in marginale al Sedd-i Iskenderi (La muraglia di Alessandro) di Alī Šīr Navā‘ī,” Quaderni di studi indo-mediterranei 1 (2008): 209–52.

³ Амир Хусрав асари тадқиқоти учун қаранг: Бертельс, Роман об Александре, 77–100. The structure of the Ā‘ina-yi iskandarī already showed that the conqueror’s biographies became more and more sapiential, and less and less epic, in so far as the narrative part tended to decrease its emphasis on the benefit of moral and ethical considerations. On this point see Eve Feuillebois-Pierunek, “Les figures d’Alexandre dans la littérature persane: entre assimilation, moralisation et ironie,” in Épopees du monde. Pour un panorama (presque) général, ed. E. Feuillebois (Paris: Classiques Garnier, 2011), 181–202.

⁴ Reappearing regularly throughout the book, the figure of Aristotle gains even more significance in the Sadd-i iskandarī. Note that Alexander’s veneration for his teacher was already well expressed in Jāmī’s mathnavī; see for instance Alexander’s letter of wisdom (Haft awrang, 967).

⁵ In this “formation period,” I include the content of the letters of wisdom, since these letters were written before Alexander set out to conquer the world.

Достонларда Искандар образи талқини

Маълумки, Абдурахмон Жомий Искандар ҳаётидан лавҳаларни Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавийдан бутунлай фарқли шаклда ҳикоя қилади. Бошқа асарларда Искандар тахт меросхўри сифатида гавдалантирилиб, тахтга Филипп ўлимидан кейин чиққан бўлса, Жомийда бу халқ хоҳиши натижаси сифатида тасвирланади. Жомий талқинида Искандар отаси ўлимидан кейин тахтни эгаллашдан бош тортади ва ўзини оддий халқ билан тенг кўради. У халқига яхшироқ “чўпон” топишни маслаҳат беради, халқ бунга рози бўлмайди ва уни тахтни эгаллашга мажбур қилади¹. Алишер Навоий “Садди Искандарий” да ҳам айнан шу эпизод асосида асар сюжетини кенгайтиради². “Садди Искандарий” 135 байтни, “Хираднома” 37 байтни ташкил этади. Айни ўринда Навоийнинг “Садди Искандарий” асарида келтирилган айрим ҳикоятларга ҳам Жомий “Хираднома”сининг таъсири бўлганини кўриш мумкин. Жумладан, Искандарнинг тахтни эгалашдан бош тортиши ҳақидаги ҳикоят юқоридаги фикримизнинг асосли эканини далиллайди. “Хираднома”нинг сўнгида Искандар тарки дунё қилган бир шахзода ҳақида эшитади. Искандар уни таклиф қилганида у шоҳ хузурига қўлида бир неча суяк билан келади ва қиёматда шоҳлар ва тиланчилар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, дейди. Ўлимдан кейин барча баробар эканлиги ҳақидаги сабоқдан ҳайратга тушган Искандар тиланчини шоҳликка таклиф қилади. У рад этади, менинг мартабам бундан ҳам улуғроқ, дейди. У агар Искандар унга абадий ҳаёт, ёшлик, ғам соя солмайдиган қувонч, қашшоқлик путур етказмайдиган бойлик бера олса, унинг айтганига кўнишини билдиради. Искандар Яратгандан бошқа ҳеч ким бунга қодир эмаслигини тан олади³.

Мазкур ҳикоят “Садди Искандарий” да ҳам шу тартибда келтирилган, байтлар сони ҳам деярли бир хил. Асосий фарқи шундаки, “Хираднома” да бу ривоят Искандар ҳаётининг бир қисми сифатида акс эттирилади ва мазкур бобларда бу дунё ҳавасидан воз кечиш ғоясини ўз ичига олади. Жомий асарида Искандарнинг турфа одамлар – брахманлар⁴, идеал шаҳарнинг⁵ ҳудожўй аҳолиси, ўз қалбини “рўза қайчиси билан бурдалаган” тикувчи⁶ билан учрашувлари уни ҳаётининг маънавий чўққиси – тиланчи-шоҳ суҳбатига тайёрлашга хизмат қилади. Лекин тиланчи-шоҳнинг Искандарга берган сабоғи – инсонлар ўртасидаги фарқ уларнинг маънавий идеалида (бу ўринда матнда “ҳиммат” сўзи ишлатилган) эканлиги – Навоийда воқеалар баёнининг бошида келтирилган.

Навоий бу эпизодга ўзига хос фалсафий маъно юкламоқчи бўлган. “Садди Искандарий” да тиланчи-шоҳ ривояти мавзуси биринчи бобнинг иккинчи қисмида келтирилади, Искандарнинг хоҳиш-иродаси эса

¹ Haft awrang, 938.

² The expansion is also “qualitative” since the Chaghatay poet seems to go further than Jā mī while describing Alexander’s reluctance and people’s ensuing bewilderment: the heir’s refusal is even compared with “doomsday’s chaos” (qiyā mat); see Ms. Michigan 450, 380.

³ Haft awrang, 988–89. This story of an old man who has busied himself for many years turning over the bones of the dead in order to discover whether a difference exists between the bones of noble and simple men is extensive in the Arabic tradition. See Faustina Doufkar-Aerts, Alexander Magnus Arabicus. A Survey of the Alexander Tradition through Seven Centuries: from Pseudo-Callisthenes to Sūfī (Leuven: Peeters, 2010), 42, 47, 87.

⁴ Haft awrang, 980–82.

⁵ Haft awrang, 984–86.

⁶ Haft awrang, 985.

мазкур бобнинг тўртинчи қисмида баён қилинган. Китобнинг тўрт қисми тузилишига кўра, тиланчи билан учрашув Искандарнинг тахтдан доноларча юз ўгириши сабабини тушунтириш эмас, балки бобнинг биринчи қисмида сўз юритилган – ҳиммат (арабча мақсад, идеал, бу ўринда маънавий идеал маъносида келмоқда) мавзусини мустаҳкамлашга хизмат қилган¹.

Навоий ўз Искандарига инсон олдидаги турли хил тўсиқларни енгмоқчи бўлган қаҳрамон сифатида қарайди, шу туфайли ҳиммат тушунчаси қисқа фурсат ичида Искандар номи билан боғланади². Шунинг учун ҳам, Навоий шохнинг бу фазилати хусусида муайян мавзу боблари бошида сўз юритгани ўринлидир. Айтиш жоизки, Навоийгача бўлган форсий адиблар *ҳиммат* тушунчасига Навоий қадар аниқ ва мукамал ёндаша олмаган.

“Садди Искандарий”да Искандарнинг тахтни рад этиши унинг “буюк ҳиммат соҳиби” эканлигини кўрсатиш ва ушбу маънавий фазилатга эга шох қандай йўл тутиши лозимлигини акс эттириш учун хизмат қилади. Бу Жомий тушунчасига яқин бўлиб, айни ўринда Навоий уни янада ойдинлаштиради. Навоий шохлар учун *ҳиммат* тушунчаси маънавий нуқтаи назардан муҳимлигини кўрсатиб, Жомийнинг ушбу борадаги фикрларини аниқлаштиради ва мазкур тушунча моҳиятини чуқурроқ англатишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам, Навоий ҳикоят сўнгида бир неча сатрларни қўшади.

Жомий талқинидаги Искандар эса тиланчи хоҳиши фақат Яратган ижобати билан амалга ошиши мумкинлигини тан олади ва бу тарки дунё қилган кишининг сўзларидан таажжубланиб, ҳеч бир сўз айта олмайди:

*Сикандар чу он нуқтаро гўш кард,
Зи чизи ки мигуфт хомуш кард.*

Мазмуни: “Искандар унинг нутқини эшитиб, жим бўлиб қолди”³.

Навоий талқинидаги Искандар эса тиланчининг сўзларидан ҳайратга тушади, лекин бу ҳайрат уни сукутга ундамайди. Аксинча, тиланчининг сўзларидан таъсирланиб, қуйидаги ҳикматли сўзларни айтади:

*Ки бу дайр аро топсанг огоҳлиқ,
Санга фақр берди, манга шохлиқ.*

*Агарчи мени айлади аржуманд,
Санга берди ҳимматни мендин баланд⁴.*

Ўз қарашини янада аниқроқ қилиш мақсадида Навоий фикрини қуйидагича ҳулосалайди:

¹ On himmat and the paradox of the king like a dervish, see Alexandre Papas, “Islamic Brotherhoods in Sixteenth Century Central Asia: the Dervish, the Sultan, and the Sufi Mirror for Princes,” in Faith’s Boundaries: Laity and Clergy in Early Modern Confraternities, eds. Nicholas Terpstra, Adriano Prospero and Stefania Pastoria (Turnhout: Brepols, 2012), 209–31.

² See Anna Livia Beelaert, “Alexandre dans le discours sur les âges de la vie dans l’Iskandar-nā mā de Nizāmī,” in Alexandre le Grand dans les littératures occidentales et proche-orientales, Actes du colloque de Paris, 27-29 novembre 1997, Nanterre, eds. Laurence Harf-Lancner and Claire Kappler (Paris: Centre des Sciences et de la Littérature, Université Paris X-Nanterre, 1999), 250.

³ Haft awrang, 989.

⁴ i.e. ‘the world’.

*Гадои-ки бўлгай буюк ҳиммати,
Анга паст эрур шоҳлиқ рифъати¹.*

Бу ҳикоят ҳиммат нуқтаи назаридан тиланчи шахзода учун ўрناق бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Кейинги қисмда Искандар Арастудан бундай ҳимматдан тўғри фойдаланиш ҳақида сўрайди². Файласуф шахзодага ҳимматдан тўғри фойдаланишнинг дастлабки йўли бу – ўз шахсий манфаатларидан воз кечишдир, дея уқтиради³. Асарнинг кейинги бобларида Искандар шоҳ бўлишдан бош тортади. Шоҳликни қабул қилиши Искандарнинг *буюк ҳиммат* намунаси бўла олмаганлигини кўрсатади. Аммо у ўз манфаатларидан воз кечиб, ўзини бутунлай раъияти фаровонлигига бағишлайди, солиқларни камайтиради, оғир қонунларни ислоҳ қилади⁴. Шу тариқа Искандар нафақат эътиқодли, балки дунё кўрган одил шоҳ сифатида гавдаланади⁵:

*Кетур соқий тўлдуруп жоми адл –
Ки кўргузди Искандар айёми адл⁶.*

Искандарнинг адолат ҳақидаги ўзига хос тушунчаси унинг маънавий идеали ва ундан қай даражада фойдалана олиши самараси билан белгиланади. Тиланчи-шоҳ сабоғи ва Арастунинг йўл-йўриқлари *ҳиммат* тушунчаси моҳиятини ўқувчига аниқ кўрсатиб бера олган⁷. Шундай қилиб, Навоий Искандарни ўз ҳукмронлигининг дастлабки даврида дунёвий қудратга эга бўлмаган, кўпроқ маънавий, рухий кадр-қийматга интиланган шоҳ сифатида тасвирлайди. Дарвиш Искандар учун ўрناق бўлиб хизмат қилади, лекин шоҳ Искандар жаҳонни забт этиш тақдиридан қутула олмаса-да, у куч-қудрат, ҳокимиятга ружу қўймайди, ўзини Оллоҳга, адолатга бахшида қилади.

Маълум бўладики, Алишер Навоий Жомийнинг “Хирадномаси”га қайта тартиб бериши билан воқеалар баёнига, ҳикоятларга аниқлик киритган, бу эса асарни фалсафий-ахлоқий жиҳатдан бойитиб, Искандар тимсолининг туркий адабиётдаги ўзига хос шакл-шамойилини вужудга келтирган.

“Хираднома”даги Искандарнинг ўлими билан боғлиқ бобни Низомий Ганжавий “Иқболнома” асаридаги шу бўлимлар билан қиёсласак, Жомий асарида икки ҳолат яққол кўзга ташланади. Биринчидан, асарда дунё бевафолигига алоҳида урғу қаратилади, иккинчидан, Искандарнинг онасига тасалли бериши муҳим аҳамият касб этади, чунки шу йўл билан асарга сўфийликдаги *ридо* тушунчаси, яъни Оллоҳ одамзоднинг бошига солиши мумкин бўлган ҳар қандай синовда ҳам яхшиликни кўриши

¹ Ms. Michigan 450, 378.

² Ms. Michigan 450, 378.

³ Ms. Michigan 450, 262.

⁴ See Ms. Michigan 450, 381.

⁵ Navā'ī tells the reader that on the first night of his enthronement, Alexander did not forget to wake in the middle of the night to perform his prayers. Thereafter he spent the rest of his time till the dawn imploring God's mercy for his sins. See Ms. Michigan 450, 381.

⁶ Ms. Michigan, 450, 382.

⁷ In this regard, Alexander's attitude is consistent with the very first bayt of the mathnavī. Portraying the real position of kings in front of God, Navā'ī opens the *Sadd-i iskandarī* with this couplet: *khudā yā musallam khudā liq sanga / biraw shah ki da'bi gadā liq sanga*. “o God, to be God is your own prerogative. / Each king is used to serve you like a beggar.” See Ms. Michigan 450, 348. For the motif of the king and the beggar couple in the *Khiradnāma*, see Plato's letter (Haft awrang, 943).

кераклиги уктирилади¹. Дунё бевафолиги ва ридо тушунчалари Навоий учун ҳам алоҳида аҳамиятга молик тушунчалардир. Чунки уларнинг ҳар бири “Садди Искандарий” асарининг тўрт қисмдан иборат сўнгги икки бобида алоҳида мавзу сифатида киритилган.

Низомий Ганжавийнинг “Иқболнома”сида бу дунёни тарк этиш вақти яқинлашганини сезган буюк саркарда ўзининг онасига мактуб ёзади ва мактубда жудоликдан чуқур ғам-ғуссага ботмаслигини сўрайди. Қиш фасли бошланиши билан Искандарнинг кўшини унинг танасини Искандарияга дафн қилишга олиб боради. Саркардани тобутга жойлаштиришади ва бир кўлини, ўзи васият қилганидек, тобутдан чиқариб, тупроққа тўлдиришади. Бу билан инсон дунёдан кетганида ўзи билан фақат шу тупроқни олиб кетиши мумкинлиги кўрсатилади. Жомий Искандар ўлими билан боғлиқ айнан шу воқеалар кетма-кетлигини такрорлайди, лекин ўқувчига айтмоқчи бўлган мақсадини кучайтириш учун бир неча бобларни кўшади. “Хираднома”да ўн нафар донишманд Искандар ўлими ҳамда яна шохлик ва бойлик, ҳаётнинг ўткинчилиги, унинг боқий эмаслиги борасида фикр юритишади². “Бу дунёда умид йўқ”, ёзади Жомий³, учинчи дарвиш эса “Дунё бундай шохни кўрмаган, лекин у абадий бахтни кўрмади”, дейди⁴. Бундан ташқари, китоб охирида дунё бевафолиги мавзусига алоҳида боб ажратилган⁵. Бу бобда Жомий Одам Атодан Муҳаммад алайҳиссаломгача бўлган энг машҳур пайғамбарлар ва шохларни санаб ўтади ҳамда ҳар бирининг ўлими борасида фикр юритади. Искандарнинг волидаи мухтарамасига тасалли бериши борасида эса Жомий Низомийда мавжуд бўлмаган бир неча қисмларни илова қилади ва ридо мавзусига кенг ўрин беради. Искандарнинг тобути Искандарияга олиб келинганда беш нафар донишманд ҳам Искандарнинг онасига тасалли беради⁶. Донишмандларнинг нутқидан ташқари, кейинги бобда Арасту томонидан ёзилган мактуб келтирилган, бу мактубда файласуф Искандарнинг онасига ҳамдардлик билдиради⁷. Искандарнинг онаси унга жавоб ёзиб, мактубида оғир жудоликка дучор бўлганига қарамай, Оллоҳ иродасини қабул қилганлигини айтади⁸.

Жомийнинг дунё бевафолиги ҳақидаги фикрлари, Искандар ҳаётини ифода этувчи ҳикоятлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, изчиллик, Навоийнинг “Садди Искандарий” асарида янада равшанроқ ифода этилганлигини кўриш мумкин. Навоий “ҳеч ким, ҳатто жаҳондаги энг буюк шох ҳам дунё бевафолигидан ҳимояланган эмас”, деган фикрга кўпроқ урғу беради. Жомийдан фарқли равишда Навоий Искандар ҳаётига бағишланган мавзуга оид барча материални тўрт қисмдан иборат битта бобга йиғади.

Бу бобнинг биринчи қисмида Навоий дунё бевафолиги ҳақидаги фикрини қуйидаги сатрлар билан бошлайди:

¹ In the *Mahb ū b al-qulū b* (written around 906/1500), Navāʾī defines the concept of *ridāʾ* as the submission to God's will no matter what; see Alisher Navoiy, *Mukammal asarlari*, vol. 14, ed. Suyima Gʻanieva (Tashkent: Fan, 1998), 63–65.

² *Haft awrang*, 998–1002.

³ *Haft awrang*, 999.

⁴ *Haft awrang*, 1000.

⁵ *Haft awrang*, 1009–1011.

⁶ *Haft awrang*, 1002–1006.

⁷ *Haft awrang*, 1006–1008.

⁸ *Haft awrang*, 1008–1009.

*Жаҳонга йўқтур бақо, эй, кўнгул,
Тамаъ қилма андин вафо, эй, кўнгул¹.*

Бу ерда шоир Искандарнинг фожиали тақдирини мисол сифатида келтиради:

*Қаю шоҳ нечукким Сикандар эди,
Ҳакиму валию пайғамбар эди.*

*Анга қилмади давру гардон вафо,
Жафо бирла қилмади иқтифо².*

Яна бир қарра Навоий матнида дунё бевафолигининг тасаввуфий талқини ва унинг Искандар тақдири билан боғлиқ нуқталари аниқ кўрсатилади. Ушбу дастлабки боблардан бошлаб Навоий айрим улуғ эроний шоҳларнинг тақдирини ёдга солиб, ўқувчига македониялик Искандар тақдири ҳақида эслатади. Ушбу бобнинг сўнгги байти китобхонга панд-насихат тарзида битилгани муҳим аҳамият касб этади:

*Анга ким жаҳон комин айлар ҳавас,
Бу афсона танбиҳи ўлгунча бас³.*

Навбатдаги бобда Алишер Навоий ўзини ўткинчи дунё ва унинг бевафолигидан узокроқ тутиш мақсадида харобаларда яшаган Лукмони Ҳаким ҳақидаги ҳикоятни келтиради⁴. Шундан сўнг ўқувчи Лукмони Ҳакимнинг қандай қилиб донишмандлик рутбасига эришганлиги ҳақида билиб олади. Унинг оқиллиги фоний дунёни тарк қилиш истагидан ҳосил бўлган:

*Жаҳон таркидур шодлиқ боиси,
Харобидур ободлиги боиси⁵.*

Искандарнинг ҳаётига мос келадиган эпизод унинг ўлими воқеасидир. Искандар ўлими олдинги уч бобда (андарз⁶ – ҳикоят – ҳикмат) айтилган фикрларга исбот сифатида келтирилади. Умуман олганда, Навоий “Хираднома”даги бир неча бобларни бир жойга йиғади.

Навоийнинг “Садди Искандарий”да шоҳ ўлими билан боғлиқ бобларни бир жойга жамлашидан мақсад Искандар ҳикоясига тартиб беришдир. Бу ҳеч ким, ҳатто энг буюк шоҳ ҳам дунё вафосизлигидан ҳимояланган эмас, деган фикрга тасдиқ бўлиб хизмат қилади. Агар ўқувчи бу сабоқни англай олса, у ўз ҳаётида шунга яраша иш кўради.

*Анга ким мададкор бўлгай билик,
Жаҳон шуглидин бари чекгай илик⁷.*

¹ Ms. Michigan 450, 507.

² Ms. Michigan 450, 507–8.

³ Ms. Michigan 450, 508.

⁴ Ms. Michigan 450, 508. This *hi kā yat* is to be linked to the advice given by Socrates in his letter of wisdom in *Jāmiʿs Khiradnā ma: makash bahr-i maʿmū ra-yi khā na ranj / bi-vīrā na khud-rā nihā n kun chū ganj*. “Don’t worry about the building of a house, / hide yourself in a ruin like a treasure”. See *Haft awrang*, 949.

⁵ Ms. Michigan 450, 509.

⁶ Андарз – форс адабиётида мавжуд бўлган жанр – дидактик руҳдаги кичик ҳикоят. (Тарж.).

⁷ Ms. Michigan 450, 511.

Навоий Искандарнинг онаси дардига тасалли бериш ўринларини ҳам Жомийга нисбатан кенг ва мукамал тасвирлайди. Мазкур мавзу акс этган бобнинг биринчи қисми ридо тушунчасига бағишланган. Жомийда бу тушунча бечора онаизорга таскин бераётган дарвишлар тилидан янграйди. “Садди Искандарий”да “Хиранднома”даги беш нафар дарвиш ўрнини етти юнон файласуфи эгаллайди. Арасту маслаҳат беришга ожизлигини тан олади, лекин тақдирни қабул қилмаслик Худонинг марҳаматига ношукурлик қилишдир, дейди¹. Навоий Афлотун нутқи орқали ридо тушунчасига қўйидагича таъриф беради:

*Ва лек ул кишиким хирандманддур,
Неким Тенгридан келса хурсанддур².*

Афлотун Искандарнинг онасини ридоси учун шарафлайди:

*Ки андоқ ўғул андин ўлди қадо,
Қадога зиён етмади юз ридо³.*

“Садди Искандарий” достонидаги мазкур парчада Искандар онасининг сўзлари “Хиранднома”даги донишмандларга миннатдорчилик билдиришдан фарқ қилади⁴. Навоий талқинидаги оқиллар шоир учун муҳим бўлган, лекин Жомий асарида мавҳум тушунчаларни ойдинлаштиради. Боб сўнгида Искандарнинг онаси марҳум шохга бу қадар азиз бўлган етти файласуфдан унинг дардига шерик бўлиб, кўнглига таскин берганликлари учун миннатдор бўлади ва ўз дардини улар билан баҳам кўриб, қалбини очади. Бу билан асарга ҳамдардлик тушунчаси киритилади:

*Чу сиздин аён бўлди ҳамдардлик,
Эмас яхши ҳамдарддин фардлик.*

*Мени солдингиз сўзга бу ихтиёр –
Ки ҳамдард ўлуб сўзга не ихтиёр⁵.*

Бу тушунчалар “Саддий Искандарий” асарида муҳим аҳамият касб этади ҳамда мазкур бобда Навоий эътибори ридодан ҳамдардликка кўчади. Айнан кейинги ҳикоятда ридо эмас, ҳамдардлик тушунчасига мисол келтирилади.

Жомий матнидан фарқ қилувчи бу қўшимча ҳикоятлар асарда муҳим аҳамият касб этадики, Алишер Навоий асар мобайнида “ҳамдардлик” тушунчасига бошқа бобларда ҳам тўхталади. Низомий Ганжавий асарида эса Искандар ўлимидан олдин онасига хайрлашув мактуби ёзади ва унинг кўнглига таскин бермоқчи бўлади. У волидасига унинг ўлимидан кейин катта зиёфат уюштириши ва бу зиёфатда фақат яқин кишисини ерга қўймаган кишиларгина овқатдан тановул қилиши мумкинлигини васият қилади.

Жомий ҳам юқоридаги мажозий маънони ва ундан келиб чиқадиган

¹ Ms. Michigan 450, 515. See also Jāmī’s text, Haft awrang, 999–1006.

² Ms. Michigan 450, 514.

³ Ms. Michigan 450, 513.

⁴ Haft awrang, 1006.

⁵ Ms. Michigan 450, 513–15.

хулосани кўллаб-қувватлайди, айти пайтда ўз асарига бошқаларга ўхшамайдиган, хос йўлига эга бўлган сўфий дарвиш образини киритади.

“Садди Искандарий”даги мазкур парча аввалги шоирлар асарларида акс этган моҳиятдан бошқачароқ хулосага олиб келади.

*Бу маълум ўлурким йўқ эрмиш биров –
Ки туфроқ аро йўқ кишиси гаров.*

*Билингачки бу навъ эмиш рўзгор,
Ул шидин ўзунгга бўл омузгор.*

*Ғамимга алам хузнидин фард бўл,
Бари олам аҳлига ҳамдард бўл¹.*

“Садди Искандарий”даги македониялик Искандарнинг шаклланиши ва ўлимига бағишланган қисмлар таҳлили Навоий ва Жомий матнлари ўртасидаги адабий таъсир масалалари ҳақида муайян тасаввурлар беради. Юқоридаги кузатишларимиз асосида қуйидаги жиҳатларни кўрсатиш мумкин: биринчидан, Навоийнинг “Саддий Искандарий” асаридаги Искандар ҳаётига оид айрим ҳикоятлар Жомий матни асари таъсирида ёзилган бўлса-да, бу ривоятлар ва ундан олинадиган хулосалар Навоийда кенгроқ ва яққолроқ намоён бўлади. Иккинчидан, Навоийнинг тўрт қисмдан иборат боблар тузилмасининг ўзига хос жиҳати бу – Навоийга Жомий қарашларини таъсирчанроқ ва аниқроқ ифодалаш имконини беради. Учинчидан, Навоий Жомийдан фарқли равишда асаридаги ўзи муҳим деб қараган тушунчаларга кўпроқ эътибор қаратиб, мавзуни кенг ва аниқ тасвирлайди, уни фалсафий жиҳатдан бойитади. Айрим ўринларда Навоийнинг “Садди Искандарий” асари Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий”ни атрофлича тушуниш ва англаш имконини ҳам беради.

Хулоса

Абдурахмон Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий” ва Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” асарларини киёсий аспектда ўрганиш ҳар жиҳатдан ўзига хос хулосалар чиқаришга асос бўлади. Бир тарафдан, Навоий ўз асарида “Хираднома”даги айрим муҳим бобларнинг ўрнини алмаштириш ва тўлдириш орқали Искандар ҳаёти ва ундан келиб чиқадиган сабоқлар орасидаги боғлиқликни аниқ ва тўлиқ акс эттиради. Иккинчидан, Навоий Жомий асарида урғу берилмаган айрим жиҳатларга, масалан, нақшбандийликда муҳим бўлган “сафар дар ватан” (ватанга сафар) тушунчасига урғу беради². Шунга ўхшаш ҳолатда, Жомий асари ўзидан олдинги Искандар тўғрисидаги дostonлардан фарқли равишда жисмоний саёҳатни ички (маънавий) саёҳатга қарама-қарши қўйиш орқали сўфийликнинг айрим тушунчаларини шарҳлаб ўтади. “Хираднома”ни ўқир экан, ўқувчи Искандарда жаҳонгирдан кўра кўпроқ ички саёҳатчи, одамийликдан фаришталик томон йўл

¹ Ms. Michigan 450, 510. Here I have replaced ghamim by ghamimgha according to the text given by the manuscript kept at the Bibliothèque Nationale de France (Ms. BNF Turc 316, f. 416v).

² See Thierry Zarcone, “Le ‘voyage dans la patrie’ (safir dar watan) chez les soufis de l’ordre naqshbandī,” in *Le Voyage initiatique en terre d’islam. Ascensions célestes et itinéraires spirituels*, ed. Mohammad Ali Amir-Moezzi, (Leuven-Paris: Peeters, 1996), 308.

тутган кишининг тимсолини кўради. Жомий достонидаги ушбу “ўзини англаш” сари ҳаракат Нақшбандий қарашларига мос келади. Юқорида кузатганимиздек, Навоий Жомий достонидаги айрим муҳим тушунчаларни янада ойдинроқ, яққолроқ акс эттирган.

Навоий ва Жомийнинг Искандар ҳақидаги дostonлари эски ўзбек адабий ва форс тилида ёзилган бўлиб, турли хил ўқувчилар аудиториясига мўлжалланган. Айтиш жоизки, Навоий форсийда ҳам беназир ижод намуналарини яратган. Навоий “Хамса” дostonини туркий тилда яратиб, бир жиҳатдан, инсонпарварлик ва жўмардлик ғояларини теурийлар даври туркийзабон аҳолиси ўртасида оммалаштиришни, иккинчи жиҳатдан, мазкур асар воситасида ўзбек адабий тилининг ўзига хос сифатини намоиш этиш ва шу асосда уни такомиллаштиришни мақсад қилган. Ҳиротда сарой аҳли зуллисонан бўлган, демакки, “Хирадномаи Искандарий” ҳам, “Садди Искандарий” ҳам султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган ва уни яхши, савоб ишларга ундаган¹. Шу билан бирга, Навоий асари султонга кўпроқ таъсир кўрсатган, деган хулосага келишимиз учун асослар мавжуд. Чунки форс тили ўша давр шеърийатининг асосий тили бўлганлигига қарамай, Ҳусайн Бойқаро ҳам туркий тилда “Ҳусайний” тахаллуси билан шеърлар битган. Навоий шахсияти ва ижоди Бойқаро саройида туркий маданиятнинг юксалишида катта аҳамият касб этган ва султон бунинг учун Навоийдан миннатдор бўлган.

“Бадоеъ ул-вақоеъ”да тасвирланишича, Навоий “Хамса”сини тугатиб, уни Бойқарога бағишлаганида султон ўзини Навоийнинг муриди, Навоийни эса пир деб атаган². Демак, Навоий ўзи “Искандари Соний” деб атаган ҳукмдор – Ҳусайн Бойқаро учун “Шаҳзодаларга руҳий-ахлоқий кўзгу” бўлган асар яратмоқчи бўлган ва султонга нақшбандийлик ғояларидан сабоқ бериб, уни кўпроқ ўзини англашга ундаган³.

Мазкур тадқиқотимиз Навоий асарлари Шарқ фалсафаси ва икки буюк шоирнинг маънавий дунёсини ўрганишда қай даражада муҳим манба эканлигини тасдиқлаш, “Садди Искандарий” ҳамда “Хирадномаи Искандарий” асарларидаги умумий ва хусусий жиҳатлар, Жомий ва Навоий ўртасидаги шахсий муносабат ва ижодий таъсир масалалари борасидаги тасаввурларимизни имкон қадар ойдинлаштириш, умуман, Жомий ва Навоий ижодини қисман бўлса-да англашимиз учун хизмат қилади, деб умид қиламиз.

¹ It was with this last great Timurid ruler that Jā mī had the longest and closest involvement (see Algar, Jami, 41–43); as for Navā ī, his close relationships with Sultā n Ḥu sayn are also well documented (see Khwā ndamī r, Ḥabīb al-siyar, ed. Jalā l al-Dīn Ḥumā ī [Tehran: Khayyā m, 1339/1954], 4: 137).

² See Maria Eva Subtelny, *The Poetic Circle at the Court of the Timurid Sultan Ḥusain Baiqara and its Political Significance*, unpublished Ph.D. dissertation, Harvard University, 1979, 106.

³ Ms. Michigan 450, 516. See table above (sections LXXXI to LXXXIV).

Фаррухбек ОЛИМ

ЖОМИЙНИНГ ФАРЗАНДЛАРИ

Шарқда камтарлик, фаросат, одоб юзасидан ва бошқа сабаблар туфайли ижодкорлар ўз таржимаи ҳолларини баён этишмаган. Турли шоирлар ҳаётига бағишланган биографик асарлар, жумладан, тазкираларда ҳам асосий диққат-эътибор соҳиби қаламнинг маҳоратига қаратилган, унинг шахсий ҳаёти, асарларига таъсир этган омиллар иккинчи даражага тушиб қолган. Ҳолбуки, қалам аҳли қалбини ўртаган дард, ўй-кечинмаларни англаш, шу инсон шахсиятини чуқурроқ ўрганиш, тушуниш учун унинг ҳаёт йўлини яхши билишга тўғри келади. Албатта, бу ўринда биринчи навбатда ижодкорнинг ўзи ҳақида ёзганларига, иккинчи навбатда эса у ҳақда битилган тазкира, маноқиб ва бошқа манбаларга таянамиз.

Шарқ мумтоз адабиётининг йирик вакили Абдурахмон Жомий таржимаи ҳолини ўрганишда шоирни кўрган, яқиндан билган инсонларнинг маълумотлари – биз учун жуда қимматли. Жомий ҳақида ана шундай ноёб маълумотларни ёзиб қолдирган қалам соҳибларидан бири Фахриддин Али Сафий эди. У Абдурахмон Жомийнинг замондошларидан, XV асрда Ҳиротда яшаган йирик олим, шоир ва нотик Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўғли. Фахриддин Али Сафий “Рашаҳоту айн ил-ҳаёт”¹ (“Обиҳаёт томчилари”) асарини 1503 йили ёзиб тугатади.

Бу асар, асосан, Хожа Аҳрор Валий ҳаётига бағишланган бўлса ҳам, унда бошқа шайхлар таржимаи ҳоли ҳам берилади. Чунки муаллиф Хожа Аҳрор тилга олган ҳар бир шайх ҳақида алоҳида маноқиб ёзишни мақсад қилади. Асарда Жомийга ҳам алоҳида ўрин ажратилган. Саккизта бобда шоирнинг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ кўп қимматли маълумотлар берилади. Муаллиф бу зот ҳақидаги ўзи кўрган, билган, эшитган маълумотларининг барчасини қатъий кетма-кетлик билан батафсил ёзади. Али Сафий охирги, яъни 8-фаслда Жомийнинг оиласи, фарзандлари ҳақида тўхталади. Унинг ёзишича, шоир ўз пирининг невараси, яъни Саъдиддин Кошғарийнинг катта ўғли Хожа Калоннинг қизига уйланган. Демак, Жомий Саъдиддин Кошғарийга тўғридан-тўғри эмас, балки невара-куёв бўлган.

Жомий умри давомида тўрт ўғил фарзанд кўрган. Аммо улардан фақат учинчиси – Зиёуддин Юсуфгина яшаб қолган. Жомийнинг биринчи фарзанди бир кунгина умр кўради. Унга исм қўйишга ҳам улгуришмайди. Иккинчи фарзанд Сафиуддин Мухаммад эса бир ёшлигида вафот этади. Али Сафий Жомийнинг бу мусибатдан анча ўқсинганини алоҳида таъкидлайди. Шунингдек, муаллиф Жомий девонига киритилган марсияни келтиради:

* Фаррухбек Олим – тадқиқотчи.

¹ Форс-тожик тилида ёзилган бу асар XIX асрда Хоразмда Худойберган ибн Бекмуҳаммад томонидан эски ўзбек тилига таржима қилинган. Мазкур таржима Маҳмуд Ҳасаний ҳамда Баҳриддин Умрзоқ томонидан нашрга тайёрланиб, 2004 йили “Абу Али ибн Сино” нашриётида чоп этилди.

*Фарзанди Сафий(ид)дин Муҳаммад ки жаҳон
Шуд зинда ба ў чунон ки тан зинда ба жон
Чун шуд бавужуд ў жаҳон фахру кунон
Шуд соли валодати вай аз “Фахр” аён!*

Таржимаси:

*Фарзанд(им) Сафиуддин Муҳаммад билан
Жаҳон худди тан жон билан тирилгандек тирилди.
Унинг вужуди жаҳонга фахр бўлгани каби,
Унинг тугилган йили “Фахр” сўзидан аён бўлди.*

Демак, Сафиуддин Муҳаммаднинг таваллуд йили абжад ҳисобида “фахр” сўзидан келиб чиқади. Али Сафий шу ўринда ўз исмининг Фахриддинлигига ҳам ишора қилади ва Жомийнинг айнан унинг исмига, яъни “*фахр*” сўзидан келиб чиқадиган таърих ёзганлигини, марҳум ўғлининг номи “*Сафий*”ни эса Фахриддинга тахаллус қилиб берганини маҳорат билан ифодалайди. Ана шу маълумотдан Жомийнинг Фахриддин Али Сафийни ўғли қаторида кўргани англашилади.

Асарда Алишер Навоийнинг ҳам бу воқеага “*Бақойи ҳаёти шумо бодо*” деб таърих битиб, Жомийга юборгани қайд этилади. Аммо бошқа манбадан Навоий устозига бу таърихни ёзиб жўнатмагани, балки таъзияхонанинг ўзида кўнгил сўраш асносида қоғозга тушириб берганини билиб оламиз. Жомийнинг шогирди, муриди ва ҳаммаслаги Алишер Навоий ўзининг устозига бағишлаб ёзган маноқиби – “*Хамсат ул-мутаҳаййирин*” да айнан шу таърих билан боғлиқ воқеани ҳикоя қилиб беради. Жомий вафотидан икки йил кейин, яъни 1494 йили ёзилган бу асарнинг “*Аввалги мақолот*”ида муаллиф ўзи ва устози орасида бўлиб ўтган ажойиб воқеаларни қаламга олади. “*Аввалги мақолот*”нинг 15-ҳикояти Фахриддин Али Сафий келтирган маълумотга аниқлик киритади. Жумладан, Навоий Сафиуддин Муҳаммад вафотини эшитиб, таъзия билдириш учун устозиникига кетаётганида йўлда Шайхим Сухайлий ва Мавлоно Сонийлар дуч келишади. Улар ҳам Навоийга кўшилиб, азахонага бирга боришади. Навоийдек улуг шоир, давлат арбоби ҳам у ерда йиғилган одамларнинг “*рутбаси шавкатидин ва мажлис савлатидин*” ўзини нокулай ҳис этиб, устозига тузукроқ таъзия билдира олмайди. Ҳамроҳлари ҳам унга тобе тутиниб борганлари учун бирор сўз айта олишмайди. Бироз муддат шу ҳолат давом этиб, кўнгил сўраш фурсати ўтиб кетади. Бундан хижолат чеккан шоир таърих ёзиш тараддудига тушади. “*Бақойи ҳаёти шумо бодо*” сўзларини қайта ҳисоблаб чиққанидан сўнг, қоғозу қалам сўраб, сўзлар устига рақамларини ҳам тушириб ёзиб устозига узатади. Жомий бу таърихни назмга солишини айтади. “*Хамсат ул-мутаҳаййирин*” да Жомийнинг шу муносабат билан ёзган шеъри ҳам келтирилган:

*Гули бўстони латофат Сафи
Чу шуд сўи жаннат зи боғи фано,
Азизе паи пурси таърих гуфт,
Ки “бодо бақои ҳаёти шумо”²*

¹ Ўша асар. 212-бет.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдди. 15-жилд. Хамсат ул-мутаҳаййирин. –Т.: “Фан” нашриёти, 1999. 27-бет.

Таржимаси:

*Латофат бўстонининг гули (бўлмиш) Сафи
Фонийлик бозидан жаннат томон кетганда,
Бир азиз одам кўнгил сўраб,
“Бодо бақои ҳаёти шумо” деб таърих туширган эди.*

“Бодо бақои ҳаёти шумо” бирикмаси “умрингиз боқий бўлсин” деган маънони билдиради. Шу билан бирга, абжад ҳисоби бўйича бу сўзлардан 880 рақами келиб чиқади. Демак, Сафиуддин Муҳаммад ҳижрий 880, милодий 1475 йили оламдан ўтган. Жомий бу пайтда 61да, Навоий эса 34 ёшда эди. Иккинчи фарзанднинг ҳам бевақт нобуд бўлгани кексайиб бораётган Жомийга қаттиқ таъсир қилгани аниқ. Бошига оғир мусибат тушган устозига ҳамдардлик билдириш, фожиали кунда унинг кўнглини кўтариш Навоийдек улуғ бир сўз устаси учун ҳам анча мушкул эди. Шоир ўта нозик вазиятда нотабийий ёки носамимий бирор сўз айтиб қўймаслик мақсадида қоғозга қўл уради.

Жомийнинг учинчи фарзанди Хожа Зиёуддин Юсуф эди. Али Сафий Зиёуддиннинг таваллудини Жомийнинг ўзидан иқтибос келтириб: “*Фарзанди аржуманд Зиёуддин Юсуф анбатаҳуллоҳу наботан ҳасаннинг валодати шаввол ойининг тўққизлончиси чаҳоршанба кечаси эрди, нисфи охири сана саккиз юз саксон иккида эрди*”¹, – деб ёзади. Бу милодий 1477 йилга тўғри келади. “Рашаҳоту айн ил-ҳаёт”нинг муаллифи яна шу ўринда Жомийнинг тушида Хожа Аҳрор Валий Зиёуддин Юсуфга иноят айлаганини ва бу воқеа Жомийнинг “Хирадномайи Искандарий” асари дебочасида батафсил ҳикоя қилинганини айтади.

Зиёуддин Юсуф Жомийнинг тирик қолган ягона фарзанди эди. Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Жомий ҳаётининг сўнгги дақиқаларида Зиёуддин Юсуф отасининг бошида турганини, вафотидан кейин эса таъзияга келган Хусайн Бойқаро Зиёуддиннинг бошидан кучиб йиғлаганларини ёзади.

Абдулхай ибн Абдулфатҳ ал-Хусайнийнинг “Ҳазрати Хожа Аҳрори Валий насабномаси”да² Зиёуддин Юсуфнинг ўғли Хожа Низомиддин ҳақида сўз боради³. Хожа Низомиддин ота тарафдан Абдурахмон Жомийнинг, она тарафдан эса Хожа Абдулкаримнинг набираси ҳисобланади. Хожа Абдулкарим Хожа Аҳрор Валийнинг жияни, яъни сингисининг ўғли эди. Бундан ташқари, биз бу манбадан Хожа Низомиддиннинг бир ўғли ва бир қизи бўлганини ҳам билиб оламиз. Демак, шу тариқа Жомийнинг авлодлари давом этган.

Али Сафийнинг ёзишича, Жомийнинг тўртинчи фарзанди Заҳириддин Исо Зиёуддин Юсуф туғилишидан тўққиз йил кейин дунёга келган. Шу ўринда муаллиф яна иқтибос келтиради: “*Фарзанди аржуманд панжшанба кунининг вақт зуҳурининг васатида сана саккиз юз тўқсон бирда эрди – анбаталлоҳу наботан ҳасанан ва разақаҳу саъодатаддорайни би Муҳаммадин ва олиҳит-таййибийнат-тоҳирийн*”⁴. Милодий ҳисоб бўйича 1486 йили таваллуд топган Заҳириддин Исо бир ойдан зиёдроқ яшайди, холос. Али Сафий Заҳириддин Исо ҳақида Жомий ёзган икки китъани ҳам келтириб ўтади:

¹ Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айн ил-ҳаёт. –Т.: “Абу Али ибн Сино” нашриёти, 2004. 213-бет.

² Абдулхай ибн Абдулфатҳ ал-Хусайний. Ҳазрати Хожа Аҳрори Валий насабномаси. –Т.: “Янги аср авлоди” нашриёти, 2004.

³ Шу асар. 53-бет.

⁴ Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айн ил-ҳаёт. –Т.: “Абу Али ибн Сино” нашриёти, 2004. 213-бет.

*Фарзанд Заҳириддин панжум зи муҳаррам
Дар мунтасифи зуҳр шуд ороми дили мо.
Жуз золика Исо нашуд аз ғайб ишорат,
Жустем чу номаи зи рақам номаи асмо.
Малфуз зи Исо чу шуморанд на мактуб,
Тарихи валодат будаиш “Золика Исо”¹.*

Таржимаси:

*Фарзанд Заҳириддин муҳаррам ойининг
Пешин вақтида дилимизнинг ороми бўлди (туғилди)
Исмларнинг рақамлари бўйича унинг номини қидирган эдик,
Ғайбдан “Золика Исо” деган ишорат бўлди.
Агар “Исо” сўзининг ҳарфларини санасалар,
Унинг таваллуд йили “Золика Исо” бўлади.*

Иккинчи қитъа:

*Нури дийда Заҳириддин, ки фитод,
Додану бурдонаш баҳам наздик.
Буд барқе зи осмоне карам,
Зодану мурдонаш баҳам наздик².*

Таржимаси:

*Кўзимиз нури Заҳириддинким,
Берилишию олиними бир-бирига яқин бўлди.
У карам осмонининг бир чақмоғи эди,
Туғилиши ва ўлиши бир-бирига яқин бўлди.*

Фаҳриддин Али Сафийнинг ана шу маълумотларига таяниб, Жомий тўрт ўғил фарзанд кўрган, деб айта оламиз:

1. Жомийнинг бир кунгина умр кўрган биринчи фарзанди. Унга ном кўйишга ҳам улгуришмаган.
2. Сафиуддин Муҳаммад. Ҳижрий 880, милодий 1475 йили бир ёшида оламдан ўтган.
3. Зиёуддин Юсуф. Ҳижрий 882, милодий 1477 йили таваллуд топган.
4. Заҳириддин Исо. Ҳижрий 891, милодий 1486 йили туғилиб, бир ойдан зиёдроқ яшаган.

Мазкур далилларга асосланиб, Жомий оталик бахтига биров кечроқ мушарраф бўлганини кўришимиз мумкин. Шоир иккинчи фарзанди дунёга келганида 60 ёшларда, сўнгги фарзанди туғилганида эса 72 ёшда бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Абдурахмон Жомий ижодини ўрганишда унинг шахсий ҳаёти ҳақидаги қўшимча маълумотларга эга бўлиш ҳеч қачон фойдадан холи бўлмайди. Чунки шундагина маълум бир қаламкашнинг ижодини чуқурроқ таҳлил этиш, унга яхлит баҳо бериш имконияти пайдо бўлади. Жомийнинг фарзандлари ҳақида билганларимизни тарихий асарлар, маноқибу тазкиралар ва бошқа манбалар орқали янада бойитиш мумкин.

¹ Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айн ил-ҳаёт. –Т.: “Абу Али ибн Сино” нашриёти, 2004. 214-бет.

² Ўша асар. 214-бет.

Муниса МУҲАМЕДОВА, Чарос ҒАНИЕВА

“ҚОРА КВАДРАТ” СИРИ

Санъат жумбоқлари билан жозибали. Муайян санъат асари ҳақида тугал хулосани айтиб бўлмагани сингари, у ҳақда барчанинг бир хил фикрга келиши ҳам имконсиздир. Машҳур “Қора квадрат” картинаси ҳам бир асрдан бери тасвирий санъат ихлосмандлари ўртасида мунозарага сабаб бўлиб келмоқда. Қўйидаги мақолада “Казимир Малевичнинг машҳур полотноси жўн хаёлот тасвирими ёки фалсафий сирли мактуб? Бир томондан қора квадратни оқ фонда чизиш учун машҳур рассом бўлиш шарт эмас. Ҳамма ҳам чиза олади! Бироқ сирли томони шундаки, “Қора квадрат” бугунги кунгача жаҳондаги энг машҳур асарлардан бири ҳисобланади. Унинг яратилганига 100 йилдан ошганига қарамай, баҳс ва мунозаралар ҳамон давом этмоқда. Нима учун? “Қора квадрат”нинг маъноси ва қиммати нимада?” сингари саволларга жавоб изланади. Албатта, бу мулоҳазалар ҳам якуний фикр сифатида эмас, балки журналхонларимизни баҳсга чорлаш мақсадида эълон қилинган.

Таҳририятдан

XX аср замонавий тасвирий санъати шаклий-мундарижавий жиҳатдан ўта мураккаб ва қизиқарли. Бир томондан анъанавий классик санъат янги қирраларини намоён этса, бошқа томондан авангардизм, унинг турли кўринишлари ҳам ўзига йўл очиб борди. Фовизм, кубизм, кейинроқ сюрреализм, абстракт санъатнинг турли йўналишлари: поп-арт, оп-арт, кинетик санъат ва бошқалар бир-бирини алмаштириб борди. Шу тарика аср бошларида тасвирий санъатда расмий йўналиш сифатидаги “маком”га эга бўлган академик санъатга турли-туман изланишлар асосида кенгайиб бораётган авангард санъат рақобатда бўлди. Санъаткорларнинг бадиий тасвир ва ифода воситаларини янгилаш борасидаги уринишлари санъат майдонида қатор янги бадиий услуб ва йўналишларни юзага келтирдик, булар умуман жаҳон санъати ривожига муҳим роль ўйнади.

XX аср бошларида замонавий рангтасвирда реализм принципларига қарши чиққан бадиий услублар ривожлана бошлади. Бу рассомлар натурага таянган ҳолда формал-пластик масалаларни ҳал этишга ҳаракат қилдилар. Улар XIX аср реализми, натурализи ва импрессионизм услубларини инкор этиб, янги давр санъатини яратишга интилдилар. Шунинг учун ҳам уларнинг ишларига хос хусусият яратилган образ ва

* М.Муҳамедова, Ч.Ғаниева – Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти “Музейшунослик” кафедраси катта ўқитувчилари.

шаклларнинг жўн-содда бўлишида, композицияларнинг сунъийлиги ва декоратив томонига эътибор кучайтирилганида ҳамда воқеаликнинг эркин талкин этилишида кўринади. Улар чизик перспективаси ва борликнинг иллюзион тасвирини инкор этиб, шакл бузилишларига онгли равишда йўл кўйганлари ҳолда ранг экспрессияси орқали ўз ҳиссиётларини ифодалашга ҳаракат қилдилар.

Ана шундай асарлардан бири – “Қора супрематик квадрат” Каземир Малевич томонидан 1915 йилда яратилган бўлиб, рус санъати тарихида энг кўп баҳс кўзгаган картина сифатида машҳурдир¹. “Қора квадрат” асарида рассом ранг ва композициянинг имкониятларини ўзаро тадқиқ этган. Давомийлигига кўра ушбу картина триптихнинг бир қисми бўлиб, унинг таркибида қора доира ва қора хоч тасвирлари ҳам мавжуд бўлган. Картина яратилишидаги 1910–1913 йилларга қадар бўлган давр рус авангард санъатининг ривожланишида асосий босқичлардан саналади. Баъзи рассомлар санъатни табиат билан ўзига хос уйғунлаштиришга интилдилар. Бошқача айтганда, кубизмда унинг тасвирни буюм сифатидаги ўзаро боғлиқлигини таъминлаш уйғунлиги мавжуд эмас эди. Шундай қилиб, тасвирий санъатда “соф буюмсизлик” анъанасига киритилган иккита йўналиш пайдо бўлди. Бу вақтда кубофутуризм ҳаракати ўзининг чўққисига эришади ва янги бадиий йўналишлар пайдо бўла бошлади. Уларнинг бири – конструктивизмга рассом В.Е.Татлин бошчилик қилди. Иккинчи асосий йўналиш эса “супрематизм” деб номланиб, унинг етакчиси Казимир Северинович Малевич (1879–1935) эди. Кубизм, хусусан, унга хос геометризация услуги рассомларга ижодкорни чекловчи қолип, аниқроғи, зерикарли бўлиб кўрина бошлади. Малевич ижоди ҳам ана шу қарама-қаршиликлар жараёнида худди тажриба майдонига ўхшаб қолди. У бир вақтнинг ўзида кубизм, футуризм ва “индивидуал ҳиссий реализм” (алогизм) йўналишларида ишлади. Алогизм (“мантиққа зид фикр, мулоҳаза”) Казимир Малевичнинг янги ижодий тизимида намоён бўлган йўналишлардан саналарди. Қизиғи шундаки, алогизм мантиқни рад этмайди, балки юксак мантиққа асосланишни билдиради. “Алогизмда конструкция, маъно, уйғунлик мавжуд, лекин унда “буюмсизлик” ҳам янгича қарашлар асосида шаклантирилган”, – деб ёзган эди К.Малевич². Шу асосда Малевич ижодида предметсизликка интилиш анъанаси пайдо бўлди, картиналарида ҳам мавҳумлик асосида супрематизм йўналиши акс эта бошлади³. Ушбу йўналишнинг биринчи номи “супранатурализм” бўлиб, К.Малевичнинг севимли файласуфи Н. Ф. Фёдоровнинг фалсафадаги илмий қарашлари – супраморализмга аналог тарзида ўйлаб топилган эди. Санъатшунос Е.Ф.Ковтуннинг фикрига кўра, К.Малевичнинг супрематик ижодий услуги борликни ўз хаёлот олами орқали идрок этиш ва уни тасвирлаш концепцияси асосида вужудга келган. Шунинг учун ҳам супрематик картиналарда космик фазовий бўшлиқдаги каби аниқ чегаравий имкониятлар йўқ бўлиб, фақат ижодкорнинг мустақил олами примитив ифода этилади⁴.

¹ Шатских А.С. Сколько было «Чёрных квадратов»? // Проблема копирования в европейском искусстве. Материалы научной конференции 8–10 декабря 1997 года / Российская академия художеств. –М., 1998.

² Малевич К. Письма к М. В. Матюшину. Подготовка текста и вступительная статья Е.Ф.Ковтуна. // Ежегодник Рукописного отдела Пушкинского дома на 1974 г. –Л.: 1976. С. 177–196.

³ Горячева Т. Картина Малевича «Автомобиль и дама». Красочные массы в четвёртом измерении. «Рождение знака». // Русский авангард. Личность и школа. –СПб., 2003. С. 22.

⁴ Ковтун Е.Ф. Победа над солнцем – начало супрематизма. // «Наше наследие». –№ 2. 1989. С. 23–26.

1913 йили М.Матюшиннинг “Қуёш устидан ғалаба” операси саҳналаштирилади ва Малеевич ушбу асарнинг саҳна безакларини, либослар тўпламини яратиб, асосий постановкachi рассом сифатида иштирок этади. Айнан ана шу эскизларда биринчи марта қора ранглар гаммасидан унумли фойдаланган ижодкор “қора квадрат” кўринишларини қисман ифодалай олган. Бу эскизларда ҳам қуёш чизгилари ўрнида аксарият ҳолларда қора чизгиларни кузатиш мумкин. Қисқаси, “Қора квадрат” асари ушбу жараёнлардан илҳомланиб яратилган бўлиб, рассомнинг супрематик йўналишдаги илк ишларидан саналади.

Супрематик асарлар тўплами 1915 йил 19 декабрда Петербургдаги Н.Е. Добичиннинг бадиий кўргазмалар бюросида очилган “0,10” кўргазмасида намойиш этилади. Экспозициялар орасида асосий диққатни жалб этадиган “Қора квадрат”

“0,10” кўргазмаси. Петербург, 1915 йил.

картинаси янги пластик ечимга эга ижодий иш сифатида турли қарама-қарши фикрлар уйғотади¹.

Кўргазма каталогидagi рўйхат бўйича “Қора квадрат”нинг бирламчи номи “Тўртбурчак” эди. Соф геометрик нуктаи назардан қараганда аниқ тўғри бурчаклари бўлмаган бу шакл, ҳақиқатан ҳам, тўртбурчак шаклида. Албатта, бу муаллифнинг жўн фикрлашидан эмас, аксинча, супрематизм тамойиллари позициясидан туриб, динамик, ҳаракатчан шакл яратишга интилиши натижаси эди. Рассомнинг таъкидлашича, “Ушбу супрематик уч квадратлар муайян дунёқарашлар ва дунёқуришлар ўрнатилишининг бир белгисидир... қора рангдaгиси – иқтисод қилиш, қизил инқилобдан дарак бериш рамзи бўлса, оқ квадрат ҳаракат белгиси ҳисобланади”.

Санъатшунос Е.Ю.Андреева таъкидлайдики, “Малевич геометрияси... қиёслаб бўлмас ифодавий пластик экспрессияси, яъни таъсир кучи билан инсонни хайратга солади... Малевичнинг новаторлиги нафақат ғоявий, балки шахсий ижодий пластика доирасида ҳамдир. У ўзининг семантик кетма-кетлигини квадратлардан ясади”. Малевич санъатшунос-танқидчилари орасида унинг тасвирий ва ёзма башоратларини жиддий қабул қилишга тайёрлари йўқ эмасди. Аксарият мухлислар эса фақатгина рус авангардининг чексиз ҳэппенингини² қувониб қарши олиб, кузатиб борарди, холос³.

XX аср тарихи билан таниш одамлар орасида “Қора квадрат” муаллифи ҳар қандай одам: хоҳ фаҳмсиз ёш бола, хоҳ шунчаки қоғоз қоралаб юрган

¹ Горячева Т. Почти всё о «Чёрном квадрате». / Приключения «Чёрного квадрата». –СПб.: Государственный Русский музей, 2007. С. 45.

² Хэппенинг (инглизча “happening” – “ҳодиса”дан) – замонавий тасвирий санъат шаклларидан бири. Хэппенинг мусаввирнинг ўзини мутлақо назорат қилмасдан ижод қилиши билан изоҳланади.

³ Малевич К. Письма к М.В.Матюшину. Подготовка текста и вступительная статья Е.Ф.Ковтуна. // Ежегодник Рукописного отдела Пушкинского дома на 1974 г. –Л.: 1976. С. 177–196.

бекорчи ҳам бўлиши мумкин эди”, деб ўйлайдиганлари бор. Бироқ “Қора квадрат”га берилган энг биринчи профессионал, яъни мутахассисларнинг такризидаёқ Малевич ғояси тушунарли қилиб очиб берилди. Адабий танқидчи, “Санъат олами” уюшмаси асосчиси Александр Бенуа “Речь” газетасининг 1916 йил 9 январь сониди бундай деб ёзган эди: “Ҳеч шубҳа йўқки, ушбу картина футурист рассомлар таклиф этаётган Мадонна ва Венера тасвирлари ўрнига келган иконадир”.

Кейинчалик К.Малевич ҳар хил мақсадларда “Қора квадрат”нинг бир неча такрорини яратди. Ҳозирда “Қора квадрат”нинг турли чизматасвир, фактура ва ранг билан ажралиб турувчи тўрт варианты маълум¹. Малевичнинг бундан ташқари жуда кўп қора квадрат билан боғлиқ (уларнинг кўпчилигида қора квадрат супрематизмнинг асосий элементи эканлигини таъкидловчи шарҳлар бор) картиналари мавжуд. Квадрат Малевичнинг кўпфигуралли супрематик композициялари таркибида ҳам учрайди.

1915 йилда яратилган илк “Қора квадрат” картинаси ҳозирда Третьяков галереясида сақланади. Картина оқ фон устида қора квадрат тасвирланган полотнодан иборат бўлиб, унинг ўлчамлари 79,5 x 79,5 см.².

Иккинчи “Қора квадрат” асари 1923 йили Венецияда ўтказилган биенналеда намоиш қилиш учун яратилган ва триптих таркибига киритилган. Унда квадратдан ташқари яна “Доира” ва “Ҳоч”нинг такрорий вариантлари ҳам тасвирланган. Ўлчамлари – 106x106 см. Триптих 1915 йилда яратилган оригинал картинадан ҳам ўлчами, ҳам томонларининг нисбати (пропорцияси) билан ажралиб туради. Энди у буткул бошқа асар – янги “Квадрат”, “Доира” ва “Ҳоч” эди. Бу сурат Малевичнинг энг яқин шогирдлари бўлмиш Анна Лепорская, Константин Рождественский ва Николай Суетин томонидан Казимир Малевич бошчилигида ишланган деб ҳисобланади. 1936 йилнинг март ойида бу учта картина яна бошқа 80 га яқин супрематик йўналишдаги картиналар билан К.Малевичнинг рафикаси Н.Малевич томонидан Россия давлат музейига топширилган.

Казимир Малевичнинг машҳур полотноси жўн хаёлот тасвирими ёки фалсафий сирли мактубми? Бир томондан қора квадратни оқ фонда чизиш учун машҳур рассом бўлиш шарт эмас. Ҳамма ҳам чиза олади! Бироқ сирли томони шундаки, “Қора квадрат” бугунги кунгача жаҳондаги энг машҳур асарлардан бири ҳисобланади. Унинг яратилганига 100 йилдан ошганига қарамай, баҳс ва мунозаралар ҳамон давом этмоқда³. Нима учун? “Қора квадрат”нинг маъноси ва қиммати нимада? Бу борадаги мунозарали фикрларни қуйидагича таснифлаш мумкин⁴.

1. “Қора квадрат”, бу – тўқ рангдаги тўғри тўртбурчак.

Аслида, “Қора квадрат” қора ҳам ва квадрат ҳам эмас: ҳеч қайси бурчаги бир-бирига параллел бўлмагани боис, квадратга хос белги йўқ. Тўқ ранги эса, турли хил ранглarning аралашмаси бўлиб, улар орасида қора рангни учратмаймиз. Бу муаллифнинг совуққонлигини эмас, балки ўзига хос услуб яратишга интилганини кўрсатади.

2. “Қора квадрат”, бу – “ўхшамаган” асар.

1915 йил 19 декабрда Петербургда ташкил этилиши режалаштирилган “0,10” футуристтик кўргазмасида К.Малевич бир нечта асар намоиш

¹ Андреева Е.Ю. Казимир Малевич. Чёрный квадрат. – СПб.: Арка, 2010. С.89.

² Martineau E. Une philosophie des Suprema. Suprematisme. –Paris, 1987. P. 82–97.

³ Горячева Т., Карасик И. Приключения чёрного квадрата. –СПб.: Государственный Русский музей, 2007. 159 с.

⁴ Horst Bredekamp Beuys als Mitstreiter der Form. In: Ulrich Müller: Joseph Beuys. Parallelprozesse. Archäologie einer künstlerischen Praxis. –Hirmer, München, 2012. S. 28.

этиши керак эди. Вақт ўтиб борар, рассом эса ишни тугатишга улгурмаётганди. Шу аснода у чизган суратидан кўнгли тўлмаганми, ё бошқа сабаб биланми, жаҳл устида ранг устига ранг солиб, қоғозни бўяб ташлайди ва... қора квадрат пайдо бўлади. Худди шу дамда эшикдан кириб келган дўст: “Тениально!” деб хитоб қилади. Шундан сўнг К.Малевич қора квадрат ҳақидаги фикрларини умумлаштира бошлайди...

Мутахассисларнинг ўрганишларига кўра, асар юзасида бўёқларнинг дарз кетгани сезилади. Бунинг ҳеч қандай ғайритабиий жойи йўқ, шунчаки асар рисоладагидек чиқмаган. Бир неча марта унинг тагидаги қатламни ўрганиб чиқишга уринишлар ҳам бўлди. Бироқ олимлар, танқидчилар ва санъатшунослар асарга жиддий зарар етишини ўйлаб, тахминларга нуқта қўйиш учун ультрабинафша нурлар орқали рентген қилиш услуги мақбул топилди.

3. “Қора квадрат”, бу – турли рангдаги куб.

К.Малевичнинг ўзи бир неча марта таъкидлаганки, унинг “Қора квадрат”и ғайритабиий “фазовий англам” орқали яратилган. Айрим кишилар квадратни “қора квадрат” ичида деб билишади. Бунинг сабаби картинанинг чегара чизиқлари ичкарасига назар ташласангиз, қора квадратни эмас, балки турли хил рангдаги кубларни кўрасиз. “Қора квадрат”даги сирли маънони шундай таҳлил қилишимиз мумкин: бизни ўраб турган олам фақат илк қарашдагина силлиқ кўринади. Агар теранроқ назар солинса, олам чексиз ва ранг-барангдир.

4. “Қора квадрат” – санъатдаги кўзғолон.

Картинанинг пайдо бўлишига қадар Россияда кубизм мактаби вакиллари машҳур эди. Бора-бора бу йўналиш барчанинг меъдасига уриб, рассомлар янги йўналишларни яратишга қўл урадилар. Шу тариқа К.Малевичнинг супрематизми, хусусан, “Қора супрематик квадрат” асари юзага келади. “Супрематизм” атамаси лотинча “suprem”дан олинган бўлиб, рангтасвир хусусиятларидан рангни устун қўйишни англатади. Супрематистик асар эса, буюмсиз рангтасвир, “хаёлий ижод” дегани.

5. “Қора квадрат”, бу – сиёсий юриш.

Казимир Малевич нозик стратегияни ўйлаган ва сиёсий ўзгаришларни сезган. 1915 йил Малевичнинг “Квадрат”и ўз даврининг янги долзарб ғояси сифатида пайдо бўлди: рассом янги давр ва янги одамларга инқилобий санъатни таклиф этди. Ушбу картинанинг яратилиши анъанавий санъат умри яқунланганидан далолат эди.

6. “Қора квадрат” – мазмундан воз кечиш.

Асар тасвирий санъатда формализмга хизмат қилди. Рассом картинани ярата туриб, нафақат “контекст” ва “мазмун” тушунчасини, балки “баланс”, “перспектива”, “динамика”ни ҳам ўйлайди. Бироқ К.Малевич тан олганини замондошлари тан олмади. “Қора квадрат” замонавий рассомлар учун тарихий ходиса, қолганлар учун “оддий квадрат” бўлиб қолаверди.

Сўзимизга хулоса қилиб айтганда, XX аср тасвирий санъати тарихи давомида энг кўп баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб келаётган “Қора квадрат” асарига бўлган эътибор ҳали-ҳануз сўнадиғанга ўхшамайди. 2007 йили Гамбург шаҳрида “Қора квадрат” шов-шувли тарзда ҳавола этилди¹. Замонавий санъатшунослар ушбу асарни рентген нури ва микроскоп орқали таҳлил қилганларидан сўнг ҳам аниқ бир хулосага келганларича йўқ.

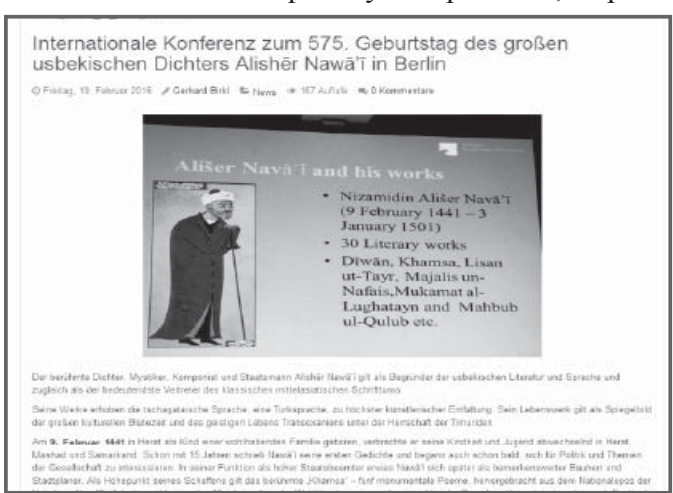
¹ <https://meduza.io/feature/2015/11/19/kazimir-malevich-v-peschere-glubokoy-nochyu>* http://www.bbc.com/russian/society/2015/11/151113_malevich_black_square_sarabyanov_interview.

НАВОЙХОНЛИК ДАВОМ ЭТАДИ

Комиллик йўлини тараннум этган ҳазрат Алишер Навоий ижодига бўлган эҳтиёж бугун ҳамма замондагидан ҳам ошди. Зеро, унинг ўлмас асарлари барчага бирдай дахлдор. Миллатни севишда ҳам, Ватанни юксалтиришда ҳам, ота-онани бошга тож билиб, устозга эҳтиром кўрсатишда ҳам, илму маърифат излашу ёмонликдан ҳазар қилишда ҳам, қўйинги, инсон ва жамият ўртасида неки боғлиқлик бор, барини тугал тартибга солиш бобида улғу шоирнинг ижодидан қаноатли жавоб топамиз. Эҳтимол, шу боисдан ҳам Алишер Навоий таваллудининг 575 йиллиги ўзгача шавқ ва кўтаринкилик билан нишонланмоқда. Қуйида ана шу муносабат билан хорижда ва юртимизда бўлиб ўтаётган маданий-маърифий тадбирлар, илмий-адабий анжуманлар ҳақидаги лавҳаларни эътиборингизга ҳавола этамиз.

БЕРЛИН КОНФЕРЕНЦИЯСИ

2016 йил 12 февраль куни Берлин давлат кутубхонасида Алишер Навоий таваллудининг 575 йиллигига бағишлаб, “Алишер Навоий ва унинг жаҳон адабиёти ҳамда маданиятига қўшган ҳиссаси” мавзусидаги халқаро конференция ўтказилди. Мазкур тадбир Берлин давлат кутубхонаси, Гумбольдт номидаги Берлин университети, Берлин эркин университети ва Ўзбекистоннинг Германиядаги элчихонаси ҳамкорлигида ташкил этилди.

Германиядаги элчихонаси ҳамкорлигида ташкил этилди.

Айтиш мумкинки, буюк мутафаккир ва даҳо шоир ижодига бағишланган мазкур тадбир аввало ўзбек адабиёти, ҳазрат ижодининг кўлами, залвори ва миқёсини кўрсатибгина

қолмасдан, у чорак асрлик истиқлол йилларида хорижда ўтказилган энг залворли илмий анжуманлардан бири бўлгани билан алоҳида аҳамият касб этади. Унда Германиянинг 100 нафардан зиёд расмий, ижтимоий-маданий, илмий-академик, экспертлар ва маданий доиралари вакиллари,

журналистлар ҳамда Ўзбекистон, АҚШ, Франция, Венгрия, Туркия ва ХХР сингари мамлакатлардан келган шарқшунос олимлар ва навоийшунослар иштирок этдилар. Тадбирда Алишер Навоий ижодини ҳамда Марказий Осиё халқлари маданияти ва санъатини ўрганувчи америкалик, европалик ва ўзбекистонлик таниқли олимларнинг илмий маърузалари тингланди. Конференцияда сўзга чиққан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг раиси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али, навоийшунос олимлар Шухрат Сирожиддинов ва Афтондил Эркинов, Берлин давлат кутубхонаси бош директори Барбара Шнайдер-Кемпф, Гумбольдт номидаги Берлин университети профессори Ингеборг Балдауф, Берлин эркин университети профессорлари Элизабета Рагагнин ва Барбара Келлнер-Хайнкеле, асли франциялик, Калифорния университети профессори Марк Тоутант, Будапешт университети профессори Бенедек Пери ва бошқалар буюк бобокалонимиз жаҳон адабиёти ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшганини таъкидладилар. Улар ҳазрат Навоийнинг номи Ҳомер ва Данте, Шекспир ва Гёте, Бальзак ва Пушкин, Низомий ва Жомий сингари буюк мутафаккирларнинг номлари билан бир қаторда туришини қайд этдилар. Шуниси диққатга сазоворки, ҳозирги пайтда Берлин давлат кутубхонасида шоирнинг 30 га яқин турли асарлари қўлёзмалари сақланмоқда.

Инглиз тилида олиб борилган конференция ишида бир қатор олимлар ўз маърузалари билан иштирок этдилар. Шарқий туркистонлик олим Ойсимо Мирсултон ва Берлин давлат кутубхонаси ходими Кристоф Раухлар “Берлин давлат кутубхонасида сақланаётган Навоий асарлари қўлёзмалари ва Шарқ коллекциясида сақланаётган бошқа қимматли манбалар” мавзусида маъруза қилдилар. Улар яна ҳозирги вақтда Берлин давлат кутубхонасида сақланаётган қўлёзмалар библиографиясини тузиш бўйича фаолият олиб бораётганларини ва шу жараёнда Навоий асарлари қўлёзмаларига алоҳида аҳамият қаратаётганликлари тўғрисида сўзладилар. Ҳозирда Берлин эркин университети профессори Клаус-Петер Хаасе “Навоий замонасидаги Темурийлар саройида китобат санъати ва унинг бошқа санъатларга таъсири” мавзусида маъруза қилди. У Навоий яшаган даврда Темурийлар саройида китобат, хатотлик санъати юқори даражага кўтарилганлигини Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро қўлёзмалари мисолида асослаб берди. Ундан сўнг “Алишер Навоий – жаҳон адабиётининг ёрқин намояндаси” деб номланувчи маъруза Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Муҳаммад Али томонидан Навоий тили – ўзбек тилида янгради. Навоийшунос олим профессор Шухрат Сирожиддинов “Алишер Навоий ҳаётига қайта назар ёхуд 100 йил тузатилмаган хатолар” мавзусидаги чиқишида Навоий ҳаётининг турли илмий адабиётлардаги ифодаланиши ва шу жараёнда йўл қўйилган хато қарашлар масаласига тўхталди. Будапешт университети профессори Бенедек Пери Ҳофиз Шерозий яратган биринчи ғазал ва Навоий тўғрисида маъруза қилиб, халқаро адабий алоқалар масаласига тўхталди. Калифорния университети профессори Марк Тутон Алишер Навоий “Хамса”сининг турли доираларда қабул қилинишига оид фикрлари билан иштирок этди. Ўзбекистон Миллий университети олими Афтондил Эркинов Алишер Навоий асарларига эга қўлёзмаларнинг XV–XIX асрларда ўғуз турклари муҳитида кенг тарқалганлигига оид фикрларини билдирди.

Бу маърузалар мантиқий изчиллиги, шоир ижоди умумин-

BLICK BERLIN - HAUPTSTADT NEWSTALK
KULTUR, KUNST, EVENTS, FILME, KULTURINSTITUTE, FOTO-AUSSTELLUNGEN, GALERIEN SHOPPING, ENTERTAINMENT, ADVERTORIS

DATENSCHUTZERKLÄRUNG IMPRESSUM KOOPERATIONEN

HOT TOPICS 7. MÄRZ 2016 | FIVE UNEXPECTED DISCOVERIES OF BERLIN PART 2

HOME AKTUELLES

Internationale Konferenz zum 575. Geburtstag des großen usbekischen Dichters Alishër Nawâ'i

Themen: Alishër Nawâ'i Literatur Usbekistan

Konferenz zu Alishër Nawâ'i am 12.2.

VON AXEL PORSCH 10. FEBRUAR 2016

Zur Ehrung von Alishër Nawâ'i und anlässlich seines 575. Geburtstages findet am 12.2.2016 in der Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Potsdamer Str. 33, 10785 Berlin – Simon-Ballwin-Saal und in der Botschaft der Republik Usbekistan in Berlin-Moabit eine Internationale Konferenz statt.

Seit den ersten Tagen der Unabhängigkeit wird in Usbekistan ein großer Wert auf die Wiederbelebung und Verbreitung der nationalen Kultur und Kunst gelegt.

Seine Werke dienen als eine unerschöpfliche Quelle der Inspiration für Komponisten, Musiker und Künstler.

Das bis heute erhaltene literarische Erbe von Alishër Nawâ'i ist groß und vielfältig. Es sind rund 30

соний аҳамиятга эгаллиги ҳамда ғарб оламида Навоий ҳақидаги қарашларни қисман ўзгартиришга хизмат қилиши билан характерланади. Хитой ижтимоий фанлар академияси илмий ходими Райҳон Қодир ўқиган Алишер Навоий асарларининг Хитойда нашр ва тадқиқ этилишига оид маъруза йиғилганларда алоҳида таассурот қолдирди.

Булардан ташқари конференция ишида Гумбольдт номидаги Берлин университети профессори Ингеборг Балдауф, Берлин эркин университети профессорлари Барбара Келлнер-Хайнкеле ва Элизабета Рагагнин каби олимлар ҳам иштирок этиб, илмий баҳсларда иштирок этдилар.

Конференция иши мобайнида биз бир қатор олим-

лар билан суҳбатлашишга ва уларнинг Алишер Навоий ижоди ва ўтказилаётган илмий анжуман ҳақидаги фикрларини билишга интилдик. Парижда истиқомат қилувчи, Франциядаги Темурийлар маданияти ва санъатини ўрганиш жамияти раиси Фредерик Брессан жумладан қуйидаги фикрларни билдирди:

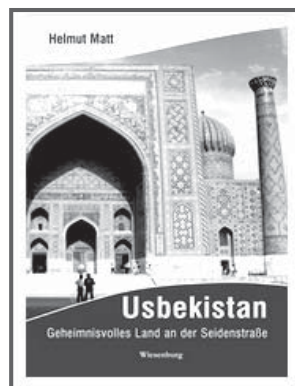
– Ҳозирда дунёда ижтимоий-ахлоқий муаммолар кўпайиб, таҳликали вазият ҳукм сурмоқда. Шундай бир шароитда шеърият, Навоий ижоди ҳақида кенг миқёсда сўз юритилганлигини ижобий ҳол сифатида баҳолайман. Биз бу конференция материаллари асосида Франциядаги Темурийлар жамияти нашрида алоҳида мақола эълон қиламиз. Конференцияда қизиқарли маърузалар қилинди. Мен конференция ишида асли франциялик ёш олим Марк Тоутант ўз маърузаси билан қатнашганидан ғоят мамнунман. Демак, бундан кўринадики, Европада Навоий ижодини ўрганувчи ёшлар, янги авлод етишиб чиқаяпти. Бу Темурийлар даврини ўрганиш келажакда ҳам давом этишини кўрсатади.

Уйғур тили тарихи бўйича олим, профессор Аблет Самет Алишер Навоий ижоди ҳақида сўзлай туриб: “Бугун мен учун Навоий таваллудининг 575 йиллиги муносабати билан ўтказилаётган мазкур тадбир тарихий ҳодиса бўлди. Ўзбек халқининг тарихи ва тарихий шахсларига эътибори катта эканлигига бугун яна бир бор амин бўлдик. Алишер Навоийнинг адабиётдаги ўрни унинг асарларига эга қўлёзмаларнинг шарқ мамлакатларида тарқалиши асосида кўрсатилиб берилиши мен учун қизиқарли материал бўлди”, дея тўхталиб ўтди.

Будапешт университети профессори Бенедек Пери:

– Алишер Навоий – дунё адабиётида муҳим ўрин тутган адиб. Афсуски, Ғарбда ҳанузгача Навоий ижоди бўйича етарлича маълумотга эга

эмаслар. Масалан, венгер тилига Навоийнинг фақатгина битта асари – “Фарҳод ва Ширин” таржима қилинган, холос. Бу таржима ҳам рус тили орқали амалга оширилган. Умуман, Навоийни инглиз тилига кўп таржима қилиш орқали уни Ғарбда янада кўпроқ танитиш мумкин, деб ўйлайман. Шу йўналишда биз ўзбек мумтоз адабиётининг Венгриядаги тадқиқотчиларидан бири Ференч Чиркес билан ҳамкорликда янги режалар тузаямиз. Яна бир нарсани алоҳида айтиш керакки, Навоийнинг форс тилидаги шеърятига кам диққат қаратилиб келинапти. Навоийнинг форс тилидаги девони нашрларида эса нуқсонлар бор. Навоийнинг форсча шеърятини ўз ичига олган девони – “Девони Фоний”ни янгидан нашр қилиш зарурати мавжуд. Биз шу йўналишда ҳам иш олиб бормоқдамиз. Ниятимиз “Девони Фоний”нинг янги нашрини амалга оширишдир.

Ҳозирда Германиянинг Александр фон Гумбольдт жамғармаси стипендиати Гулчехра Султонова:

– Авваламбор Алишер Навоий таваллудининг 575 йиллигига бағишланган конференция иштирокчиларининг келган ҳудудларига эътибор қаратиш керак. Улар Хитой Халқ Республикаси, Америка Қўшма Штатлари, Венгрия, Франция ва Германиянинг ўзидан келишган. Айни вақтда, бу Алишер Навоий ижоди билан шуғулланаётган олимларнинг кичик бир қисми, холос. Мана шу олимлар Алишер Навоий асарларини жаҳонда ўрганишнинг географик жиҳатдан қанчалик кенглигини кўрсатади. Навоийнинг олим, шоир ва давлат арбоби сифатида жаҳон интеллектуал ҳаётида халигача ўз аҳамиятини сақлаб келаётганлигидан далолат беради.

Бундан ташқари, мазкур конференциядаги маърузаларда Алишер Навоий ижоди турли жиҳатлардан ёритилди. Шоирнинг кўпчиликлари номаълум бўлган қирралари, ижодий маҳорати, бадиий қудрати намён қилинди. Айниқса, Навоий фалсафаси, унинг инсониятнинг маънавий баркамоллиги, шахс эркинлиги ва тафаккур қуввати ҳақида битган шохбайтлари таҳлиллари йиғилганлар қалбини ҳаяжонга солди. Алишер Навоийнинг ўз вақтида айтган мазкур фикрлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмагани қайд этилди. Яна буларга қўшимча равишда Алишер Навоийга бағишланган конференциянинг Германиядаги асосий кутубхона, икки университет – Гумбольдт номидаги Берлин университети ҳамда Берлин эркин университети билан ҳамкорликда ўтказилиши мазкур конференциянинг халқаро миқёсини белгилайди.

Алишер Навоий шахси бир давлат (Ўзбекистон) ва Германиянинг икки энг нуфузли университетлари ҳамкорлигига сабаб бўлди. Бу Ўзбекистоннинг илмий ва маданий ҳамжамиятдаги мавқеини янада юқорига кўтаради.

Афтондил ЭРКИНОВ тайёрлади.

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий инсонийлик, меҳр-муҳаббат, саховат, мурувват, ҳамжиҳатлик каби хислатларни нафақат ижодида мадҳ қилди, айна чоғда ўз фаолиятида ҳам бундай эзгу фазилатлар яққол намоён бўлди. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, Навоийнинг ўлмас асарларидаги юрт тинчлиги ва осойишталиги, халқлар ҳамда миллатлар ўртасидаги дўстликни кўкларга кўтарадиган, бу ғояларни устувор инсоний қадриятлар сифатида олға сурадиган фикр ва қарашлари биз учун, айниқса, қимматлидир.

Алишер Навоий таваллудининг 575 йиллик юбилейи юртимизда кенг нишонланмоқда. Жумладан, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида 9 февраль куни тантанали тадбир бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзолари, Қонунчилик палатаси депутатлари, турли вазирлик ва идоралар, ижодий уюшмалар ва жамоат ташкилотлари вакиллари, навоийшунос олимлар, адиб ва шоирлар, ёшлар иштирок этди.

Тадбирда сўзга чиққан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси М.Аҳмедов, Бобур номидаги халқаро жамоат фонди ва илмий экспедицияси раҳбари З.Машрабов, Франциянинг мамлакатимиздаги элчихонаси вакили М.Галланд, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган артист О.Галахов ва бошқалар улуғ шоир асарлари бетакрорлиги, тарбиявий аҳамияти, инсонийлиги, ибратли жиҳати билан бутун инсоният учун қадрли экани, мустақиллик йилларида буюк мутафаккир ижодини чуқур ўрганиш, асарларида тараннум этилган эзгу ғояларнинг аҳамиятини тарғиб этишга катта эътибор қаратилаётганини таъкидлашди. Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид “...Навоий сўзидин бир ғазал” номли янги шеърини ўқиб берди. Юртимизда таҳсил олаётган хорижлик талабалар, мумтоз ўзбек адабиёти бўйича изланаётган чет эллик тадқиқотчилар Алишер Навоий рубоийларидан намуналарни ўзбек тилида ўқиди. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган артистлар Элмурод Аҳмедов ва Фурқат Ашуралиев ижросида улуғ бобомиз ғазали асосидаги кўшиқ янгради. Шоир ҳайкали пойига гуллар кўйилди.

Бугунги қалтис замонда – дунёнинг айрим жойларида тинчлик-осойишталикка путур етаётган, бошқа жойларида асрий эзгу қадриятлар поймол этилаётган, оилавий анъаналарга дахл қилинаётган бир паллада Алишер Навоийнинг ижоди барчамизни яна сергакликка ундайди. Шу маънода юртимизда улуғ шоирнинг асарлари янгидан нашр этилаётгани ва ўқувчилар кўлига етиб бораётгани хайрлидир. Жумладан, Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти томонидан улуғ шоирнинг 20 жилдлик “Мукамал асарлар тўплами” ҳамда 10 жилдлик жамланмалари кирилл ва латин алифболарида нашр этилгани адабиёт мухлислари учун бебаҳо тухфа бўлди. Бундан ташқари, шоир ҳаёти, ижодининг барча қирралари қамраб олинган илмий асарлар, рисола ва монографиялар нашр этилиб, илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасида “Алишер Навоий ижодининг маънавий ҳаётимиздаги аҳамияти” мавзусида бўлиб ўтган республика илмий анжуманида асосий эътибор шоир асарлари замиридаги мазмун-моҳиятнинг теранлиги, бу дурдона асарларни

ўқиб-ўрганиш бугунги кун зиёлисининг энг биринчи галдаги вазифаси экани, айниқса, ёшларни ҳазрат ижоди билан яқиндан ошно қилиш зарурлигига эътибор қаратилди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти томонидан Ёзувчилар уюшмаси билан ҳамкорликда ташкил этилган мазкур тадбирда навоийшунос олимлар, ижодкорлар, тадқиқотчилар ҳамда талаба-ёшлар иштирок этди.

Илмий анжуманда Навоийнинг ўзбек мумтоз адабиёти ривожига қўшган беқиёс ҳиссаси, асарларида куйланган маънавий-ахлоқий қадриятлар, шунингдек, улуғ бобокалонимизнинг жамият тараққиёти, халқ фаровонлиги, юрт ободлиги йўлидаги унутилмас хизматларига бағишланган маърузалар тингланди.

Муқимий номидаги Ўзбек давлат мусиқали театрида ҳазрат Алишер Навоийнинг ўлмас “Лайли ва Мажнун” асари янгича талкинларда жонлантирилгани ҳам шоир таваллудининг 575 йиллигида халқимизга муносиб тухфа бўлди. Қайтадан саҳналаштирилган мазкур спектаклда меҳр-муҳаббат, садоқат, соф севги тараннум этилган. Қайс ва Лайлининг ўз аҳди йўлидаги кураши, чеккан заҳмат ва изтироблари таъсирчан воқеалар воситасида акс эттирилган. Спектаклда Навоий сиймосининг гавдалантирилгани муайян воқеа ва ходисаларга шоир муносабатини баён этишда ўзига хос янгилик бўлган.

Маърифатпарвар шоир Хуршид драмаси асосида адабиётшунос, драматург Шухрат Ризаев “Лайли ва Мажнун”ни қайта ишлади. Асарни Ўзбекистон халқ артисти Мирза Азизов саҳналаштирди. Бош қаҳрамонларни Дилором Абдуолимова, Равшан Иброҳимов маромига етказиб ижро этди, бундан ташқари, спектаклда Ўзбекистон халқ артисти Мариям Ихтиёрова, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган артистлар Александр Бекжонов, Турғун Бекназаров, Дилором Сафоёва ҳам бетақрор образлар яратишган.

Ўзбек адабиётининг атоқли намояндалари Иzzат Султон ва Уйғун қаламига мансуб “Алишер Навоий” драмасининг саҳналаштирилиши XX асрда ўзбек театрида яратилган энг сара асарлардан саналади.

Неча йиллар сахнадан тушмаган мазкур драмада даҳо шоир, давлат арбоби, маданият ва санъат ҳомийси Алишер Навоий образи халқ тақдири билан чамбарчас боғлиқликда кўрсатилади. Ўзбек миллий академик драма театрида “Алишер Навоий” драмаси яна сахнага чиқди. Саҳналаштирувчи режиссёр Ўзбекистон халқ артисти Рустам Ҳамидов ва саҳналаштирувчи rassom Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби Бахтиёр Тўраев ҳамкорлигида юзага келган мазкур намоишда Эркин Комилов, Теша Мўминов, Бехзод Муҳаммадкаримов, Меҳриддин Раҳматов, Толиб Мўминов, Дилноза Кубаева, Нигина Анорбоева каби таниқли ижодкорлар роль ижро этмоқда.

Алишер Навоий асари асосида Рус академик драма театрида ҳам янги асар сахна юзини кўрди. “Хамса” достони асосида саҳналаштирилган “Дегонимни улуска марғуб эт...” (“Иди моё творение в народ!..”) спектакль-композициясининг саҳналаштирувчи режиссёри Бахтиёр Ҳамидов. Асарда ҳазрат Алишер Навоий бугунги кунимиз билан ҳамнафас қиёфада жонлантирилади. Ўзбек ва рус тилларида намоиш этилаётган мазкур спектакль инсценировкасини Ўзбекистон халқ артисти Афзал Рафиқов ва театршунос Владимир Островский ёзган.

Санъат ҳомийси сифатида ўнлаб истеъдод эгаларининг камол топиши учун саъй-ҳаракат кўрсатган Алишер Навоий ижоди мусаввирларнинг доимий эътиборидадир. Камолиддин Бехзод ва унинг замондошлари бошлаб берган Навоий асарларига миниатюра ишлаш анъанаси бугун ҳам давом этмоқда. Алишер Навоий таваллудининг 575 йиллиги муносабати билан Камолиддин Бехзод мемориал боғ-музейида ташкил этилган бадиий кўргазма ҳам ана шундан далолат беради.

“Тасвирларда мозий нафаси” деб номланган ушбу кўргазмада устоз-шогирд миниатюрочи мусаввирлар Камолиддин Мирзаев ва Комил Омонов ижод намуналари томошабинлар эътиборига ҳавола этилди.

Тадбирда сўз олган Ўзбекистон Бадиий академияси раиси А.Нуриддинов, Ўзбекистон халқ rassomi Н.Холматов ва бошқалар юртимизда ёш авлодни бой маънавий, маданий, илмий меросимиздан баҳраманд этиш борасида қилинаётган эзгу саъй-ҳаракатлар истеъдод соҳиблари сафини тобора кенгайтиришда муҳим омил бўлаётганини таъкидлади.

Кўргазмада олтмишдан ортиқ миниатюра асарлари намоиш этилди. К.Мирзаевнинг “Бобур Мирзо”, “Илм”, “Донишмандлар суҳбати”, К.Омоновнинг “Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий”, “Коинот бағрида”, “Навоий”, “Эзгулик”, “Ватанпарвар”, “Сайр” каби миниатюра асарлари томошабинларда катта қизиқиш уйғотди.

Отабек МУҲАММАДИЕВ тайёрлади.

БИР КУНДА ИККИ ЙЎҚОТИШ

Жорий йилнинг 16 февраль куни жаҳон адабиётининг икки машҳур намояндаси – америкалик адиба Ҳарпер Ли 89 ёшида, италиялик файласуф, ёзувчи Умберто Эко 84 ёшида ҳаётдан кўз юмди.

УЗЛАТДАГИ АДИБА

Ўттиз беш ёш миёнасида шуҳрат тожини кийган Нелл Ҳарпер Ли умрининг охиригача эътиборда бўлди. Тўғри, унинг ижодий бисоти бой эмас, бироқ у ilk романи биланок ўқувчилар эътирофига сазовор бўлди, шу асари – “Масхарабозни ўлдириш” (“To Kill a Mockingbird”) дунё миқёсида миллионлаб нусхада тарқалди, ўнлаб тилларга таржима қилинди.

1926 йил 28 апрелда Алабама штатининг жануби-ғарбий қисмидаги Монровилл шаҳарчасида туғилган Ҳарпер болалигидан шаддод ва тиришқоқ эди. У мактабни тамомлаганидан сўнг Монтгомеридаги кизлар коллежида (1944–1945), ҳуқуқшунослик бўйича Алабама университетида (1945–1949), сўнг бир йил давомида Оксфорд университетида таҳсил олади. Шу даврда талабалар ҳаётидан бир нечта ҳикоя ёзади,

“Реммер-Жеммер” ҳажвий журналига муҳаррирлик қилади. Ўқишни тамомлаганидан кейин Ҳарпер Ли ўн йилга яқин – ўзини адабиётга бахшида этгунга қадар авиакомпанияларда оддий ходим сифатида фаолият юритади.

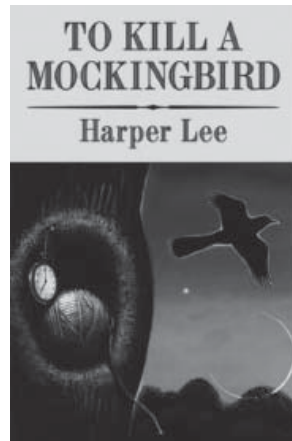
1956 йилда у умумий қахрамонларга эга қисқа ҳикоялардан иборат асарини ёза бошлайди. Қўлёзмани “Липпинкотт” нашриётига кўрсатганида, муҳаррирлар яхлит роман сифатида қайта ишлашни тавсия этишади. 1959 йили сўнгги нуқта қўйилган “Масхарабозни ўлдириш” романи 1960 йил 11 июлда эълон қилинади ва бирданига шов-шувга сабаб бўлади, адабий танқидчилик романга катта баҳо беради. Буни ҳатто муаллифнинг ўзи ҳам кутмаган эди. Тез орада “Масхарабозни ўлдириш” Буюк Британия, Франция, Германия, Италия, Испания, Голландия каби кўплаб мамлакатларда таржима қилиниб, миллионлаб ададда чоп этилади (орадан тўрт йил ўтиб рус тилига ўгирилади). 1961 йили ушбу роман учун адибага нуфузли Пулитцер мукофоти берилади.

“Масхарабозни ўлдириш”нинг экранлаштирилиши ҳам омадли кечади. 1962 йили Хортон Футнинг роман асосидаги сценарийси бўйича режиссёр Роберт Маллиган худди шу номда фильм суратга олади. Картинада етакчи қахрамонлардан бирини ўйнаган актёр Грегори Пек “Оскар” ва “Олтин глобус” мукофотларига сазовор бўлади.

Асарнинг машхурлиги шу билан сўниб қолмайди. 1999 йили Америка журналларидан бири китобхонлар ўртасида ўтказган сўров бўйича “Масхарабозни ўлдириш” “Юз йилликнинг энг яхши романи” деб эътироф этилади.

Қизиғи шундаки, оламшумул муваффақиятга эришган Харпер Лининг ҳаётини ранг-баранг деб бўлмайди. У ўзини турли-туман учрашувлардан олиб қочади, умрининг охиригача деярли интервью бермайди. Бир неча эссени истисно қилганда ҳеч нарса ёзмайди ҳам. Тўғри, 80-йилларда у Алабама штатида содир этилган туркум қотилликлар ҳақида янги асар бошлайди, аммо муваффақиятли чиқмагани учун бу ишини ҳам тугатиб қўя қолади.

2015 йили адабанинг янги романи – “Қоровул кўйишга бор” (“Go set a watchman”) асари эълон қилинади. Маълумотларга кўра, муаллиф ушбу асарини “Масхарабозни ўлдириш”дан ҳам олдин бошлаган, лекин эълон қилмаган.

УМБЕРТО ЭКОНИНГ ҚАЙҒУСИ

Аксарият замон кишилари янгилик ортидан қувган паллада у анъанавийлик тарафдори бўлиб яшади. Тараққиёт мевалари ҳамма учун яшашни қулайлаштирувчи восита сифатида қабул қилинганида у булар ортида инсоннинг тафаккур қилиш, фикрлаш салоҳиятини султлаштирувчи омилларни кўриб ташвишланди. Эҳтимол, шу сабабидир, замонавий Европада Умберто Экони интеллектуал инсон тимсолларидан бири деб биладилар.

Умберто Эко 1932 йил 5 январда Италиянинг ши-молидаги шаҳарчада туғилган. Отаси ҳисобчи Жулио Эко ўғлининг ҳуқуқшунослик йўналишида ўқиб, адвокат бўлишини истаган эди, аммо Умберто Турин университетининг Ўрта аср фалсафаси ва адабиёти факультетини танлади. 1954 йили университетни тамомлаётган Эконинг файласуф Фома Аквинский ҳақидаги битирув иши диссертация даражасидаги тадқиқот сифатида баҳоланади.

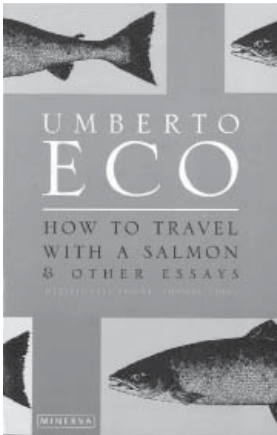

Қизғин фаолиятга киришган Умберто Эко Италия телевидениеси (RAI)да маданиятга оид кўрсатувлар муҳаррири, йирик “Экспрессо” газетасида шарҳловчи бўлиб ишлайди, Милан, Флоренция, Турин университетларида дарс беради, Болонья университети профессори сифатида фаолият юритади. Унга дунёнинг ўнлаб нуфузли университетлари фахрий профессор унвонини беради. 1979 йилдан Семиотик тадқиқотлар халқаро ассоциацияси вице-президенти лавозимида меҳнат қилади.

Умрининг охиригача Умберто Эко матбуот билан ҳам доимий ҳамкорлик қилади. У бир нечта журналнинг шакллантирилишига ҳисса қўшган, муҳаррирлик қилган, қолаверса, дунёнинг қатор нуфузли журналлари таҳрир ҳайъати аъзоси ҳисобланарди.

Аввалбошдан илмий изланишлар билан қизиққан Умберто Эконинг дастлабки китоблари ҳам бадиий асарлар эмас, балки илмий

тадқиқотлардан иборат эди. Жумладан, файласуф Фома Аквинскийнинг эстетик мероси ҳақидаги илк китоби 1956 йили чоп этилади (Кейинчалик ушбу китоб бойитилиб, “Фома Аквинский эстетикаси муаммолари” номи билан қайта нашр қилинади). Бундан ташқари, олим ўтган асрнинг 60–70-йилларида ҳам белгилар назарияси, адабиёт тарихи ва санъат фалсафасига оид қатор илмий ишлар яратади.

Шу кунга қадар Умберто Эконинг еттита романи эълон қилинган: “Атиргул исми” (1980), “Фуко тебратгичи” (1988), “Ўтган кун ороли” (1994), “Баудолино” (2000), “Қиролича Лоананинг сирли олами” (2004), “Прага қабристонни” (2010) ва “Қийматсиз рақам” (2015). Шунингдек, адибнинг этика, эстетика, адабий мутолаа сингари мавзуларга оид бир қатор эсселари ҳам бор.

Файласуфлардан бирининг “Китоб ўқишдан тўхтаган одам фикрлашдан ҳам Мосуво бўлади” мазмунидаги ҳикмати бор. Таъбир жоиз бўлса, Умберто Эконинг аксарият ижтимоий-публицистик асарларини ана шу фикр умумлаштириб туради. Адиб қўл телефони, интернет, планшет сингари замонавий тараққиёт ҳосилаларини буткул инкор этмайди, айти пайтда ушбу қулайликлар инсоннинг, айниқса, болаларнинг фикрлаш салоҳиятини сустлаштириб, тасаввур имкониятини чеклаб қўяётганидан қайғуради. “Мактабларда тобора кўпроқ болалар компьютер ўйнамоқдалар ва улардан зарурий ахборотларни олиш учун ҳамма нарсага қўлимиз етади, деб билишади. Улар ўқитувчининг сўзларига қулоқ солмай қўйганлар. Афтидан, бу университетларда у қадар кўзга ташланмаётгандир, аммо у ерларда ҳам ўқитувчи билан суҳбат фақат тадқиқотчилик ишига чинакам рағбати борлардагина кузатилади. Қолганлар ҳам уларга керакли ахборотни Википедиядан (электрон энциклопедия – *taxp.*) ва бошқа шундай манбалардан олишга ҳавасманд”, деб ёзғиради суҳбатларидан бирида Умберто Эко.

Табийки, кўпчиликда “Барибир ўқиётган экан-ку, муҳими, мутолаа эмасми?” деган савол туғилади. Гап шундаки, керакли маълумотни исталган пайтда компьютернинг топиб беришига бўлган ишонч кишининг ахборотни мияда сақлаш истагини сўндиради, яъни хотирани сусайтиради. “Хотира ҳам худди оёқ мушакларига ўхшайди, – деб ёзади Умберто Эко набирасига йўллаган мактубида. – Машқ қилмай қўйсанг, улар шалвираб қолади”. Ҳар куни шеър ёдлаш, севимли қахрамонларнинг исмларини эслаб қолиш, бадий асар сюжетини хаёлда тиклаш каби машғулотлар билан хотирани мустаҳкамлаш мумкинлигини маслаҳат берган донишманд адибнинг фикрича, ўтмиш воқеаларини ҳам мунтазам ўрганишни инсон доимий эҳтиёжга айлантириши зарур. Чунки ўтмишда содир бўлган ҳодисалар бугунги кун воқеаларини тушунишга ёрдам беради.

Инсон ҳар қанча тараққиёт довларини забт этмасин, унинг маърифатга бўлган эҳтиёжи ўзгармай қолаверишини, агар бу эҳтиёж қондирилмас экан, умр зерикарли ва ёрқин ҳиссиётлардан Мосуво кунлар йиғиндисига айланишини таъкидлаган Умберто Экодан мерос асарлар бизни билиш ва изланишга чорлайверади.

ОТАБЕК тайёрлади.

“НАВОИЙНОМА” ЯРАТГАН МУСАВВИР

Улуғ шоир Алишер Навоий асарлари ўз давридаёқ мусаввирларнинг эътиборини тортгани, унинг асарлари асосида кўплаб миниатюралар яратилгани барчага маълум. Ҳазрат ижоди то бугун қадар рассомлар мурожаат этувчи бекиёс хазина саналади. XX аср ўзбек рангтавир санъатининг энг йирик вакилларида бири – атоқли рассом Чингиз Аҳмаров ҳам Навоий ижодининг ошуфтаси эди.

Чингиз Габдурахмонович Аҳмаров 1912 йил 18 августда Троицк шаҳри (ҳозирги Челябинск вилояти)да туғилган. 1927 йили Аҳмаровлар оиласи Ўзбекистонга кўчиб келади. Ёшлигиданок нафис санъатга кўнгил қўйган Чингиз 1927–1930 йилларда Перм бадий техникумида, 1935–1942 йилларда Суриков номидаги Москва бадий институтида таҳсил олади.

Ижодини 30-йилларда дастгоҳ рассомлиги ва графика соҳасида асарлар яратиш билан бошлаган Чингиз Аҳмаров 50-йилларга келиб ўзини кўпқиррали мусаввир сифатида намоён этди. Унинг ижодий бисоти портретлар (раккоса М.Турғунбоева, рассом Р.Темуров, шоира Зулфия, актриса

Ҳ.Носирова), театр спектакллари ва кинофильмларга чизгилар (М.Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” трагедияси, “Улуғбек юлдузи”, “Икки дил достони” фильмлари), китоб безаклари (Ойбекнинг “Навоий” романи, “Равшан” достони ва бошқалар), маиший лавҳалар (“Бухороча рақс”, “Хоразмча рақс”, “Хуш келибсиз”), манзаралар (“Индонезия таассуротлари” туркуми), амалий санъат буюмлари учун чизгилар (чинни лаганлар учун расмлар) билан бойиб борди.

Рассом ижодида монументал деворий суратлар ҳам алоҳида ўрин тутди. Шаҳримизни безаб турган ўнлаб маҳобатли бинолар, хусусан, Алишер Навоий номидаги Ўзбек давлат академик катта театри, Адабиёт музейи, Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат шарқшунослик институти, Санъатшунослик институти, Тошкент метрополитенининг “Алишер Навоий” бекати (туркум асарлар) ва бошқа иншоотлар Чингиз Аҳмаров қаламига мансуб санъат асарлари билан сержилодир.

Улуғ мусаввир Камолиддин

Бехзод анъаналарини давом эттириб, Шарқ миниатюраси ва эстетикаси асосида ўзбек тасвирий санъатида янги йўналиш яратган Чингиз Аҳмаровнинг Алишер Навоий ижодига ихлоси ва эҳтироми юксак эди. Шоир ижодини чуқур ўрганиш натижасида “Ширин”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Садди Искандарий”, “Навоийнинг ёшлиги”, “Навоий лирикаси” каби машҳур асарлари юзага келди. Шарқ аёллари образи, жумладан, “Етти гўзал” туркумини (мазкур асар журналимизнинг 2015 йил сентябрь сонида эълон қилинган. – *Таҳр.*) ишлашда Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” дostonидан тасвирланган образлардан кенг фойдаланилди. Бир сўз билан айтганда, Чингиз Аҳмаров ўзбек ранг-тасвир санъатида “Навоийнома” яратди.

Чингиз Аҳмаров нафақат етук rassom, аynи чоғда миллий тасвирий санъат келажаги учун қайғурувчи мураббий ҳам эди. У кўплаб истеъдодли rassom-

ларга устозлик қилди. Эътиборли жиҳати шундаки, мусаввир шогирдларини доимо миллий анъаналар, қадриятларга урғу беришга, юртимизнинг бетакрор манзараларини назардан четда қолдирмасликка ундайди. Энг муҳими, ҳар бир сабоғи учун Чингиз Аҳмаровнинг ўзи ибрат эди. Хусусан, шарқона юксак маданият, ибo-ҳаёси юз-кўзидан уфуриб турган Шарқ гўзаллари, шунингдек, миллий қадриятлар мавзуси rassom ижодидан кенг ўрин олган эди.

Rassom тасвирий санъатнинг назарий асослари билан ҳам махсус шуғулланиб, 1958 йили илмий тадқиқот – диссертация ҳимоя қилади ва санъатшунослик номзоди илмий унвонига эга бўлади. Ўзбек рангтасвир санъатида ўзига хос мактаб яратган Чингиз Аҳмаров бетакрор ижоди учун 1964 йили Ўзбекистон Халқ rassomi фахрий унвонига, 1968 йили Давлат мукофотига лойиқ кўрилади.

Ўзидан бой ижодий мерос қолдирган Чингиз Аҳмаров 1995 йили 83 ёшида оламдан кўз юмади.

Журналимиз муқовасини безаб турган “Навоийнинг ёшлиги” асари (1968) rassomнинг машҳур картиналаридан бири саналади. Асар марказида тийрак нигоҳли ёш шоир қўлида китоб билан тасвирланган. Китоб муқоваси ва ўсмирнинг белбоғидаги миллий нақшлар орқали миллий меъморчилигимиз намуналари ҳам маҳорат билан акс эттирилган. Асарда инсон руҳига хотиржамлик бахш этувчи сокин ранглардан фойдаланилган. Сурат ҳозирда Ўзбекистон давлат санъат музейида сақланади.

Гулабза ҚАРШИЕВА,
Камолiddин Бехзод боғ-
мемориал музейи директори

1 ФЕВРАЛЬ

1965 йил. Шериллин Фенн, америкалик актриса, “Эмми” ва “Олтин глобус” мукофотлари совриндори. У “Куч, эхтирос, жиноят”, “Меридиан”, “Уч юрак”, “Орзулар кули”, “Элизабет Тейлор тарихи”, “Конун ва тартиб”, “Доктор Хаус” каби фильм ҳамда сериалларда суратга тушган.

2 ФЕВРАЛЬ

1669–1732 йиллар. Луи Маршан, француз бастакори, созанда ва мусиқа муаллими. У клавесин, орган, чембало ҳамда черков учун мусикалар яратган. “Клавесин учун пьесалар” ҳамда “Орган учун пьесалар” номли икки тўплами 1702–1703 йилларда эълон қилинган.

4 ФЕВРАЛЬ

1900–1977 йиллар. Жак Превер, француз шоири ва драматурги. Унинг “Жаноб Ланжнинг жинояти”, “Ғаройиб драма”, “Тунги йўловчилар”, “Жаннат болалари”, “Қирол ва қуш”, “Кун бошланмоқда”, “Соҳил бўйидаги туман”, “Ёмғир ва челак” каби сценарийлари асосида бир қанча фильмлар суратга олинган.

6 ФЕВРАЛЬ

1886–1951 йиллар. Луи Пьерар, бельгиялик шоир, публицист ва сиёсий арбоб. “Боринаж тасвирлари”, “Табиат учун. Дарахтларни асраймиз!”, “Винсент Ван Гогнинг фожиали ҳаёти”, “Мистик Агнецнинг йўқолиши” каби асарлари билан миллий адабиётда чуқур из қолдирган.

8 ФЕВРАЛЬ

1577–1640 йиллар. Роберт Бёртон, англиялик ёзувчи, руҳоний ва олим. Унинг илк асари “Сохта файласуф” асосида саҳналаштирилган комедия Крайст-Чёрч театри саҳнасини ўн бир йил бедади. Кичкина Демокрит таҳаллуси билан 1621 йилда чоп этилган “Дилгирлик анатомияси” асари Бёртонга оламшумул шуҳрат келтирган.

9 ФЕВРАЛЬ

1441–1501 йиллар. Алишер Навоий, буюк ўзбек шоири, мутафаккири ва давлат арбоби. Бу йил ҳазрат таваллудига 575 йил тўлди. У “Хамса”, “Чор девон”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Ҳазойин ул-маоний”, “Мезон ул-авзон”, “Лисон ут-тайр”, “Мажолис ун-нафоис”, “Зубдат ут-таворих” каби нодир асарлари билан нафақат ўзбек, балки жаҳон адабиётига ҳам улкан ҳисса қўшган.

10 ФЕВРАЛЬ

1915 йил. Владимир Зельдин, россиялик театр ва кино актёри. У “Айбсиз айбдорлар”, “Мақр ва муҳаббат”, “Тинч океани”, “Менинг оилам”, “Телба”, “Ламанчилик одам”, “Миссис Уоррен касби”, “Карвон” каби кўплаб спектакллар ва киноларда роллар ижро этган.

13 ФЕВРАЛЬ

1879–1949 йиллар. Сарожини Найду, хинд шоираси, Ҳиндистон миллий конгрессининг биринчи аёл-президенти, Ҳиндистон озодлик ҳаракати қатнашчиси. Шоиранинг “Олтин остона”, “Вақт куши”, “Қайрилган қанот”, “Бежирим флейта” каби шеърӣ тўпламлари чоп этилган.

1901–1984 йиллар. Сайфи Олимов, актёр, режиссёр, ўзбек театри ташкилотчиларидан бири, Ўзбекистон халқ артисти. Унинг “Бой ила хизматчи”, “Заҳарли ҳаёт”, “Мақр ва муҳаббат”, “Аршин мол алан”, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Маликаи Турандот”, “Ҳамлет” каби спектаклларда яратган ҳаётӣ, ранго-ранг образлари томошабинлар эътирофига сазовор бўлган.

14 ФЕВРАЛЬ

1483–1530 йиллар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур, моҳир саркарда, шоҳ ва шоир. У Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солиб, тарихда давлат арбоби сифатида номи қолган бўлса, “Бобурнома” асари билан жаҳоннинг машҳур тарихнавис олимлари қаторидан ҳам жой олди. Бобурнинг нафис ғазал ва рубоийлари ўзбек мумтоз шеърӣятининг энг нодир дурдоналари бўлиб, “Мубаййин”, “Хатти Бобурий”, “Ҳарб иши” сингари рисолалари ислом қонуншунослиги, шеърӣят ва тил назарияси соҳаларига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

1936–1982 йиллар. Анна Герман, машҳур поляк кўшиқчиси, эстрада юлдузи. Хоразмда туғилган хонанданинг болалик йиллари Урганчда ўтган. Унинг ижросидаги “Қуёшли кун”, “Азизим”, “Бахтли бўлмоқ учун”, “Рақсга тушиш – жону дилим”, “Ҳаммаси ёдимда”, “Менга ишон, юрагим” каби куй-кўшиқлар санъат ихлосмандларининг кўнглидан жой олиб улгурган.

20 ФЕВРАЛЬ

1925–1985 йиллар. Алекс Ла Гума, жанубий африкалик ёзувчи, давлат арбоби. У болалигидан Александр Дюма, Вальтер Скотт, Фенимор Купер, Жек Лондон ижодидан кучли таъсирланиб, “Тунги дарбадарлик”, “Йигирилган ип”, “Тошли мамлакат”, “Туманлар мавсумининг сўнгида” каби асарларини яратган.

25 ФЕВРАЛЬ

1842–1912 йиллар. Карл Май, немис болалар ёзувчиси, шоир, композитор. Унинг Виннету ҳақида туркум романлари (“Виннету”, “Виннетунинг оқтанли акаси”, “Виннету хазинаси”, “Қора мустанг”, “Виннету меросхўрлари”), “Кумушқўлдаги хазина”, “Қуллар қарвони”, “Бағдоддан Истанбулга сафар” сингари эртаклари ёш китобхонлар кўнглидан жой олган.

28 ФЕВРАЛЬ

1974 йил. Аманда Аббингтон, англиялик актриса. У “Пуаро”, “Сен кетгач”, “Харли кўчаси”, “Ўтмишдаги жиноят”, “Шерлок”, “Кўланка”, “Хайрли оқшом”, “Эркақлар ва аёллар”, “Қарз”, “Устозлар”, “Орзулар гуруҳи”, “Ҳалокат” каби фильмлардаги роллари билан танилган.

Севара АЛИЖОНОВА тайёрлади.

●●● Традиция проводить поэтические вечера, посвящать их творчеству именитых литераторов свойственно народам Туркестана. Но отмечать дни рождения видных исторических личностей, в том числе выдающегося поэта Алишера Навои, проводить юбилеи так, как это принято в Европе, вошло в традицию лишь в начале XX века. В рубрике “Алишер Навои-575” представлена статья профессора Хамидуллы Балтабаева “Первый юбилей Алишера Навои”, где рассказывается о проведении 500-летней годовщины со дня рождения великого поэта. Примечателен тот факт, что данный вопрос был внесен в повестку дня девяноста лет тому назад, то есть в Первом Тюркологическом съезде, прошедшего в марте 1926 года в городе Баку.

●●● При поддержке и содействии покровителя, ревнителя науки и искусства Алишера Навои в Герате возникла благодатная почва, которая дала возможность взрастить множество талантливых поэтов, историков, каллиграфов, музыкантов, художников, архитекторов, ремесленников. Занимая высокое положение при дворце, Навои поддерживал и опекал ученых, с почтением относился к деятелям искусства. Также под его непосредственным руководством на благотворительной основе были воздвигнуты многие сооружения. В статье “Покровитель искусства и культуры” иранский литературовед Валиулла Кавуси, опираясь на документально-исторические данные, освещает активную социальную деятельность Алишера Навои (перевод с персидского Мирадлы Абидова).

●●● Дальнейшая участь героини произведения “Нирмала” индийского писателя Премчанда в следующих главах романа, опубликованного в рубрике “Проза”. Продолжение документальной повести белорусской писательницы Светланы Алексиевич “У войны не женское лицо” читайте в рубрике “Лауреаты Нобелевской премии”.

●●● Народный писатель Узбекистана Тогай Мурад к переводческой деятельности относился очень ответственно и с большим трепетом. Перевод художественной литературы на другие языки он считал самоотверженностью. Произведения Джека Лондона, Эрнеста Сетон-Томпсона, переведенные Т.Мурадом – образец подобной самоотверженности. Умело используя все возможности и многогранность богатого узбекского языка, он вовлекает читателей в весьма удивительный мир Сетон-Томпсона. Серия “Рассказы о животных” читается настолько легко, словно изначально написана на узбекском языке. Рассказ “Мустанг-иноходец”, представленный в рубрике “Из сокровищницы мастеров перевода” яркий тому пример.

●●● Изобразительное искусство XX века отличается многогранностью и разнообразием. Не удивительно, что о художниках этого периода и их творчестве существуют разные, порой противоречащие друг-другу мнения. Взять к примеру картину Казимира Малевича “Черный квадрат”, созданную столетие назад. Споры по поводу данного произведения не прекращаются и по сей день. Кто-то считает его выражением гениальной философии, а для кого-то это всего лишь неудавшаяся картина, иные видят в “Черном квадрате” политический ход. Искусствоведы М.Мухаммедова и Ч.Ганиева провели детальный анализ картины “Черный квадрат” и дискуссии вокруг этого произведения. Статья, посвященная данной теме, представлена в рубрике “Мировая культура и искусство”.

●● It was usual event to hold poetical measures dedicated to Navoiy in Turkistan, but we began to celebrate the birthday of such a great person as Alisher Navoiy in European style in the beginning of XX century. Prof. Hamidulla Boltaboyev in his article “The First Anniversary of Navoiy” (presented in “Navoiy-575” rubric) writes about preparations to 500 anniversary of great poet, about the First Turkology congress in which this matter was in an order of the day.

●● Patron of science and art Alisher Navoiy made comfortable conditions for a lot of gifted poets, historians, calligraphers, artists, architects. Iranian literary critic Valiulloh Kovusiy in his article “The Protector of Culture and Art” (translated from Persian by Mirodil Obidov) writes about social activity of Navoiy who protected intellectuals, helped to poets, musicians, architects, painters and sponsored for building many houses for common people.

●● You can read Indian writer Premchand’s novel “Nirmala” in “Prose” and Byelorussian writer Svetlana Alekievich’s documentary narrative “A War Is Not Women’ Work” in “The Noble Prize Winners” rubrics.

●● Uzbekistan People Writer Togay Murod found literary translation very serious work and he called “self-sacrifice” to translate one work into another language. Readers can fill self-sacrifice by Togay Murod in translation of Jack London and Ernest Seton Tompson’s works. Using powerful abilities of Uzbek language he recreated wonderful nature in which every reader can travel. “The Stories About Animals” seems like an Uzbek stories in his translation. “The Wild Pacer”, a story by Ernest Seton-Tompson, is given in “Treasures of Great Translators” rubric.

●● Painting of XX century is characterized with diversity and versatility. There are different and even contrary views about painters and their work in XX century. For example, discussions about “The Black Square” by Kazemir Malevic are still going on. Some critics find it genial, but others think it failed work. Certain critics even think that it has a political overtones. Art historians M.Muhamedova and Ch.Ganieva try to analyze this work of art and discussions around it in an article presented in “World Literary and Art” rubric.

Жаҳон
АДАБИЁТИ
2016 йил февраль сони

Навбатчи муҳаррир: Д.РАЖАБОВ
Техник муҳаррир: Д.ҲАМИДОВА
Мусахҳих: Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Мағбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: (0371) 244-41-60, 244-41-61, 244-41-62.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 22.03.2016 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 4270 нусха 4118 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:
100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© **Жаҳон адабиёти, 2016 й.**